

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 32 * φθινόπωρο 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

~ ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ, Συμπτώσεις Β' – και μια διόρθωση [3] ~
ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ, Ροϊδικές ταυτότητες σε συγγραφείς του 19ου
αιώνα [5] ~ MICHELE SALAMINA, *Η Γυφτοπούλα* του Αλέξανδρου
Παπαδιαμάντη στην ιταλική μετάφραση του Αγησίλαου Γιαννόπου-
λου Ηπειρώτη [11] ~ Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Τετάρτη τῆς
Σποδοῦ [20] ~ ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ, Δυο σημειώματα για τον Βασίλη
Μιχαηλίδη [21] ~ ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ, Μεταφράσεις πέντε ποιημά-
των του Κ. Π. Καβάφη [23] ~ ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, Ένα
ανύπαρκτο καβαφικό κείμενο [31] ~ ΕΥΑ ΓΑΝΙΔΟΥ, Σκέψεις και προ-
τάσεις για το πρότυπο της Χρυσόφρουδης στον *Αλαφροϊσκιωτο* του
Ἄγγελου Σικελιανού [33] ~ ΝΙΚΟΣ ΣΑΡΑΝΤΑΚΟΣ, Μια επιστολή του
Β. Ζήνωνος και ένα αθησαύριστο ποίημα του Ν. Λαπαθιώτη [37] ~
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ - ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Μια επι-
στολή του Ι. Συκουτρή προς τον Α. Ιντιάνο [41] ~ ΓΙΩΡΓΟΣ Δ. ΜΟΥ-
ΣΤΑΚΑΣ, Ο θάνατος ως μαθητεία στην *Eroica* του Κοσμά Πολίτη [52]
~ ΓΙΩΡΓΟΣ Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Η «οδηγήτρα» στην «Έγκωμη» του Σε-
φέρη [57] ~ ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Ο Άντης Χατζηαδάμος
αποχαιρετά τον Παντελή Μηχανικό [60] ~ ΣΑΒΒΑΣ ΠΑΥΛΟΥ, 35 χρό-
νια στη βιβλιογραφία [62] ~ Μ-Φ, Μικρά φιλολογικά, προσθήκες,
διορθώσεις [64] ~ ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΑΚΟΛΗΣ, Δυο ερωτικά σονέτα στο
κυπριακό ιδίωμα [68]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 32 * φθινόπωρο 2012

Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης, Σάββας Παύλου, Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική επιτροπή: Λάμπρος Βαρελάς, Κυριάκος Ιωάννου, Δημήτρης Κόκορης,
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεομοίτυπο 22435698)

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357 22338827· e-mail: plefteris@cytanet.com.cy)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις. Επώνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

Τιμή τεύχους (με Παράρτημα): 5 €

Συνδρομή για 3 τεύχη: 10 €

Το τεύχος αυτό έχει επιχορηγηθεί από τις Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού. Η επιχορήγηση δεν σημαίνει ότι το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού αποδέχεται το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ή τις απόψεις της συντακτικής επιτροπής.

Συμπτώσεις Β' – και μια διόρθωση

Ι. Κακώσεις. Στον Προμηθέα δεσμότη του Αισχύλου, καθηλώνοντας τον ήρωα στον Καύκασο, ο Ήφαιστος δεσμεύει πρώτα τα χέρια του – όπως αργότερα και τα πόδια του – με αλυσίδες πακτωμένες στο βράχο. Στη συνέχεια το Κράτος, εκτελεστικό όργανο του Δία, του δίνει εντολή:

*Ἀδαμαντίνου νῦν σφηνός αὐθάδη γνάθον
στέρνων διαμπάξ πασσάλευ' ἔρωμένως. (64-5)*

Σε μετάφραση Ι. Γρυπάρη:

*Άγρια σαγώνα τώρα σφήνας ατσαλένιας
πέρα για πέρα πέρινα του γερά στα στήθια.*

Ο Ήφαιστος υπακούει, αλλά αυτή η εξαιρετική αγριότητα, γνωστή και από την αγγιογραφία, φαίνεται υπερβολική, ένα παραπάνω όταν χιλιάδες χρόνια ο Προμηθέας θα υπομένει το μαρτύριο του αετού που θα σπαράζει καθημερινά το σικώτι του. Από καιρό οι φιλόλογοι έχουν συνδέσει το θέμα αυτής της πρόσθετης προσπασσάλευσης του Προμηθέα με δύο στίχους από τη Θεογονία του Ησιόδου, όπου ο Δίας

*ἔησε δ' ἄλυκτοπέδησι Προμηθέα ποικιλόβουλον,
δεσμοῖς ἀργαλέοισι, μέσον διὰ κίον' ἐλάσσας. (521-22)*

Ο Ησιόδος εννοούσε ότι για σιγουριά ο Δίας πέρασε τα δεσμά μέσα από έναν κίονα (από αυτούς που αναβαστούσαν τον ουρανό), όχι ότι έμπηξε μια κολόνα στον Προμηθέα· όμως το χωρίο επιδέχεται και τις δύο ερμηνείες, και κάποιιο προτίμησαν τη δεύτερη! Γιατί;

Στο κυπριακό δημοτικό τραγούδι Ο θρήνος της Παναγιάς, όπως το δημοσίεψε πρόσφατα ο Χ. Πέτρου,¹ διαβάζουμε πως στη Σταύρωση:

*Πέντε καρφιά τού 'βάλασιν, μεγάλα σιδερένια,
στα χέρια και στα πόδια του, επίτηδες κομμένα·
κι ένα καρφίν πυρούμενον εμπήξαν στην καρδιάν του,
εκρούσαν κι εκαήκασιν μέσα τα σωθικά του.*

Το θέμα απαντά και σε πλήθος άλλες παραλλαγές του θρήνου, κυπριακές όσο και ελλαδικές, όπου συχνά το φταιξιμο βαραίνει το Γύφτο που κατασκεύασε τα καρφιά, και δηλώνει:

*Οβρέοι μού παράγγειλαν καρφάκια να τους κάμω.
Εκείνοι μού παράγγειλαν τέσσερα να τους κάμω,
μα 'γώ τούς αποκρίθηκα πως θα τους κάμω πέντε.
Τα δυο στα δυο του γόνατα, τα δυο στα δυο του χέρια,
το πέμπτο το φαρμακερό μεσ στηγ καρδιάν του μέσα.²*

Αυτό το πέμπτο καρφί δεν προέρχεται βέβαια από παρερμηνεία των ιερών κειμένων και αντιστοιχεί ακριβώς στην ατσαλένια σφήνα που ο σιδεράς των θεών, ο Ήφαιστος, κάρφωσε στο στήθος του Προμηθέα. Σύμπτωση;

Ο παραλληλισμός του Προμηθέα, που καρφώθηκε στα βράχια του Καυκάσου *διά τήν λίαν φιλόττητα βροτών* (123), με τον Χριστό, που σταυρώθηκε *δι' ἡμᾶς τούς ἀνθρώπους καί διά τήν ἡμετέραν σωτηρίαν*, είναι κοινός θρησκευολογικός τόπος, και οι ομοιότητες στην περιγραφή του παιδεμού των δύο φιλόνητων θεών δεν αποτελούν

έκπληξη.³ Ωστόσο, στο επιμέρους θέμα που προσέξαμε, η προσθήκη μιας ακόμα υπέρμετρης σωματικής κάκωσης, που εκτροχιάζει τη φυσιολογική πορεία του μαρτυρίου, δεν οφείλεται παρά στο γνωστό ρητορικό φαινόμενο της αύξησης και δεινώσης, όπου ... συνεχώς, με όλο και μεγαλύτερη ένταση εισάγεται η μια εντυπωσιακή ενότητα κατόπιν της άλλης.⁴ Ιστορώντας την καθήλωση του Προμηθέα και τη Σταύρωση του Χριστού, αρχαίοι και νέοι, επώνυμοι και ανώνυμοι ποιητές, υιοθέτησαν ή επινόησαν, πρόσθετο στοιχείο, την προσπασσάλευση που μεγαλοποιούσε ως την υπερβολή το συγκλονιστικό γεγονός του θεικού μαρτυρίου. Στην περίπτωση μάλιστα του κυπριακού τραγουδιού, υπερβολή πάνω στην υπερβολή αποτελεί η επιπρόσθετη λεπτομέρεια, ότι το πέμπτο καρφί ήταν και πυρωμένο!

II. Σιδεριές. Στον *Δον Κιχώτη* του Θερβάντες περιέχεται και η ιστορία δυο άτυχων εραστών, του Καρδένιου και της Λουσίντας. Αναγκασμένος να ξενιτευτεί ο Καρδένιος συναντά τελευταία φορά τη Λουσίντα στον τόπο όπου – με τα λόγια του: ... *όλο μου το θάρρος που έπαιρνα μαζί της ήταν να της αρπάξω σχεδόν με τη βία ένα από τα ωραία και λευκά της χέρια, και να το φέρνω στο στόμα μου, όσο περισσότερο με άφηναν τα στενά κάγκελα που μας χώριζαν.*⁵ Για όσους αγαπούν και συχομελετούν τον Ερωτόκριτο του Κορνάρου, η παραπάνω περιγραφή θυμίζει το παραθυράκι απόμικρο με σίδερα φραμένο, όπου ... *τα σίδερα για βλέψη στο παραθύρι ήσα, / διπλά διπλά τα κάμασι και δυνατά περίσσια* (Γ 395-6). Εκεί συναντιόνταν τακτικά οι δυο εραστές, εκεί και όταν κάποια στιγμή ο Ερωτόκριτος ...

*... εζήτησεν της Αρετής το χέριν της να πιάσει·
λέει του: Μπλιο σου μην το πεις και μην το δευτερώσεις
και μη ζητήξεις, μη βαλθείς στο χέρι μου ν' απλώσεις·
σε χέρι γή σε μάγουλο ποτέ δε θες μ' αγγίξει ...* (Γ 680-3)

Όταν όμως και αυτός υποχρεώνεται να φύγει, και της παραπονιέται πως *κι ουδέ ν' απλώσω μού 'δωκες σκίας στο δακτύλι μόνο* (Γ 1382), η αντίστασή της λυγά, και ο Ερωτόκριτος πανηγυρίζει: *Καλώς το πιάσε η χέρα μου το μαρμαρένιο χέρι* (1491).

Ξέρουμε ότι συνθέτοντας τον Ερωτόκριτο ο Κορνάρος ακολούθησε από πολύ κοντά (μέσω ιταλικών μεταφράσεων) τα χνάρια της κοσμογάπητης γαλλικής μυθιστορίας *Paris et Vienne* του Pierre de la Cypède, που κυκλοφόρησε ως λαϊκό ανάγνωσμα προς το τέλος του 15ου αιώνα, και πως οι σκηνές των συναντήσεων των δύο αγαπημένων είναι όμοιες και στα δύο έργα.⁶ Ο *Δον Κιχώτης* δημοσιεύτηκε περισσότερο από έναν αιώνα αργότερα, το 1605, οπότε η άμεση εξάρτηση του Θερβάντες από τον Pierre de la Cypède δεν μπορεί θεωρητικά να αποκλειστεί. Είναι ωστόσο πιο πιθανό η ιδέα του σιδερόφραχτου παράθυρου ν' ανήκει ως κοινός τόπος στη μεσαιωνική μυθιστορηματική ιπποτική παράδοση, που ο ιδεαλιστικός χαρακτήρας της απαιτούσε την απόλυτη προστασία της αρετής των γυναικών όσο μέναν ανύπαντρες.

Δύσκολο βέβαια να φανταστούμε ότι τα χρόνια εκείνα οι εραστές συνήθιζαν να συναντιούνται σε τόπους με σιδεριές να τους χωρίζουν, ή ότι οι αβρές δεσποσύνες τούς απαγόρευαν ν' αγγίξουν ακόμα και το δαχτυλάκι τους. Δεν παύει γι' αυτό ν' αποτελεί ασέβεια η αθυρόστομη παρωδία του Γ. Σεφέρη, όπου η Αρετούσα διηγείται τάχα στη Νένα της τ' ακατανόμαστα που της έκανε ο Ερωτόκριτος. Πάλι, όμως, δεν είναι σύμπτωση πως η συζήτηση ξεκινά με τη Νένα υποφιασμένη να ρωτά: *Μην το δακτύλι σ' άγγιξε;*⁷

III. *Αρετή και τόλμη*. Στο τεύχος 30 των *Μικροφιλολογικών*, πάλι με τον τίτλο *Συμπτώσεις*, υποστηρίξαμε ότι δε γίνεται ν' αποδειχτεί, αλλά είναι πολύ πιθανό τον συνδυασμό *αρετή και τόλμη* ο Κάλβος να τον υιοθέτησε από ένα χωρίο του Πολύβιου, το μόνο όπου οι ηλεκτρονικές μηχανές αναζήτησης εντόπιζαν να συνυπάρχουν οι δύο λέξεις.

Στο μεταξύ αποδείχτηκε ότι όσο χρήσιμες και αν είναι οι μηχανικές βοήθειες στα φιλολογικά θέματα, αλάνθαστες δεν είναι. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, στον κατάλογο των συγγραφέων που επισκοπούσε ο Μυσαίος, απουσίαζε ο Αντώνιος Πολέμων (περίπου 90-145 μ.Χ.), ρήτορας της Δεύτερης Σοφιστικής. Από τα έργα του δεν σώζονται παρά δύο φανταστικές ομιλίες, όπου ο *Κυναίγειρου πατήρ* και ο *Καλλιμάχου πατήρ* αντιδικούν για το ποιος θα εκφωνήσει τον επιτάφιο λόγο των Μαραθωνομάχων. Επινοημένος από τον Πολέμωνα ο αθηναϊκός νόμος όριζε τάχα *τοῦ ἄριστα ἀποθανόντος ἐν πολέμῳ τὸν πατέρα λέγειν τὸν ἐπιτάφιον!* Μεγαλύνοντας τα παιδιά τους και οι δύο πατεράδες χρησιμοποιούν το ηρωικό ζευγάρι *αρετή και τόλμη*.

Ο πατέρας του Κυναίγειρου τονίζει ότι ο γιος του πολέμησε *ὕπ' ἀρετῆς καὶ τόλμης, ἐθελοῦσιος (5)* και αποφαίνεται ότι *τά μέγιστα τῶν ἔργων ἀρετῆ καὶ τόλμα φέρει μόνη (2)*. ο πατέρας του Καλλιμάχου αντιτείνει ότι *οὐκ οὐκ ἀρετὴν ἔτι τὴν ἀνόητον τόλμαν νοητέον (33)*. Γενικότερα, και οι δύο μνημονεύουν εξαιρετικά συχνά στο λόγο τους τις λέξεις *τόλμη και αρετή*.⁸

Όσο για τον Κάλβο, φαίνεται τώρα το ίδιο πιθανό τον συνδυασμό των δύο λέξεων να τον πρωτόειδε και να τον υιοθέτησε διαβάζοντας είτε το ιστορικό έργο του Πολύβιου είτε τις ρητορικές ασκήσεις του Πολέμωνα. Σχετικά πρόσφατη ήταν η θεμελιακή έκδοση του ιστορικού από τον Schweighäuser (1795), και σύγχρονη με τη σύνθεση των Ωδών η έκδοση του ρήτορα από τον J. C. Orellius (Λιψία 1819).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Σειρά Κείμενα - Κεμήλια*, Λευκωσία, Αιγαίον, 2011.
2. Α. Πουλιανός, *Λαϊκά τραγούδια της Ικαρίας*, Αθήνα 1964, σ. 182κ.
3. Για πρώτη φορά μαρτυρείται το επίθετο *φιλόανθρωπος* στον Προμηθέα δεσμώτη, όπου το Κράτος λέει προς ο Τιτάνας πρέπει να υποταχτεί στην Διός τυραννίδα ... *φιλανθρώπου δε παύεσθαι τρόπου (10κ.)*
4. Λογγίνος, *Περί ύψους*, μτφρ. Μ. Κοπιδάκης, Ηράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη, 1990, σ. 11.
5. Η λαμπρή μετάφραση του Κ. Καρθαίου πρωτοδημοσιεύτηκε το 1920 στον Νουμά και ανατυπώθηκε συμπληρωμένη το 1954 στη σειρά *Σύγχρονη Λογοτεχνία*.
6. Δίνος Πολίτης, *Ερωτόκριτος*, τ. 1, Αθήνα, Γ. Παπαδημητρίου, 1952, σ. 36.
7. «Αρετή και Ερωτόκριτος», Μαθιός Πασχάλης (Γ. Σεφέρης), *Τα Εντεψίζικα*, Αθήνα, Λέσχη, 1989, σ. 43.
8. Συγκεκριμένα: το ουσιαστικό *αρετή* απαντά συνολικά είκοσι έξι φορές, το *τόλμη* εννέα, το *τόλμημα* τέσσερις, η *τολμηρία* μία, το επίθετο *τολμηρός* δύο, το απαρέμφατο *τολμᾶν* δύο και η ουσιαστικοποιημένη μετοχή *τετολμημένα* τρεις.

Φάνης Ι. Κακριδής

Ροϊδικές ταυτότητες σε συγγραφείς του 19ου αιώνα

Ο μελετητής του 19ου αιώνα πολλές φορές διαβάζοντας κείμενα της εποχής πέφτει πάνω σε χωρία που είναι φανερό ότι μιμούνται το ροϊδικό ύφος και, όταν τα κείμενα αυτά είναι ανυπόγραφα, βασανίζεται από την υποψία ότι πιθανόν να ανήκουν στον Ροϊδη. Όταν, για παράδειγμα, διαβάζει χωρία όπως αυτό «ότε [ο Κλέων] δ' εν

τω συνωθισμῷ προσέκρουεν ἐπὶ ἀλαβαστρίνου και ευτραφούς βραχίονος, ἢ συνεθλίβετο ἐπὶ του σώματος παχουλῆς υπηρετρίας, εδέετο του Θεού να επαναλάβη ἔτι ἀπαξ το θαύμα του Ἰησοῦ Ναυῆ, ἕως οὐ ἤθελε κορεσθῆ των μυρίων εντυπώσεων της ολβίου εκείνης ημέρας. – Ἀλλά, εἴτε διότι ο καιρός των θαυμάτων ανεπιστρεπτί παρήλθεν, εἴτε διότι ο Θεός δεν εισήκουσε της δεήσεως του Κλέωνος, [...], ο ἥλιος ἔδυσσε ταχύς» κλπ. κλπ., εἶναι δύσκολο να μην φέρει στον νου ἀνάλογες ευφυεῖς ασέβειες του Ροῖδη. Ευτυχῶς αὐτό το κείμενο φέρει υπογραφή: εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ το παιγνιώδες *Ελληνικὸ ἀγῶνος το τριακοσιᾶδραχμον ἑπαθλον* (1885, σ. 65) του Γρηγόριου Ξενόπουλου.

Ἔτσι κι αλλιῶς ἡ γοητεία που ἀσκήσε ο Ροῖδης σε νεαρούς συγγραφεῖς στα τέλη του 19ου αἰῶνα, μετὰ τη σκανδαλώδη ἐπιτυχία της *Πάπισσας Ἰωάννας* (1866), των «σκαλαθυρμάτων», των κριτικῶν τοποθετήσεων του γύρω ἀπὸ τη νεοελληνικὴ λογοτεχνία, των πολιτικῶν σημειωμάτων και ἐπιγραμμάτων του κυρίως στον *Ἀσμοδαῖο*, εἶναι ευδιάκριτη, γνωστὴ και ἀδιαμφισβήτητη. Ἡ ἐξέχουσα θέση του στα νεοελληνικά γράμματα, το κύρος του και ἡ ἀναγνωρισιμότητά του, το πνευματώδες ὕφος του, το περίφημο «αττικὸν ἄλας» των κειμένων του, στοίχειωναν τα ὄνειρα και τις φιλοδοξίες των νέων λογίων και πολλοὶ ἐπιχειροῦσαν να ζήσουν τη δόξα του και να τον μιμηθῶν στα γραπτά τους. Το ομολογεῖ ο Κωστής Παλαμάς, ἕνας ἀπὸ τους πιο ἀξιόπιστους μάρτυρες της εποχῆς, ἀλλὰ και πολλοὶ ἄλλοι. Ἀς περιοριστοῦμε ὁμως σε μια μαρτυρία του Παλαμά, ο οποίος με ἀφορμὴ τον θάνατο του Μητσάκη – ἄλλος ἕνας λογοτέχνης που ὅταν διαβάσουμε κείμενά του εἶναι δύσκολο να μην θυμηθοῦμε τον Ροῖδη – σημείωνε τα εξῆς:

[...] ὡς κορυφαῖοι της εντέχνου πεζογραφίας ἀνεγνωρίζοντο ο Ἐμμανουὴλ Ροῖδης και ο Μπάμπης Ἄννινος, την τάσιν δε των νέων δημοσιογράφων προς την σάτυρα, το σκῶμα, το ἐπίγραμμα μεγάλως την ἐπηρέαζον τότε καυστικαὶ σκέψεις του Θεοτοῦμπη εἰς τον «Ἀσμοδαῖον» και μοναδικαὶ γελοιογραφιαὶ του Θέμου Ἀννίνου.¹

Το ζήτημα των ἐπιδράσεων του Ροῖδη σε σύγχρονους και μεταγενέστερους συγγραφεῖς εἶναι τεράστιο και απαιτεῖ διεξοδικὴ ἐρευνα, που ἐλπίζω κάποια στιγμή να πραγματοποιηθεῖ σε ἐπίπεδο διατριβῆς ἢ ἐιδικῆς μονογραφίας. Στὴν παρούσα ἐργασία θα ἐπιχειρήσω να δείξω την ἀπήχηση που εἶχε ο Ροῖδης σε νέους συγγραφεῖς της περιόδου 1870-1880, εἰδικὰ μάλιστα σε χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις λογίων και λογοτεχνῶν οἱ οποίοι εἰσέρχονται στο λογοτεχνικὸ πεδίο δοκιμάζοντας να πλάσουν με διάφορους τρόπους μια συγγραφικὴ ταυτότητα που εἶναι φανερό ὅτι μιμείται βασικά ροῖδικὰ χαρακτηριστικά, τα οποία μπορούμε να τα συνοψίσουμε ἀφενὸς στο ἐπίπεδο του ὕφους (το ευφυολόγημα, ἡ ἐξυπνη ἀτάκα, το παρά προσδοκίαν γράφειν, ἡ ψηλαφητὴ εἰκόνα), στο ἐπίπεδο της θεματικῆς (καυστικὴ σάτυρα των θεσμῶν, της πολιτικῆς, της ἐκκλησίας, της λογοτεχνίας) ἀλλὰ και στο ἐπίπεδο της συνολικῆς στάσης του, του ἤθους του, της πρόκλησης σκανδάλου.

Ἀς τα δούμε με χρονολογικὴ τάξη. Πρῶτη περίπτωση που μας ενδιαφέρει εἶναι ο Ἰωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, ο κατοπινός Jean Moréas, ο οποίος στις ἀρχές της λογοτεχνικῆς του δραστηριότητος μιμείται τη θεματικὴ πρόκληση της *Πάπισσας Ἰωάννας*.

Σε ἕνα ἀγνωστο διήγημά του με τον τίτλο «Ἰωάννης ο Δωδέκατος (Μεσαιωνικὸν ἐπεισόδιον)» (δημοσιευμένο στην ἐφημερίδα *Στοά* τον Μάιο του 1874)² ἀσχολεῖται με τις ἐρωτικὲς ἀτασθαλίες του ομώνυμου φιλήδονου Πάπα που ἠγῆθηκε του παπικῶ

θρόνου τον 10ο αιώνα. Το αφήγημα περιγράφει με νεανική υπερβολή και ατεχνία – είναι αλήθεια – τα ερωτικά και γαστριμαργικά όργια του Πάπα (είναι φιλήδονος και γερό ποτήρι, ασεβής και βέβηλος ακόμη και με τα αγάλματα του Ιησού), ο οποίος διακορεύει αθώες κορασίδες και δολοφονείται την ώρα της ερωτικής πράξης από τον σύζυγο μιας από τις κοπέλες που είχε διασύρει και εκμεταλλευτεί ερωτικά.

Ότι είμαστε σε αντικληρικό πνεύμα αντίστοιχο με αυτό της ροϊδικής Πάπισσας φαίνεται από σχόλια του αφηγητή όπως το επόμενο, ότι: «Ο Υάκινθος, καίτοι καλόγηρος, δεν ήτο παχύς, ουδ' είχε την ρίνα ερυθράν εκ του οίνου»· ή από θεματικά μοτίβα όπως ότι ο Πάπας είχε μετατρέψει τον ναό του Αγίου Ρόκκου σε βίλα των οργίων. Η θεματική και η οπτική είναι εμφανώς ίδιες, χωρίς όμως ο Παπαδιαμαντόπουλος να κατορθώνει να συναγωνιστεί το σπιρτόζικο ύφος του Ροΐδη.

Ο νεαρότατος (18χρονος) Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος βιώνει αντιδράσεις από το αναγνωστικό κοινό της Στοάς και από την *Εφημερίδα* του Δημητρίου Κορομηλά και τον αρχισυντάκτη της Ιωάννη Καμπούρογλου (η σχέση τους δεν είναι καλή εκείνα τα χρόνια και είναι συχνές οι αντιπαραθέσεις τους), ανάλογες με αυτές που βίωσε ο Ροΐδης με τη δημοσίευση της *Πάπισσας*. Δημοσιεύονται αντιδράσεις αναγνωστών της εφημερίδας, επειδή θεωρούν ότι το έργο είναι ανήθικο και ακατάλληλο για οικογενειακό ανάγνωσμα και για ανάγνωσμα των πολλών. Η υπεράσπιση του Παπαδιαμαντόπουλου από τη Στοά θυμίζει και πάλι κάτι από τις απολογητικές αντεπιθέσεις του Ροΐδη σχετικά με τον ρόλο της σάτιρας («Ενταύθα ηδυνάμεθα να προσθέσωμεν πολλά δικαιολογούντες την ελευθερίαν της φράσεως, αναγκαίαν εν τη Σατύρα, αλλά και χρόνος ελλείπει, και χώρος και αναγνώσται εν Ελλάδι, διά ξηράς γραμματολογικώς διατριβάς», Στοά, αρ. 104, 22.5.1874). Οι αντιρρήσεις αφορούν και διάφορα πραγματολογικά λάθη του Παπαδιαμαντόπουλου, αλλά το σημαντικό είναι ότι ο νεαρός συγγραφέας μπαίνει στη λογοτεχνική ζωή με μια μονομαχία (κατά τη γνωστή ρήση του Σταντάλ), ανάλογη σε αρκετά σημεία με τη «μονομαχία» του Ροΐδη. Βέβαια 3,5 χρόνια αργότερα, στα τέλη του 1877 και στις αρχές του 1878, ο Παπαδιαμαντόπουλος παίρνει θέση εναντίον του Ροΐδη στην περιβόητη διαμάχη με τον Άγγελο Βλάχο (αναφέρομαι στο *Ολίγα λέξεις...*), αλλά δεν είναι ασυνήθιστες τέτοιες μεταστροφές, ειδικά σε τόσο μικρές ηλικίες.

Ανάλογη προκλητική θεματική επιλέγει και σε ένα ακόμη διήγημά του, γνωστότερο αυτό, το «Βαλθάσαρ Γεράρδος ή Ο θρησκευτικός φανατισμός» (1877),³ όπου και πάλι ακολουθώντας το παράδειγμα του Ροΐδη ασχολείται με τη σκοτεινή δράση της καθολικής εκκλησίας στις Κάτω Χώρες μετά τον τριακονταετή πόλεμο, και ειδικότερα με τις πλεκτάνες ιησουιτών και φραγκισκανών μοναχών στα 1584, που οδηγούν τον θρησκόληπτο καθολικό Βαλθάσαρ Γεράρδο να αναλάβει την εξόντωση του μεταρρυθμιστή καλβινιστή και αμφισβητία της παπικής αυθαιρεσίας πρίγκιπα της Οράγγης και κόμη του Νάσαου Γουλιέλμου Α' του Σωπηλού (τον οποίο είχε επικηρύξει ο βασιλιάς της Ισπανίας Φίλιππος ο Β'), εγχείρημα που υλοποιεί στο Ντελφτ της Ολλανδίας το 1584 (ή το 1582 κατ' άλλους).

Βέβαια, η σάτιρα εναντίον του μοναχισμού και της καθολικής εκκλησίας δεν εμφανίζεται στον ελληνικό χώρο μόνο μετά την επιτυχία της *Πάπισσας*. Από νωρίς κυκλοφορούν μεταφράσεις που βάλουν κατά της καθολικής εκκλησίας και των θεσμών της. Ήδη από τη δεκαετία του 1840 μεταφράζονται τα διάσημα *Τα απόκρυφα της Ιεράς εξετάσεως και διαφόρων άλλων μυστικών εταιριών της Ισπανίας, μεθ' ιστορικών σημειώσεων* του Φερεάλ (1849-1850, με νεότερες μεταφράσεις το 1874 και το 1878,

το 1883 και ξανά το 1893), μια καταγγελία των μεθόδων της Ιεράς Εξέτασης αλλά και γενικά της εξουσίας των κληρικών. Αργότερα, το 1870, μεταφράζονται από τα ιταλικά τα *Απόκρυφα των μοναστηρίων της Νεαπόλεως*. Απομνημονεύματα της κυρίας Ερριέττας Καρακιόλου, μια ριζοσπαστική αυτοβιογραφία της ιταλίδας πριγκίπισσας Enrichetta Caracciolo, όπου κατακρίνεται μεταξύ άλλων η υποκρισία των βενεδικτίνων μοναχών της μονής του Αγίου Γρηγορίου στη Νάπολη, στην οποία η νεαρή πριγκίπισσα πέρασε είκοσι χρόνια από τη ζωή της. Το έργο πρωτοεκδόθηκε στα ιταλικά το 1864 και γνώρισε αμέσως τεράστια εκδοτική επιτυχία στην Ιταλία και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Αξίζει να έχουμε κατά νου ότι κυκλοφορεί και γνωρίζει τεράστια επιτυχία την περίοδο που σύμφωνα με τη βιβλιογραφία ο Ροΐδης κυοφορεί την Πάπισσά του. Μεταφράζονται επίσης κι άλλα έργα της ίδιας συνομοταξίας: *Τα νέα απόκρυφα των Μοναστηρίων της Νεαπόλεως* υπό πρώην τινός μοναχής (Κέρκυρα 1866)· *Οι μοναχοί της Νεαπόλεως εις το μοναστήριον του θανάτου*, Δράμα εις πράξεις τέσσαρας (Ερμούπολη 1878)· *Τα εγκλήματα και τα όργια των Παπών και ο νεανικός βίος του νυν Πίου εννάτου* (Αθήνα 1870). Συνεπώς υπάρχει μια σχετική παράδοση, πέραν της Πάπισσας, από την οποία ενδέχεται να αρδεύεται η παπαδιαμαντοπουλική έμπνευση, αλλά είδαμε πως στο έργο του συναντούμε και άλλα χαρακτηριστικά που μας οδηγούν (και) στον Ροΐδη.

Ας δούμε τώρα μιαν άλλη περίπτωση εκβιαστικής μίμησης του Ροΐδη στα τέλη του 1877. Όπως απέδειξαν ο Σταύρος Κρητιώτης και ο Σωτήρης Τσέλικας,⁴ το φθινόπωρο του 1877, μετά τη διαμάχη του Ροΐδη με τον Άγγελο Βλάχο, δημοσιεύονταν σε αθηναϊκές εφημερίδες σατιρικά δίστιχα, ψευδώνυμα ή και ψευδεπίγραφα, που υπογράφονταν δηλαδή ή με ψευδώνυμα ή καταχρηστικά με το όνομα του Ροΐδη, αναγκάζοντας τον τελευταίο να αποποιηθεί δημόσια την πατρότητα αυτών των στιχουργημάτων. Το επεισόδιο ξεκίνησε με πρωτοβουλία του θιγμένου από την κριτική του Ροΐδη, γυμνασιάρχη και ποιητή Αντώνιου Αντωνιάδη, μόνιμου συμμετέχοντα στον Βουτσιναίο ποιητικό διαγωνισμό, ο οποίος δημοσιεύει το δίστιχο «*Εις μάτην φθόνον έχυρες, ισχνόν τον νουν Ροΐδη, / Υπόληψιν ο λόγος σου δεν αφαιρεί, δεν δίδει*». Απαντά ο στρατιωτικός και λόγιος (φίλος του Παλαμά και αδελφός της μετέπειτα γυναίκας του) Παντολέων Βάλλβης κατηλευόμενος την υπογραφή του Ροΐδη: «*Το δίστιχό σου έδειξε, παχύ τον νουν Αντώνη, / ότι προς Σε η Κέρκυρα τους κόλπους της απλώνει*». Ο Ροΐδης αναγκάζεται να στείλει επιστολές στις εφημερίδες και να αρνηθεί την πατρότητα του κειμένου, αλλά ο συντάκτης της *Εφημερίδος* του Κορομηλά Ιωάννης Καμπουρογλου παρεμβαίνει ανώνυμα και δημοσιεύει δύο στη σειρά στιχουργήματα με προφανή στόχο να προκαλέσει την ανταπάντηση του Ροΐδη («*Ισχνόπαχοι δίστιχισταί, κ' εγώ σας διευθύνω / τον έναν εις την Κέρκυραν, τον άλλον εις την Τήνο*») και του Αντωνιάδη («*Τώγραψες, Μανωλάκη μου, τώγραψες να με θάψης. / Αλλά και αν δεν τώγραψες, μπορούσες να το γράψης*»). Είναι, λοιπόν, κι αυτό το περιστατικό ενδεικτικό και για την απήχηση του Ροΐδη, την τροφή που έδινε στα περιοδικά και στις εφημερίδες, αλλά και για το ότι από νωρίς γνωρίσματα του ύφους και του ήθους του ήταν ήδη διακριτά, με αποτέλεσμα πολλοί να επιχειρούν την αντιγραφή τους. Ξέρουμε άλλωστε ότι αρκετά ευφυολογήματα του Ροΐδη κυκλοφορούσαν μέσω της προφορικής (δημοσιογραφικής) παράδοσης, στα γραφεία των εφημερίδων.

Περισσότερο ενδιαφέρον έχει μια άλλη περίπτωση, αυτή του εξαδέλφου του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, του Ανδρέα Δ. Παπαδιαμαντόπουλου, κείμενα του οποίου άλλωστε για αρκετά χρόνια θεωρούνταν ως έργα του Ροΐδη. Οι αναλογίες,

πάντως, ανάμεσα στον Ανδρέα Παπαδιαμαντόπουλο και τον Ροΐδη είναι εντυπωσιακές. Πρώτ' απ' όλα βιώνουν αντίστοιχη ιδεολογική μεταστροφή. Ξέρουμε ότι ο Ροΐδης, ερχόμενος σε επαφή με τον κύκλο του διαφωτιστή Κωνσταντίνου Ασώπιου, στις αρχές της δεκαετίας του 1860 μετατρέπεται από ευσεβιστή που μεταφράζει το Οδοιπορικό του Σατωβριάνδου, με το κριτήριο ότι είναι το ηθικότερο ανάγνωσμα για την ελληνική νεολαία, σε αντικληρικό κήρυκα στηλιτεύοντας τον θεσμό της εκκλησίας μέσω κυρίως της Πάπισσας Ιωάννας. Αντίστοιχα και ο Ανδρέας Δ. Παπαδιαμαντόπουλος, ενώ ξεκινά ως φανατικός χριστιανός που εξηγεί μάλιστα κάθε Κυριακή το Ευαγγέλιο σε διάφορα εντευκτήρια των Αθηνών και που αρθρογραφεί σε χριστιανικά έντυπα (εφημερίδες και περιοδικά) υπερασπιζόμενος τη χριστιανική αλήθεια εναντίον των υλιστών, μετά τις σπουδές του στο Παρίσι και την επαφή του με τη θετική φιλοσοφία του Littré και του Comt επιστρέφει στην Ελλάδα, μετατρέπεται σε διαπρύσιο υποστηρικτή των αρχών της θετικής φιλοσοφίας και επισύρει τη μήνιν των ανθρωπών της εκκλησίας, ακόμη και των πρώην φίλων/συνεργατών του στα περιοδικά έντυπα με τα οποία συνεργαζόταν παλαιότερα. Στις απαντήσεις προς τους επικριτές του, είναι ολοφάνερο ότι ο Παπαδιαμαντόπουλος βιώνει αυτές τις επιθέσεις ως μια επανάληψη της παλιότερης αντιμετώπισης του Ροΐδη από παρόμοιους κύκλους. Αρχούν μερικά περιστατικά για να φανεί η προκλητική στάση του Παπαδιαμαντόπουλου, που μιμείται συμπεριφορές του Ροΐδη. Μπαίνει κι αυτός στη ζωή (στα ελληνικά γράμματα δηλαδή) με μια μονομαχία όπως ο Ροΐδης και όπως ο ξάδελφός του Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος. Ο Ροΐδης πραγματοποίησε θορυβώδη είσοδο και επιβλήθηκε στα ελληνικά γράμματα με την Πάπισσα Ιωάννα και τις Επιστολές ενός Αγριωνίτου. Ο Παπαδιαμαντόπουλος κονταροχτυπιέται κι αυτός με τους εκκλησιαστικούς κύκλους. Υφηγητής του Ποινικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 1881, αρθρογραφεί συστηματικά προβάλλοντας τη θετική φιλοσοφία του Littré και του Comt. Ένα άρθρο του στη εφ. Αιών (30.7.1881) «Περί των κυριοτέρων αρχών της θετικής φιλοσοφίας» γίνεται η κύρια αφορμή για να του επιτεθούν μέλη εκκλησιαστικών κύκλων. Ο κυριότερος αντίπαλός του στις αρχές της δεκαετίας του 1880 είναι ο Ιωάννης Μαρτίνος, απόφοιτος της θεολογίας, πρεσβύτερος και καθηγητής στο Αρσάκειο, γνωστός κυνηγός μαγισσών από παλιά· φοιτητής ακόμη, τον Δεκέμβριο του 1877, είχε δημοσιεύσει διαμαρτυρία στις εφημερίδες ζητώντας την απόλυση από το διπλωματικό σώμα του Κλέωνα Ραγκαβή για τον Ιουλιανό τον Παραβάτη, που μόλις είχε εκδοθεί αυτοτελώς.⁵ Αυτός δημοσιεύει τον Απρίλιο του 1882 έναν λιβέλο εναντίον του Παπαδιαμαντόπουλου με τον τίτλο *Όλεθρος της θετικής φιλοσοφίας*.

Στην άμυνα/επίθεση που ο Α. Παπαδιαμαντόπουλος αναπτύσσει απέναντι στις επιθέσεις αυτές αντιγράφει, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ευφυολογήματα/ατάκες που είχε χρησιμοποιήσει και ο Ροΐδης στη διαμάχη του με την ιεραρχία. Όπως ο Ροΐδης υποστηρίζει στο «Ολίγαι λέξεις εις απάντησιν της υπ' αρ. 5688 εγκυκλίου της Ιεράς Συνόδου κατά της Παπίσσης Ιωάννας» ότι κάποια στιγμή θα συμβεί και στην Ελλάδα το γκρέμισμα των μεσαιωνικών προλήψεων που συσκοτίζουν τον χριστιανισμό, «Και τότε Άγιοί μου Πατέρες, όταν η ηώς αυτή και εφ' ημάς ανατείλη, αν επιμένετε ακόμη θεωρούντες ως καταχθόνιον δαίμονα τον συγγραφέα της "Ιωάννας", θέλετε αναγκασθή τουλάχιστον αντί "Σατανά" να ονομάσετε αυτόν "Εωσφόρον"» (Άπαντα 1, σ. 316), έτσι και ο Ανδρέας Παπαδιαμαντόπουλος, μετά την έκδοση του επιθετικού φυλλαδίου του Ιωάννη Μαρτίνου, επιλέγει να χρησιμοποιήσει σε αρθρογραφία του στην εφημερίδα *Αυλαία* (Μάιος-Ιούλ. 1882· και αργότερα στον *Ραμπαγά*)

το προκλητικό ψευδώνυμο Lucifer, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά η λατινική απόδοση του Εωσφόρου.

Όπως ο Ροΐδης δέχεται τον φιλιππικό του Αγίου Καρυστίας («Η ασυγχώρητος ολιγωρία της Ελλ. Κυβερνήσεως...»), ο οποίος απαιτεί από την ελληνική κυβέρνηση να τιμωρηθεί ο συγγραφέας, να απαγορευθεί η κυκλοφορία του βιβλίου και να ληφθούν μέτρα εναντίον ακόμη και των βιβλιοπωλών που το διακινούν, έτσι και ο Ανδρέας Δ. Παπαδιαμαντόπουλος τον Νοέμβριο του 1884 δέχεται επιθέσεις από εκκλησιαστικούς κύκλους, με πρωτεργάτη και αυτή τη φορά τον πρεσβύτερο Ιωάννη Μαρτίνο, ο οποίος με επιστολή του στον Υπουργό Παιδείας (την οποία δημοσιοποιεί και στον τύπο) ζητά την αποπομπή του Παπαδιαμαντόπουλου από το Πανεπιστήμιο, για να μην έχει τη δυνατότητα να μολύνει με τις αθεϊστικές και μηδενιστικές θεωρίες του το φοιτητικό ακροατήριο. Η συγκεκριμένη καταγγελία του Μαρτίνου έγινε με αφορμή την ομιλία του Παπαδιαμαντόπουλου περί θανατικής ποινής στον σύλλογο «Παρνασσός», στις 16.11.1884, η οποία δημοσιεύεται στο περιοδικό *Παρνασσός*.⁶ Στην ομιλία αυτή ο Παπαδιαμαντόπουλος υποστηρίζει και πάλι βασικές αρχές της θετικής φιλοσοφίας. Αυτό που ενοχλεί όμως τους εκκλησιαστικούς κύκλους είναι ότι εκφράζει απερίφραστα αθεϊστικές απόψεις. Πέρα από έναν βέβηλο διάλογο μεταξύ Θεού και ενόχου, όπου η έννοια της Θείας πρόνοιας υφίσταται τον έλεγχο της λογικής, ο Παπαδιαμαντόπουλος δεν διστάζει να προχωρήσει σε αφοριστικά αντιεκκλησιαστικά σχόλια («Το επιχείρημα τούτο όζει καλογηρικής αληθώς σοφιστείας, αλλ' ως άπαντα τα θεολογικά επιχειρήματα δεν αντέχει πολύ εις σοβαρόν έλεγχον»⁷) ή ακόμη και σε καθαρά αθεϊστικές διακηρύξεις («Ίσως πλανώμαι, αλλά πιστεύω αδιστακτως και το λέγω παροδικώς μόνον ενταύθα, έτοιμος να το αναπτύξω εκτεταμένως προκαλούμενος, ότι εάν υπήρχε προσωπικός και απόλυτος Κριτής, ουδεμίαν ουδενί θα εδικαιούτο να επιβάλη ποινή»⁸). Ο Παπαδιαμαντόπουλος απαντά στην καταγγελία του Μαρτίνου με άρθρο του στην εφημ. *Ακρόπολις* (11.12.1884). Η απάντησή του επιβεβαιώνει αυτό που ανέφερα και προηγουμένως, ότι ο ίδιος βιώνει την επανάληψη της παλαιότερης επίθεσης προς τον Ροΐδη, κι αυτό αποδεικνύεται από τα ευφυολογήματα/ατάκες που χρησιμοποιεί, τα οποία αντιγράφουν τον Ροΐδη. Γράφει μεταξύ άλλων ο Α. Παπαδιαμαντόπουλος στη δημόσια απάντησή του στην εφ. *Ακρόπολις*: «Εάν δεν έχετε άλλην διασκέδασιν, αναγνώσατε την πολύτιμον εκείνην φυλλάδα! [=Ολεθρος της θετικής φιλοσοφίας]. Εν αυτή ου μόνον ικανήν θα εύρητε ψυχαγωγίαν, αλλά και πολλές επιστημονικάς θα διδαχθήτε αληθείας, εν οίς ότι η κυρία Λωτ μετεβλήθη εις στήλην άλατος διά της αυτής δυνάμεως δι' ής σχηματίζονται αι σταλακτίται!!! Έκτοτε, φαίνεται, εξηντλήθη όλον το των θεολόγων άλας!! Η μετά καυχήματος ομολογία τέλος του αγαθού Μαρτίνου ότι εξολόθρευσε την θετικήν φιλοσοφίαν, και τοι μη ιδών την Γαλλικήν γλώσσαν, δεν πρέπει να κινήση ποσώς τον γέλωτα υμών, διότι οι άνθρωποι ούτοι, ως γινώσκετε, φωτίζονται υπό του Αγ. Πνεύματος» (*Ακρόπολις*, αρ. 949, 11.12.1884). Πέρα από τα προφανή ροϊδικά λογοπαίγνια («στήλη άλατος», «θεολόγων άλας», ο φωτισμός από το Άγιο Πνεύμα κλπ.), διακρίνουμε εδώ και μια αντιγραφή/μίμηση της βιτριολικής σάτιρας του Ροΐδη, ο οποίος έγραφε το 1866 (πίσω από το προσωπείο του Διονύσιου Σουρλή) προς τον εκδότη της εφ. *Αυγή*: «Προ μερικών μηνών αναφέρετε με θαυμασμόν και απορίαν εις την αξιότιμον εφημερίδα σας ότι ένας κάποιος Κ. Ρηγόπουλος [πρόκειται για τον τελειόφοιτο του πανεπιστημίου Π. Ι. Ρηγόπουλο από την Κοντοβάζαινα της Γορτυνίας, ο οποίος το 1865 δημοσίευσε το αντιρρητικό βιβλίο *Η θεότης του Ιησού Χριστού. Η κατά Ερνέστου Ρενάν αναίρεσις*

της υπ' αυτού βιογραφίας του Ιησού], εμπνευσθείς υπό του Πνεύματος Αγίου, κατώρθωσε ν' ανασκευάση τον Ρενάν χωρίς να ηξέρη γαλλικά. Το πράγμα είναι καθ' εαυτό αξιοθαύμαστον, δεν λέγω το εναντίον, αλλά πολύ πλέον αξιοθαύμαστα είναι ο θαυμασμός και η απορία σας, διότι τόσους πολλούς Ρηγοπούλους βλέπετε καθ' ημέραν, ώστε έπρεπε να είσθε προ καιρού συνειθισμένοι εις τοιαύτα θαύματα» (Άπαντα 1, σ. 319).

Αλλά βέβαια, όπως ανέφερα και στην αρχή, το θέμα της επίδρασης του Ροΐδη σε νεότερους λογίους και λογοτέχνες του 19ου και του 20ού αιώνα απαιτεί ειδική διεξοδική έρευνα, που πρέπει κάποια στιγμή να γίνει. Εδώ παρουσιάστηκαν μερικά δείγματα της απήχησής του, όσο ακόμη ο συγγραφέας ήταν εν ζωή και σε πλήρη δράση και αποτελούσε ζωντανό, επίζηλο παράδειγμα για φιλόδοξους νέους που ήθελαν να μπουν στη ζωή με μια μονομαχία ανάλογη με αυτή που είχε καταφέρει ο ίδιος απέναντι στην εκκλησία και τους κύκλους της.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Το κείμενο διάβάστηκε στο τέταρτο συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12.9.2010), που είχε ως γενική θεματική «Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)».

1. W (=Κ. Παλαμάς), «Παραλιπόμενα [sic]», *Εμπρός*, 12. 6. 1916. Για τη μεγάλη απήχηση του Ροΐδη παραθέτω και μία ακόμη ένδειξη, που εντόπισε ο Σωτήρης Τσέλικας: Σε μια σφοδρή διαμάχη που έχει το 1872 ο Ν. Γ. Πολίτης με τον Νικόλαο Λεβίδη, με αφορμή την αυστηρή κριτική του πρώτου για το σύγγραμμα του δεύτερου *Τα Άγια Λείψανα*, ο Ν. Γ. Πολίτης σημειώνει: «Δεν αρνούμεθα ότι ο κ. Λεβίδης προσπαθεί να παρεμβάλλη ειρωνείας και σκώματα εις όσα γράφει, απ' ότου μάλιστα εβόηθησε τον κ. Bezolles εις την μετάφρασιν εις το γαλλικόν της Παπίσης Ιωάννης του κ. Ροΐδου, φαίνεται ότι ουκ είασεν αυτόν καθεύδειν το Ροΐδου τρόπαιον.» (*Εφημερίς των Συζητήσεων*, αρ. 190, 23.6.1872). Πάντως, πλάι στους δύο (Ροΐδη και Μπάμπη Άννινο) που ονοματίζει ο Παλαμάς, θα πρέπει να προσθέσουμε και τον Ειρηναίο Ασύπιο, «δάσκαλο» του Ξενοπούλου και άλλων νέων λογίων στις αρχές του 1880. Βλ. Γρηγόριου Ξενοπούλου, «Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα. Αυτοβιογραφία» (Άπαντα, τόμ. 1, Αθήνα, Μπίρης, 1958, σσ. 195-197).

2. «Παραφυλλίς: Ιωάννης Δωδέκατος (Μεσαιωνικόν επεισόδιον) υπό Ιω. Παπαδιαμαντοπούλου», *Στοά* αρ. 95 (13. 5. 1874), αρ. 96 (14. 5. 1874), αρ. 97 (15. 5. 1874), αρ. 98 (16. 5. 1874).

3. «Βαλθάσαρ Γεράρδος ή ο Θρησκευτικός Φανατισμός, Ιστορικόν Επεισόδιον», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1878 (1877) 173-198*.

4. Βλ. Σταύρος Κρητιώτης, «Μια φάρσα εις βάρος του Ροΐδη», *Τα συρτάρια της γνώμης του. Άγνωστες παραθεματικές τεχνικές του Εμμανουήλ Ροΐδη*, Αθήνα, Τόπος, 2009, σσ. 303-308, και Σωτήρης Τσέλικας, «Σατιρικά δίστιχα με αφορμή τη διαμάχη Ροΐδη-Βλάχου», *Μικροφιλολογικά* 26 (Φθινόπωρο 2009) 8-13.

5. Ιω. Μαρτίνος, φοιτητής, «Διατριβή. Η ανατροπή των καθεστώτων υπό Κ. Ραγκαβή», *Τηλέγραφος*, αρ. 482 (12.12.1871).

6. Α. Παπαδιαμαντόπουλος, «Πότε θα εκλίτη η θανατική ποινή», *Παρνασσός* 8 (1884) 631-652.

7. Ό.π., σ. 640.

8. Ό.π., σ. 641.

Λάμπρος Βαρελάς

Η Γυφτοπούλα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη στην ιταλική μετάφραση του Αγησίλαου Γιαννόπουλου Ηπειρώτη

Το 1884 δημοσιεύεται στο Μπάρι της Κάτω Ιταλίας, στην τοπική εφημερίδα *Il Giornale di Bari* («Η Εφημερίδα του Μπάρι»),¹ η μετάφραση στα ιταλικά του μυθιστορήματος *Η Γυφτοπούλα* του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη από τον Αγησίλαο Γιαννόπουλο Ηπειρώτη, πρόξενο τότε της Ελλάδας στη συγκεκριμένη πόλη. Το μυθιστόρημα

μεταφράζεται με τον τίτλο *Zingarella*, αλλά δημοσιεύεται χωρίς τα ονόματα του συγγραφέα και του μεταφραστή. Η έκδοση του μεταφρασμένου έργου άρχισε στις 4 Ιουλίου 1884 και ύστερα από 43 συνέχειες σταμάτησε ξαφνικά στις 25 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, φτάνοντας μέχρι το τρίτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους του μυθιστορήματος, που φέρει τον τίτλο «Τὰ Μυστήρια». Επομένως η δημοσίευση αυτής της μετάφρασης δεν ολοκληρώθηκε, αφήνοντας έτσι αμετάφραστο κάτι παραπάνω από το μισό του πρωτοτύπου (δηλαδή τα υπόλοιπα 11 κεφάλαια του δεύτερου μέρους και όλο το τρίτο). Όσον αφορά την παρουσίαση του μυθιστορήματος στους αναγνώστες, παρατηρούμε επίσης ότι η μετάφρασή του στην ιταλική εφημερίδα δεν συνοδεύεται από κανένα σχόλιο ή σημείωμα για τον συγγραφέα, ούτε και για τον μεταφραστή.²

Όπως είναι γνωστό, *Η Γυφοπούλα* είναι το τρίτο μυθιστορηματικό έργο του Παπαδιαμάντη, το οποίο δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη από τις 21 Απριλίου 1884 έως τις 11 Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Σε βιβλίο βγήκε για πρώτη φορά το 1912 από τις εκδόσεις Φέξη. Διαπιστώνουμε, συνεπώς, ότι η δημοσίευση του πρωτότυπου έργου και η ημιτελής ιταλική μετάφρασή του συνυπήρξαν για τρεις μήνες.

Ο Γιαννόπουλος μένει γενικά πιστός στη δομή του μυθιστορήματος: διατηρεί την άρθρωσή του σε μέρη και επιμέρους κεφάλαια, μεταφράζοντας μάλιστα και τους τίτλους των κεφαλαίων αυτών.³ Αλλά, αν συγκρίνουμε τα δύο κείμενα, το ελληνικό και το ιταλικό, παρατηρούμε πως πολλές φορές ο μεταφραστής επεμβαίνει στο ελληνικό κείμενο, είτε παραλείποντας αρκετές λεπτομέρειες, είτε προσθέτοντας φράσεις ή σε μερικές περιπτώσεις αλλάζοντάς τις. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι ο Γιαννόπουλος δεν αποδίδει πιστά το πρωτότυπο, αλλά ακολουθεί σε γενικές γραμμές το νόημα του μυθιστορήματος, κάνοντας τελικά παράφραση⁴ του ελληνικού κειμένου, με ορθογραφικά και γραμματικά σφάλματα, για τα οποία όμως δεν είμαστε σίγουροι ότι οφείλονται πάντα στον ίδιο τον μεταφραστή ή σε απροσεξία του τυπογράφου.

Πράγματι, παρατηρούμε γενικότερα κάποια αδυναμία του μεταφραστή στη γνώση της ιταλικής, αν κρίνουμε, για παράδειγμα, από τη χρήση των χρόνων των ρημάτων: «e dopo qualche tempo i fabbri hanno dovuto riconoscere e rispettare l'opera sua» (14.7.1884) αντί «e dopo qualche tempo i fabbri dovettero⁵ riconoscere e rispettare l'opera sua», ή «Questa risposta ha fatto pensare Aimà» (22.7.1884) αντί «Questa risposta fece⁶ pensare Aimà», «e dove vuoi che la tenessi?» (25.7.1884) αντί «e dove vuoi che la tenga?».⁷ Το ίδιο και με τη χρήση της υποτακτικής: «Attende che il padrone gli permette» (13.8.1884) αντί «Attende che il padrone gli permetta», «Mi pare che qualcuno là sta svegliato» (25.8.1884) αντί «Mi pare che qualcuno là sia sveglio». Εκτός από αυτά, υπάρχουν ορθογραφικά λάθη, όπως είπαμε, και εκφραστικά ολισθήματα, όπως: «d'avanti ai suoi occhi» (4.8.1884) αντί «davanti ai suoi occhi»,⁸ «da altra parte» (4.8.1884) αντί «d'altra parte», «sono stato a tutte le parti» (7.8.1884) αντί «sono stato dappertutto», «che cosa ai? ... chi lo sa ...» (7.8.1884) αντί «che cos'hai? ... chi lo sa», «Qual'uomo» (9.8.1884) αντί «Qual uomo», «Penso che ho fatto bene» (15.8.1884) αντί «Penso di aver fatto bene».⁹ Επίσης μεταφραστικά λάθη, όπως «Forse vede qualche sogno» (25.8.1884) [«Ίσως βλέπει κάποια όνειρα»], βάσει της ελληνικής έκφρασης «βλέπω όνειρα», όπου η αντίστοιχη ιταλική θα ήταν «forse sta facendo¹⁰ qualche sogno» [«Ίσως κάνει κανένα όνειρο»], και άλλες ανακρίβειες και απροσεξίες διάχυτες σε όλο το κείμενο.

Παρατηρούμε, συνεπώς, ότι ο μεταφραστής αποδίδει ελεύθερα το πρωτότυπο στα ιταλικά, συμπυκνώνοντας το κείμενο ιδίως εκεί που φαίνεται να υπάρχουν περι-

γραφές που δεν συμβάλλουν σημαντικά στην εξέλιξη της πλοκής του μυθιστορημάτος. Μπορούμε να διαβάσουμε, λ.χ., την αρχή της ιστορίας, όπου ένας βοσκός ανακαλύπτει τα αγάλματα των θεών της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας στη γνωστή σπηλιά του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα, του ειδωλολάτρη φιλοσόφου του 14ου και του 15ου αιώνα:

Ἡμέραν τινα βοσκός τις ἀπώλεσεν ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Λακωνικῆς ἐρίφιον τι ἐκ τῆς ἀγέλης του. Ἀναζητῶν αὐτὸ μεταξὺ τῶν φαράγγων καὶ δρυμῶν, ἔφθασεν εἰς κρημνώδες τι μέρος, δι' οὗ δὲν εἶχεν ἄλλοτε διαβῆ, καὶ παρετήρησεν ὅτι τὸ ἔδαφος ἐκρότει ὑποκώφως ὑπὸ τοὺς πόδας του. Ἐρευνήσας μετὰ προσοχῆς ἀνεκάλυψε βαθεῖαν ὀπῆν κρυπτομένην ὑπὸ τινος θάμνου. Ἐρριψε λίθον καὶ μόλις ἤκουσε τὸν κρότον τῆς πτώσεως. Ὁ πυθμὴν δὲν ἦτο ὀρατὸς ἔνεκα τοῦ σκότους. Ὁ βοσκὸς ἦτο τολμηρὸς, ἐξετύλιξε τὸ σχοινίον, ὅπερ ἔφερε περὶ τὴν ὄσφιν διὰ σκοποὺς χρησίμους εἰς τὸ ἐπάγγελμα, καὶ προσέδεσε λίαν σφιγκτῶς τὴν ἄκραν αὐτοῦ εἰς τὸν κορμὸν σχοίνου, τὸ δὲ μῆκος τοῦ σχοινίου κατεβίβασεν εἰς τὸ βάθος τῆς ὀπῆς. Εἶτα πτύσας εἰς τὰς παλάμας του καὶ τρίψας πρὸς ἀλλήλας τὰς χεῖρας, ἐχερέμασθη εἰς τὸ βάθος τοῦ κοιλώματος, κρατῶν ἡρέμα τὸ σχοινίον. Ὅτε ἔφθασεν εἰς τὸν πυθμένα, ἐξέβαλεν ἐκ τοῦ κόλπου του τὸν πυρίτην λίθον, τὸν χάλυβα καὶ τὴν ἴσκαν καὶ ἤναψε δάδα. Ἐρευνῶν εἰς τὰ ὑποχθόνια ἐκεῖνα σκότη, εὔρε δύο ἢ τρία ἀγάλματα θεῶν, τὸν Ἀπόλλωνα, τὴν Ἥραν καὶ τὸν Δία. Δὲν ἐγίνωσκε τὴν ἀξίαν των, ἀλλὰ παρετήρει περιέργως αὐτά. Εἶτα ἀνεκάλυψε τὴν κυρίαν εἴσοδον τοῦ σπηλαίου καὶ ἐξῆλθεν εἰς τὸ φῶς, χωρὶς πλέον νὰ λάβῃ ἀνάγκην τῆς διὰ τοῦ σχοινίου ἀναρριχίσεως. Ταῦτα συνέβησαν περὶ τὰ μέσα τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος.¹¹

Ακολουθεῖ η μετάφραση του παπαδιαμαντικού κειμένου όπως δημοσιεύεται στην ιταλική εφημερίδα και έπειτα σε αγκύλες η όσον το δυνατόν κατά λέξη μετάφραση του ιταλικού κειμένου στα νέα ελληνικά, ώστε να φανούν οι μεταφραστικές επιλογές του Γιαννόπουλου:

Un giorno, sulle montagne della Laconia un pastore avvertì che dalla sua mandra mancava un capretto.

Messosi in cerca di esso fra burroni e rocce, giunse su d'una altura dove sentì che il terreno risuonava cupamente sotto i suoi passi. Investigando con attenzione, scoprì un buco profondo che si nascondeva sotto i cespugli. Vi gittò una pietra ed appena ne intese il rumore della caduta. Il fondo si perdeva nell'oscurità densa. Il pastore era ardito, prese una corda che portava sempre attorno alla sua vita, ne legò una delle estremità al tronco d'un albero vicino e lasciò cadere l'altro [sic] in fondo al pozzo; quindi vi si appese e si lasciò scivolare, finché sentì che i suoi piedi toccavano un'altra volta la terra. Allora, colla pietra focaja e l'esca che sempre portava con se [sic], accese una torcia. Vide che si trovava in mezzo ad una caverna sotterranea ed aiutato dalla luce rossa della torcia scoprì qui e là, attorno, tre o quattro statue di divinità di Apollo, di Giunone, di Giove. Non poteva conoscerne il valore, ma le osservava con curiosità.

Dopo, inoltrandosi sempre, trovò l'ingresso principale della grotta ed uscì alla luce del sole senza più servirsi della sua corda.

Ciò avveniva verso la metà del secolo passato.¹²

[Μια μέρα, πάνω στα βουνά της Λακωνίας ένας βοσκός ένωσε ότι από το κοπάδι του έλειπε ένα κατσικάκι.

Ψάχνοντάς το ανάμεσα σε φαράγγια και βράχους, έφτασε πάνω σ' ένα ύψωμα όπου άκουσε ότι το έδαφος ηχούσε υπόκωφα κάτω από τα βήματά του. Ερευνώντας προσεκτικά, ανακάλυψε μια βαθιά τρύπα που κρυβόταν κάτω από τους θάμνους. Πέταξε εκεί μια πέτρα και μόλις άκουσε το θόρυβο της πτώσης. Το βάθος χανόταν στο πυκνό σκοτάδι. Ο βοσκός ήταν τολμηρός, πήρε ένα σχοινί που κρατούσε πάντα γύρω στη μέση του, έδεσε μία από

τις άκρες του στον κορμό ενός κοντινού δένδρου και άφησε την άλλη να πέσει στο βάθος του πηγαδιού· κατόπιν κρεμάστηκε απ' αυτό και αφέθηκε να γλιστρήσει, μέχρις ότου να νιώσει τα πόδια του να ακουμπούν πάλι πάνω στο χώμα. Τότε, με τον πυρόλιθο και την ίσκα που πάντα έφερε μαζί του, άναψε μια δάδα. Είδε πως βρισκόταν στη μέση μιας υπόγειας σπηλιάς και βοηθούμενος απ' το κόκκινο φως της δάδας ανακάλυψε εδώ κι εκεί, γύρω, τρία ή τέσσερα αγάλματα θεοτήτων, του Απόλλωνα, της Ήρας, του Δία. Δεν μπορούσε να γνωρίζει την αξία τους, μα τα παρατηρούσε με περιέργεια.

Μετά, πάντα προχωρώντας, βρήκε την κύρια είσοδο της σπηλιάς και βγήκε στο φως του ήλιου χωρίς να χρησιμοποιήσει το σκοινί του.

Αυτό γινόταν γύρω στα μέσα του περασμένου αιώνα.]

Μπορούμε να παρατηρήσουμε για παράδειγμα ότι στη μετάφραση λείπουν λεπτομέρειες του πρωτοτύπου, όπως: «δι' οὐ δὲν εἶχεν ἄλλοτε διαβῆ», «ἐξετύλιξε τὸ σκοινίον, ὄπερ ἔφερε περὶ τὴν ὄσφυν διὰ σκοποὺς χρησίμους εἰς τὸ ἐπάγγελμα», «Ἔϊτα πτύσας εἰς τὰς παλάμας του καὶ τρίψας πρὸς ἀλλήλας τὰς χεῖρας», «ἐξέβαλεν ἐκ τοῦ κόλπου του τὸν πυρίτην λίθον, τὸν χάλυβα καὶ τὴν ἴσκαν καὶ ἤναψε δάδα». Ο μεταφραστής, επιπλέον, προσθέτει και άλλες περιγραφές που λείπουν απ' το πρωτότυπο: «si lasciò scivolare, finché senti che i suoi piedi toccavano un'altra volta la terra» [αφέθηκε να γλιστρήσει, μέχρις ότου να νιώσει τα πόδια του να ακουμπούν πάλι πάνω στο χώμα], «aiutato dalla luce rossa della torcia scopri qui e là, attorno, tre o quattro statue di divinità» [βοηθούμενος απ' το κόκκινο φως της δάδας ανακάλυψε εδώ κι εκεί, γύρω, τρία ή τέσσερα αγάλματα θεοτήτων], «Dopo, inoltrandosi sempre, trovò l'ingresso principale della grotta» [Μετά, πάντα προχωρώντας, βρήκε την κύρια είσοδο της σπηλιάς]. Επίσης, δεν μεταφράζει πιστά τις λέξεις, αλλά προσπαθεί να ακολουθήσει το νόημα της διήγησης, όπως για παράδειγμα στην απόδοση της φράσης: «Ἐρευνῶν εἰς τὰ ὑποχθόνια ἐκεῖνα σκότη», που μεταφράζεται «Vide che si trovava in mezzo ad una caverna sotterranea» [Είδε πως βρισκόταν στη μέση μιας υπόγειας σπηλιάς]. Βλέπουμε επίσης ότι ο Γιαννόπουλος δίνει στα αγάλματα των θεών όχι το ελληνικό τους όνομα, αλλά το ρωμαϊκό, ώστε να προσανατολίσει το κείμενό του προς την κουλτούρα της γλώσσας υποδοχής και του κοινού των ιταλών αναγνωστών.

Ο τότε πρόξενος της Ελλάδας, άρα, μεταφράζοντας αρκετά ελεύθερα το ελληνικό κείμενο, προσθέτοντας και προσωπικές αλλαγές, μερικές φορές προσδίδει ένα ελαφρώς διαφορετικό ύφος στην αφήγηση, όπως δηλώνει και ο ίδιος ο συγγραφέας του μυθιστορήματος: ο Παπαδιαμάντης γνώριζε τη μετάφραση του έργου του στα ιταλικά και, όπως μας αποκαλύπτει, είχε δει ένα τμήμα της. Είχε όμως ενοχληθεί από τις επιλογές του μεταφραστή τόσο, ώστε να τη σχολιάσει αρνητικά στο δέκατο κεφάλαιο του τρίτου μέρους της *Γυφτοπούλας* που έχει τίτλο «Οὐδέν καινόν». Γράφει εκεί ο Παπαδιαμάντης αναφερόμενος στη μετάφραση του Γιαννόπουλου:

Φιλόμουσός τις κύριος, εὐαρεστηθεὶς νὰ παραφράσῃ ἰταλιστὶ τὴν «Γυφτοπούλαν», ἔκρι-
νεν εὐλογον νὰ ἀλλοιώσῃ πολλὰ μέρη τῆς ἀφηγήσεως, προσθεὶς οὐδὲν ἧττον ἢ ἀφελῶν.
Ὅτε εἶδον κατὰ τύχην ἐν φύλλον τῆς ἐφημερίδος, ἐν ἡ δημοσιεύεται ἡ μετάφρασις, δὲν ἀνε-
γνώρισα πλέον τὴν «Γυφτοπούλαν». Οὕτως ἐν τῇ σκηνῇ ἐκεῖνῃ τοῦ πρώτου μέρους, ἐν ἡ
ἐκφεύγει ἐκ τοῦ σιδηρουργείου διὰ μέσου τῶν διωκτῶν τῆς, εἰσάγεται ἡ Ἄϊμᾶ φοβουμένη
καὶ τρέμουσα οὐχὶ ὑπὲρ ἑαυτῆς, ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ Μάχτου. Τοιοῦτον μελοδραματικὸν αἶσθημα,
τὸ κατ' ἐμέ, δὲν ἠδυνάμην νὰ δώσω εἰς τὴν Ἄϊμᾶν, ἀφοῦ δὲν ἦτο βέβαιον ὅτι ἡ Ἄϊμᾶ ἠρω-
τεύετο τὸν Μάχτον. Καὶ πῶς ἡ Ἄϊμᾶ, αὐτῇ κινδυνεύουσα, φοβεῖται διὰ τὸν Μάχτον, ὅστις
δὲν κινδυνεύει; Τοῦτο εἶναι δυσνόητον. Ἐπειτα, ὁ Μάχτος κρατεῖ ἀκίνητον τὸν Πρωτόγυ-
φτον ἐπίτηδες, διὰ νὰ δώσῃ καιρὸν εἰς τὴν Ἄϊμᾶν νὰ φύγῃ, ὡς νὰ προϋπήρχε συνεννόησις

μεταξὺ τῶν δύο περὶ τῆς φυγῆς! Τρίτον ἡ Αἰμά παραβάλλεται με Νεράϊδα, «μίαν τῶν ὠραίων, πονηρῶν καὶ τρομερῶν ἐκείνων νυμφῶν, δι' ὧν ἡ φαντασία του ἐλληνικοῦ λαοῦ οἰκίζει μέχρι τῆς σήμερον πάντα τὰ σπήλαια καὶ τοὺς δρυμῶνας». Ὅσον λαμπρὰ καὶ ἂν φαίνεται ἡ παραβολὴ αὕτη, κατ' ἐμέ, εἶναι ἄκαιρος καὶ ἀπροσφυής.¹³

Πράγματι, ὅπως σημειώνει ο Παπαδιαμάντης στο προηγούμενο σχόλιο, ο Γιαννόπουλος μεταφράζοντας τη σκηνή του κεφαλαίου ΙΔ' («Ἡ φυγή»)¹⁴ του πρώτου μέρους, ὅπου ἡ Γυφτοπούλα αποφασίζει βοηθούμενη ἀπὸ τον Μάχτο νὰ δραπετεῦσει ἀπὸ το σπίτι των γύφτων γιὰ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τους ἀπαγωγεῖς τῆς, ἐμφανίζει τὴν Αἰμά νὰ ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν τύχη του Μάχτου σαν νὰ εἶναι ἐρωτευμένη μαζί του, ἀν καὶ στο πρῶτότυπο δὲν εἶναι ἐμφανές τέτοιον συναίσθημα. Ο συγγραφέας ἀναφέρεται δηλαδὴ στο ἀκόλουθο σημεῖο του ἰταλικοῦ κειμένου:

Aimà, tutta tremante aveva paura per Macto: nello stesso tempo senti il pericolo che la travolgeva: tutti i suoi presentimenti, i suoi dubbi, le sue tristezze, tutta quella lunga serie di patimenti, di cui si componeva la sua vita frammezzo agli zingari, le si presentava ora nella mente turbata come la spiegazione di quel terribile momento: il proprio pericolo non la sorprendevo, non la spaventava: la trovava rassegnata, annichilita.

– Dove vuoi che venga? dimandò allo zingaro. Egli non rispose: ma tirando con maggior violenza la camicia che copriva la giovanetta, la stracciò. Cid produsse una specie di scompiglio nella giovanetta: tutto il suo pudor verginale ribellandosi all'atto brutale la fece susultare [sic.] fremente, irresistibile.¹⁵

[Ἡ Αἰμά τρέμοντας ολόκληρη φοβόταν γιὰ τον Μάχτο· τὴν ἴδια στιγμή ἐνῶσε τον κίνδυνο που τὴν σάρωνε· ὅλα τὰ προαισθήματά τῆς, οἱ ἀμφιβολίες τῆς, οἱ θλίψεις τῆς, ὅλη ἐκείνη ἡ μακριὰ σειρά παθημάτων, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποτελοῦνταν ἡ ζωὴ τῆς ἀνάμεσα στους γύφτους, τῆς παρουσιάζονταν τώρα στο ταραγμένο μυαλό τῆς σαν ἐξήγηση ἐκείνης τῆς φοβερῆς στιγμῆς· ὁ δικός τῆς κίνδυνος δὲν τὴν ἀφνιδίαζε, δὲν τὴν τρώμαζε· τὴν ἐβρίσκει παραιτημένη, ἐκμηδενισμένη.

– Πού θέλεις νὰ ἐρθῶ; ρώτησε τον γύφτο. Εκείνος δὲν ἀπάντησε· ἀλλὰ τραβώντας με περισσότερὴ βία το πουκάμισο που κάλυπτε τὴ μικρὴ νέα, το ἔσκισε. Αυτό δημιούργησε ἕνα εἶδος ταραχῆς στὴ μικρὴ νέα· ὅλη ἡ παρθενικὴ τῆς σεμνότητα ἐπαναστατώντας στὴν βράναιση πράξη τὴν ἔκανε νὰ τιναχτεῖ με ἀναβρασμὸ ψυχῆς, ἀκατάβλητη.]

Σ' αὐτὸ το σημεῖο, ἐπομένως, το κείμενο του Παπαδιαμάντη παρουσιάζει κάποιες διαφορῆς, καὶ ἔχει ὡς εξῆς:

Ἡ Αἰμά εἶχε ρίψει βλέμμα ἐπὶ τοῦ Μάχτου, καὶ μεθ' ὅλον τὸ ψηλαφητὸν σκότος, οἱ τέσσαρες οὔτοι ὀφθαλμοὶ ἔλαμπον ἀρκούντως, ὥστε νὰ συνεννοῶνται. Τὸ βλέμμα ἐκεῖνο ἦτο ἱκετευτικὸν καὶ ἐξέφραζεν ὑπερτάτην ὀδύνην καὶ ἀπόγνωσιν. Ἡ Αἰμά ἐνόησε καλῶς περὶ τίνος ἐπρόκειτο. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην ἐπῆλθεν εἰς τὴν μνήμην τῆς ἰδέα τῆς, ἦν πολλὰκις ἤκουσεν ἐκφραζομένην παρὰ τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, δὲν εἶχε δὲ δώσει σημασίαν εἰς αὐτὴν ἄλλοτε. Ἀλλὰ σήμερον ἀντελαμβάνετο πᾶσαν τὴν ἐννοίαν αὐτῆς. Ἐβόμβουον συνεχῶς εἰς τὰ ὦτα αὐτῆς αἱ μομφαί, ἃς ἤκουεν ἐκάστοτε ἐκτοξευομένης κατὰ τῆς φυλῆς τῶν Ἀθιγγάνων. Μία τῶν μομφῶν τούτων ἦτο, ὅτι συνήθιζον οὔτοι, πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐγκλήμασι, ἄτινα διέπραττον, νὰ πωλῶσι τὰ ἴδια τέκνα των, ὅσαςκις εὔρισκον ἀγοραστάς, καὶ μάλιστα τὰς θυγατέρας, ὅσαι ἦσαν ἀνεκταὶ τὸ εἶδος. Ἡ Αἰμά λοιπὸν ἀνεμνήσθη συγκεχυμένως το πρᾶγμα τούτο.

– Θὰ μ' ἐπώλησεν, εἶπε κατ' ἐαυτήν, καὶ θέλει νὰ μὲ παραδῶσῃ εἰς τὸν ἀγοραστὴν, ὅστις εὐρέθη νὰ μὲ ἀγοράσῃ.

Ταῦτα διανοηθεῖσα ἡ Αἰμά, ἐπειράθη νὰ κατακλιθῇ ἐκ νέου καὶ νὰ σκεπασθῇ. Ἀλλ' ὁ Πρωτόγυφτος τὴν ἔσυρε βαναύσως ἀπὸ τῆς χειρὶδος τοῦ ὑποκαμίσου.

- Σηκώσου, σοῦ λένε, νὰ πᾶμε. Πολύ, βλέπω, ἀγαπᾶς τὸν ὕπνο.
- Ποῦ νὰ πᾶμε; εἶπεν ἡ Αἰμά.

Ὁ Πρωτόγυφτος δὲν ἀπήντησεν, ἐξηκολούθησεν ὁμως νὰ σύρει αὐτὴν τόσον σφοδρῶς, ὥστε ἔσχισε τὸ ὕφασμα, ὅπερ ἐκάλυπτε τὸ σῶμα τῆς νέας.

- Τί τὴν τραβάς, πατέρα; ἔκραξεν ὁ Μάχτος.

Ὁ Πρωτόγυφτος ἐφαίνετο ἀλλόφρων καὶ δὲν ἀπήντα εἰς οὐδὲν ἐρώτημα. Τὸ πρᾶγμα τῷ ἐφαίνετο ἀνωφελές.¹⁶

Ὅπως διαπιστώνουμε, τα δύο κείμενα διαφέρουν σε πολλά σημεία: για παράδειγμα, το δεύτερο μέρος του προηγούμενου παραθέματος δεν μεταφράζεται καθόλου από τον Γιαννόπουλο, ο οποίος παρεμβαίνει στο κείμενο, προσθέτοντας και δικές του λεπτομέρειες που λείπουν στο πρωτότυπο. Πράγματι, ο μεταφραστής αλλάζει σημαντικά τη στάση της Αϊμάς προσδίδοντας μια μελοδραματική διάσταση στη σχέση Αϊμάς και Μάχτου και περιγράφοντας παράλληλα τη σεμνή και ταυτοχρόνως ελκυστική εμφάνιση της γυφτοπούλας. Με τις επιλογές αυτές προσθέτει κάτι που στο πρωτότυπο κείμενο δεν υπάρχει, και έτσι γίνεται φανερό ότι η παρέμβαση του Γιαννόπουλου απέχει πολύ από την πρόθεση του Παπαδιαμάντη, με αποτέλεσμα τη δικαιολογημένη ενόχληση του συγγραφέα.

Πώς μπορούν όμως να εξηγηθούν τέτοιες αλλαγές; Είναι πιθανό πως ο Γιαννόπουλος μετέφραζε έχοντας υπόψη του το κοινό των αναγνωστών, που μάλλον έψαχνε σε τέτοιες ιστορίες συγκεκριμένα στοιχεία, όπως για παράδειγμα μελοδραματικές σκηνές και ιστορίες αγάπης. Η ίδια, άλλωστε, η ιταλική εφημερίδα, που παρουσιάζει γενικές ειδήσεις, φαίνεται να απευθύνεται με τη δημοσίευση του μυθιστορήματος σε ένα γυναικείο κοινό, όπως δείχνει η παρακάτω αγγελία που δημοσιεύεται μετά από μία διακοπή των συνεχιών του έργου από τις 2 ως τις 13 Σεπτεμβρίου. Η αγγελία αυτή γράφει τα εξής:

«Ora ci è dato riprendere la pubblicazione, per pochi giorni interrotta, della nostra *Zingarella*. Assicuriamo le gentili lettrici che manterremo fedelmente la promessa di non mancarne neanche un numero, tanto più che ora il romanzo tocca il suo punto culminante d'interesse [...]»

[Τώρα έχουμε τη δυνατότητα να ξαναρχίσουμε τη δημοσίευση, που διακόπηκε για λίγες μέρες, της *Zingarella* μας. Βεβαιώνουμε τις ευγενικές αναγνώστριες ότι θα κρατήσουμε πιστά την υπόσχεση να μη χάσουμε ούτε μία συνέχεια, τόσο μάλλον που τώρα το μυθιστόρημα αγγίζει την ακμή του ενδιαφέροντός του ...]¹⁷

Υπάρχει όμως και ένα άλλο σημείο της μετάφρασης με το οποίο, όπως είδαμε στο αρνητικό σχόλιο του συγγραφέα, ο Παπαδιαμάντης διαφωνεί, το οποίο αναφέρεται πάλι στο ίδιο κεφάλαιο και στην ίδια σκηνή της προσπάθειας απαγωγής της «Τσιγκαρέλλα», όπου βλέπουμε τον Μάχτο να κρατάει σφιχτά τον πατέρα του, για να βοηθήσει την Αϊμά να φύγει τρέχοντας απ' την καλύβα, κι όπου εκείνη παρουσιάζεται σαν νεράιδα:

«Macto, fuori di se [sic], si era gettato sopra suo padre ed afferrandolo per le braccia, ne liberò Aimà, per un minuto: essa saltò fuori del suo letto leggiera e terribile come una biscia: si gettò sopra il fornello ch'era in mezzo alla capanna e tastando trovò ed afferrò un grosso martello: quindi avvicinatasi con circospezione all'uscio, prima che gli uomini di fuori ne fossero avvertiti, si slangìò [sic] in mezzo ad essi, che la videro come una visione bianca non correre ma volare, come una neréide, una di quelle ninfe belle, maligne e terribili, colle quali l'immaginazione del popolo Greco popola anche adesso ogni bosco, ed ogni grotta».¹⁸

[Ο Μάχτος, εκτός εαυτού, είχε ριχτεί πάνω στον πατέρα του και κρατώντας τον από τα μπράτσα, ελευθέρωσε την Αϊμά για ένα λεπτό: εκείνη πήδηξε έξω από το κρεβάτι της ελαφριά και τρομερή σαν φίδι, ρίχτηκε πάνω στο φουρνέλο που βρισκόταν στη μέση της καλύβας και ψηλαφώντας βρήκε και άρπαξε ένα μεγάλο σφυρί: έπειτα, πλησιάζοντας με προσοχή στην έξοδο, πριν την αντιληφθούν οι άνθρωποι που ήταν έξω, χίμηξε ανάμεσά τους, και την είδαν σαν ένα λευκό όραμα όχι να τρέχει, μα να πετάει, σαν μια νεράιδα, μια από εκείνες τις ωραίες, κακόβουλες και τρομερές νύμφες, με τις οποίες η φαντασία του ελληνικού λαού γεμίζει ακόμη και σήμερα κάθε δάσος και κάθε σπηλιά.]

Ακολουθεί και το αντίστοιχο πρωτότυπο κείμενο, όπου και πάλι διαπιστώνουμε ότι ο Γιαννόπουλος δεν κάνει μετάφραση, αλλά επιχειρεί μια ελεύθερη απόδοση, με πολλές δικές του παρεμβάσεις, τις οποίες σχολιάζουμε πιο κάτω:

Ίδουσα ἡ Αἰμά, ὅτι ὁ Μάχτος εἶχε συλλάβει στυβαρῶς τὸν πατέρα του μὲ τὰς δύο χεῖρας, δὲν ἔχασε καιρὸν. ἤρπασε τὴν πρώτην ἀπεγνωσμένην ἰδέαν, ἥτις τῇ ἐπῆλθε, καὶ ἔσπευσε νὰ ἐκτελέσῃ αὐτήν, χωρὶς νὰ δύναται νὰ σκεφθῇ καλῶς. Ὄρμησεν ἐκτὸς τῆς κλίνης, ὅπως ἦτο, μὲ τόσον γοργόν, ἐλαφρὸν καὶ σχεδὸν ἀδιανόητον κίνημα, ὥστε οὐδὲ παρετήρησεν ὁ Πρωτόγυφτος τὸ πῆδημα αὐτῆς. Ὁ Μάχτος μόνον τὴν εἶδε, καὶ ἠθέλησε νὰ τὴν ἐμποδίσῃ διὰ τοῦ νεύματος, ἀλλ' ἡ νέα ἀπήντησε δι' ἑτέρου νεύματος ἐπιτακτικοῦ, καὶ ὀρμήσασα, ἤρπασε σιδηροῦν τι ἐργαλεῖον, ὅπερ εὔρε ψηλαφίνδα, διότι ἤξευρε καλῶς τὴν συνήθη θέσιν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἡμέρας. Σφίγγασα αὐτὸ μὲ ὄλην τὴν δύναμίν της εἰς τὴν παλάμην, ἐρρίφθη εἰς τὴν θύραν, ὅπως εὐρίσκετο, ἀσκεπῆς, ἀνυπόδητος καὶ ἡμίγυμνος. Τοσοῦτον δὲ αἰφνίδιον καὶ ἀπροσδόκητον ἦτο τὸ κίνημα αὐτῆς, ὥστε οἱ ἐκτὸς τῆς θύρας, μόλις τὴν παρετήρησαν ὡς ὀπτασίαν, διολισθήσασαν διὰ μέσου αὐτῶν. Ἐν τούτοις εἰς τῶν ἀνθρώπων τούτων ἔδραμεν εὐθὺς κατόπιν της ὅπως τὴν συλλάβη, ἀλλ' ἡ Αἰμά, στραφεῖσα, ἐχύθη μὲ βιαίαν ὀρμὴν ἐπ' αὐτοῦ, καὶ κατήνεγκε κατὰ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἰσχυρὸν κτύπον μὲ τὸ βαρὸν ἐργαλεῖον. Μέχρις οὐ οἱ ἄλλοι προλάβωσι νὰ τὴν καταδιώξωσιν, ἡ Αἰμά, πατοῦσα μὲ πόδας σεισουρίδος, ἔγινεν ἄφαντος.¹⁹

Συγκρίνοντας, λοιπόν, το πρωτότυπο με την ιταλική μετάφραση, βλέπουμε πάλι ότι όχι μόνο ο Γιαννόπουλος συμπυκνώνει πολύ το κείμενο, κάνοντας μια ελεύθερη απόδοση με διάφορες προθέσεις που δεν υπάρχουν στο πρωτότυπο, αλλά ότι έχει δίκιο ο Παπαδιαμάντης, διότι στο ελληνικό κείμενο η Αϊμά δεν περιγράφεται ως «Νεράιδα». Πράγματι, ο μεταφραστής αντικαθιστά τη λέξη «σεισουρίς»²⁰ με «Nereide [Νηρηίς]» και προσθέτει κι ένα σχόλιο πάνω σ' αυτήν τη μυθική μορφή, επιδιώκοντας να αποδώσει μια συγκεκριμένη εικόνα της μυθολογίας σε ένα κοινό που αυτός ίσως νομίζει ότι αγνοεί τον ελληνικό κόσμο.

Ὅπως ἤδη ειπώθηκε, ἡ διακοπή της μετάφρασης δεν συνοδεύτηκε ἀπὸ κανένα ἐπεξηγηματικὸ σχόλιο της ἐφημερίδας. Ἐχοντας ὁμῶς ὑπόψη τὴ δημοσιευμένη ἀντίδραση τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ παρακολουθώντας τὸν χρόνο που αὐτὴ δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα Ἀκρόπολις, μποροῦμε νὰ υποθέσουμε γιατί τελικὰ σταμάτησε ἀπὸτομα ἡ δημοσίευση της μετάφρασης: τὸ κεφάλαιο Ι΄ τοῦ τρίτου μέρους της *Γυφτοπούλας*,²¹ που περιλαμβάνει καὶ τὸ σχόλιο τοῦ Παπαδιαμάντη, δημοσιεύτηκε στὴν Ἀκρόπολι στις 9 Σεπτεμβρίου 1884 τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου, ἀρα στις 21 Σεπτεμβρίου σύμφωνα με τὸ Γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο της Δυτικῆς Ευρώπης που ἐφαρμοζόταν τότε καὶ στὴν Ἰταλία· ἀντίστοιχα, ἡ ἰταλικὴ μετάφραση δημοσιεύτηκε γιὰ τελευταία φορὰ στις 24 Σεπτεμβρίου με τὸ νέο ἡμερολόγιο, ἀρα στις 12 Σεπτεμβρίου γιὰ τὴν Ελλάδα. Κατὰ πάσα πιθανότητα, ἐπομένως, ὁ Γιαννόπουλος σταμάτησε τὴν μετάφραση λίγες μέρες ἀφότου διάβασε τὴν ἀρνητικὴ κριτικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἐπίσης, ἡ ἀπότομη διακοπὴ της μετάφρασης σημαίνει ὅτι πιθανῶς ὁ Γιαννόπουλος εἶχε ἔτοιμα

και άλλα κεφάλαια μεταφρασμένα, που δεν τα προώθησε πια για δημοσίευση στην ιταλική εφημερίδα, η οποία αρχίζει, χωρίς διευκρινήσεις, να δημοσιεύει μετά τις 24 Σεπτεμβρίου το έργο ενός άλλου συγγραφέα, του οποίου επίσης δεν αναφέρεται το όνομα.

Εκτός από την ενόχλησή του για τις κρίσεις του Παπαδιαμάντη σχετικά με τις παρεμβάσεις του στο κείμενο της *Γυφτοπούλας*, δεν αποκλείεται ο Γιαννόπουλος να διέκοψε τη μετάφραση, γιατί ακριβώς στο «Κεφάλαιον ιδιόγραφον» ο Παπαδιαμάντης παίρνει ρητά θέση εναντίον του Πλήθωνα,²² ενώ σε όλο το προηγούμενο έργο δεν είναι σαφές αν επικρίνεται ο Γεμιστός και η ιδεολογική του στάση. Ο Γιαννόπουλος ήταν γνωστός αρχαιολάτρης και πολέμιος του Βυζαντίου (και του χριστιανισμού) και φαίνεται πως, ενώ γοητεύτηκε αρχικά από το μυθιστόρημα του Παπαδιαμάντη που ασχολούνταν με το φιλόδοξο όραμα του Πλήθωνα να αναστήσει την αρχαία ελληνική θρησκεία, αντιλήφθηκε στην πορεία την ιδεολογική θέση του συγγραφέα και την άρνησή του απέναντι στον Πλήθωνα.

Ο Παπαδιαμάντης, που εμφανώς καταλάβαινε καλά τα ιταλικά, είναι προφανές ότι επιθυμούσε μια πιστότερη μετάφραση, ενώ ο Γιαννόπουλος απέδωσε ελεύθερα το κείμενο, κάνοντας δικές του προσθήκες που ενόχλησαν τον συγγραφέα. Και οι διαφοροποιητικές θρησκευτικές και ιδεολογικές στάσεις των δυο προσωπικοτήτων συνέβαλαν ίσως αποτελεσματικά στην τύχη της μετάφρασης, και έτσι δυστυχώς οι αναγνώστες (ή μάλλον οι αναγνώστριες) της ιταλικής εφημερίδας δεν είχαν την ευκαιρία να μάθουν το τέλος της ιστορίας. Θα δεχόταν άραγε ο μεταφραστής στην απόδοσή του να πεθάνουν η Αϊμά και ο Μάχτος «ὕπὸ τὸ ψυχρὸν μάρμαρον»²³ του αγάλματος της Ἀρτεμης;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η εφημερίδα δεν έχει λογοτεχνικό χαρακτήρα, αλλά παρουσιάζει άρθρα επικαιρότητας και τοπικές ειδήσεις, δημοσιεύοντας και μυθιστορήματα ή διηγήματα σε συνέχειες. Οτι ο Αγησίλαος Γιαννόπουλος ήταν ο μεταφραστής της *Γυφτοπούλας* στα ιταλικά το γνωρίζουμε από ειδήσεις σε ελληνικές εφημερίδες της ίδιας περιόδου. Μια απ' αυτές βρίσκεται στη *Νέα Έφημερίδα*, αρ. 196 (14.7.1884): «*Η Γυφτοπούλα* του κ. Α. Παπαδιαμάντη η ἐν ἐπιφυλλίδι τῆς Ἀκροπόλεως δημοσιευομένη μεταφρασθεῖσα καὶ εἰς τὴν ἰταλικὴν ὑπὸ τοῦ ἐν Βάρει προξένου τῆς Ἑλλάδος γνωστοῦ λογίου νέου κ. Ἀγησίλαου Γιαννοπούλου δημοσιεύεται καὶ ἐν τῇ αὐτῇ ὁμωνύμῳ ἐφημερίδι ὑπὸ τὸν τίτλον “Τσιγκαρέλλα”». (Την πληροφορία μου παραχώρησε ο Λάμπρος Βαρελάς.)

2. Υπάρχει όμως ένα σημείωμα στην εφημερίδα που παρουσιάζε το έργο, αλλά δυστυχώς δεν διαβάζεται εξ ολοκλήρου, γιατί η καλύτερή πλευρά του φύλλου είναι σχισμένη. Έχει ως εξής: «Un romanzo a forti tinte, [...] LA ZINGARELLA [...] abbraccia un intero ciclo storico, interessante, pieno di misterj, di cupi delitti e di eroismi mistici. Due civiltà che cozzano, l'impero greco che crolla, la potenza ottomana che assurge. [...] la storia dipinta a larghi tratti, [mi]chelangeschi, la nota umana [viva], palpitante; [...]» [Ένα μυθιστόρημα με δυνατά χρώματα, [...] LA ZINGARELLA [...] περιλαμβάνει έναν ολόκληρο ιστορικό κύκλο, ενδιαφέροντα, γεμάτο μυστήρια, σκοτεινά εγκλήματα και μυστικιστικούς ηρωισμούς. Δύο πολιτισμοί που συγκρούονται, η ελληνική αυτοκρατορία που καταρρέει, η οθωμανική εξουσία που ανέρχεται. [...] η ιστορία απεικονισμένη με άφθονες πινελιές, του Μιχαήλ Αγγέλου, η ανθρώπινη νότα ζωντανή, παλλόμενη [...]. *Il Giornale di Bari*, 1.7.1884.

3. Στο ιταλικό κείμενο, όμως, το κεφ. Θ' του Α' μέρους φέρει τον τίτλο «La gita» [Η εκδρομή] και περιέχει μια περιληπτική απόδοση του Θ' και του Γ' κεφ. του πρωτοτύπου, «Τὰ ὄνειρα του Μάχτου» και «Αἱ ὀδοιπορία», αντιστοίχως. Γ' αυτόν τον λόγο, από το ΙΑ' κεφ. του πρωτοτύπου και πέρα, δεν συμπίπτει η αρίθμηση των κεφ. του Α' μέρους του βιβλίου με αυτή της ιταλικής μετάφρασης.

4. Το Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής του Μανόλη Τριανταφυλλίδη αναφέρει στον όρο «παράφραση»: «ελεύθερη απόδοση του νοήματος γραπτού ή προφορικού λόγου». Χρησιμοποιούμε τη λέξη παράφραση με τη σημασία που της ἔδινε, για παράδειγμα, ο Τζον Ντράιντεν στον πρόλογο του βιβλίου του *Ovid's Epistles, Translated by Several Hands* (1680), ο οποίος εξηγεί πως στην παράφραση ο μεταφραστής αλλάζει τις λέξεις του πρωτοτύπου μην παραβλέποντας το νόημα του έργου. Τον ίδιο ορισμό του Ντράιντεν προ-

τείνει και ο George Steiner στο βιβλίο του *After Babel. Aspects of language and translation*, Oxford University Press 1998, σσ. 267-270.

5. Η χρήση του *passato prossimo* «hanno dovuto» δεν ταιριάζει, εφόσον σωστά ο Γιαννόπουλος αρχίζει να μεταφράζει το σχετικό χωρίο χρησιμοποιώντας το *passato remoto*: «In mezzo a due alte rocce aveva scoperto un pò [sic] di terra. Pensò di farne un orto. Estese ancora quella parte [...] trasportando da lontano sulle sue spalle centinaia di ceste piene di terra, [...] e circoscrisse il suo giardinetto con un muro basso di pietre costruendolo colle sue mani», αλλά στη συνέχεια χρησιμοποιεί αδικαιολόγητα το *passato prossimo*: «e dopo qualche tempo i fabbri hanno dovuto riconoscere e rispettare l'opera sua». Ακολουθεί και το πρωτότυπο κείμενο: «Μεταξύ δύο ύψηλων βράχων ανέκαλυψεν ως έκ θαύματος γήν, και μάλιστα λιπαράν. Συνέλαβε την ιδέαν να κάμη κήπον. Μετεχειρίσθη τὸ ὄλιγον ἐκεῖνο χῶμα ὡς ζώπυρον, μετέφερε μακρόθεν ἐπὶ τῶν ὤμων της ἑκατοντάδας κοφίνων μεστῶν χῶματος, καὶ οὕτω κατεσκεύασε τὴν φωλεάν της. Ἐφύτευσε διάφορα δένδρα καὶ εὐώδη φυτά, βασιλικούς, καρυόφυλλα, ἡδυσμούς, τὰ ἐπότηζε δις τῆς ἡμέρας, κατεσκεύασεν αἰμασιάν ἐκ λίθων μὲ τὰς χεῖράς της καὶ μετ' ὀλίγον χρόνον πάντες οἱ γύφτοι ἠναγκάσθησαν νὰ σέβωνται τὸ ἔργον τοῦτο τῶν χειρῶν της». Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Ἀπαντα*, τ. Α', Κριτική ἔκδοσις Ν. Δ. Τριανταφυλόπουλος, Αθήνα, Δόμος, 1997, σ. 375.

6. Κι ἐδῶ, ὅπως και στη σημείωσι 5, ο σωστός χρόνος τοῦ ρήματος θα ἦταν το *passato remoto* τοῦ ρήματος «fare=fecce» κι ὄχι το *passato prossimo* «ha fatto». Ἄλλωστε ἡ ἴδια χρήση ρημάτων παρατηρεῖται και στο κείμενο τοῦ Παπαδιαμάντη: «Ἡ ἀπάντησις αὐτῆ ἔκαμε τὴν Αἰμᾶν νὰ πεισθῆ περι ὄρων ἀμφέβαλλε. Δὲν ἤξευρεν ἂν ἡ κόρη ἦτο βαπτισμένη. Δὲν ἦτο ἄρα μήτηρ της» (*Ἀπαντα* 1, ὁ.π., σ. 389).

7. Στο ἐπόμενο παράθεμα ο βασικὸς χρόνος της μετάφρασις εἶναι ο ενεστώτας: «- Quella giovanetta chi è? - Quella là? è Aimà. - Aimà è il suo nome? - Sicuro. - E che cosa fa là? - Lavora al suo giardino. - E dove abita? - Qui, in casa mia. - Ah! la tieni in casa tua? - Sicuro. E dove vuoi che la tenessi? - Lei non ha casa? - Che casa vuoi che abbia?», ὁπότε ἡ χρήση τοῦ *congiuntivo imperfetto* «e dove vuoi che la tenessi», ἀντὶ τοῦ *congiuntivo presente* «e dove vuoi che la tenga» εἶναι ἐσφαλμένη. Ακολουθεῖ και το πρωτότυπο τοῦ Παπαδιαμάντη: «- Δὲν μοῦ λές, μαστόρισσα, ἐκεῖνη ἐκεῖ;... Καὶ εἶδειε τὴν Αἰμᾶν. - Τί εἶπεν ἡ Γύφτισσα. - Ἐκεῖνη ἡ κόρη, ἔπανελαβεν ὁ ξένος. - Ἔ; - Ποία εἶναι; - Ποία εἶναι; - Ναί. - Εἶναι ἡ Αἰμᾶ; - Αἰμᾶ; - Ναί. - Εἶναι τὸ δνομά της; - Βέβαια. [...] - Καὶ τί κάμνει ἐκεῖ; ἔπανελαβεν ὁ ξένος. - Τί κάμνει; - Ναί. - Δουλεῖ. - Τί δουλεῖ; Τὸν κήπον της. - Καὶ ποῦ κατοικεῖ; [...] - Εἰς τὸ σπίτι μου. - Τὴν ἔχεις εἰς τὸ σπίτι σου; [...] - Μὰ ποῦ θέλεις νὰ τὴν ἔγω; - Δὲν ἔχει αὐτὴ σπίτι; [...] Ποῦ νὰ τὸ βρῆ;» (*Ἀπαντα* 1, ὁ.π., σσ. 398-399).

8. *Ἀπαντα* 1, ὁ.π., σ. 420: «πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ».

9. Καθὼς βλέπουμε, ο Γιαννόπουλος τείνει νὰ μεταφράζει χρησιμοποιώντας δομές της ἐλληνικῆς γλώσσας: ἡ φράσις «Νομίζω ὅτι ἔκανα καλὰ» ἀποδίδεται στη μετάφρασί της ὡς «Penso che ho fatto bene», ἀν και στα ἰταλικά, ὅταν ἡ δευτερεύουσα πρότασις ἔχει το ἴδιο υποκείμενο με τὴν κύρια, το ρήμα της ἐξαρτημένης πρότασις ἐκφέρεται με ἀπαρέμφατο και ὄχι με ὑποτακτικὴ, δηλαδή: «Penso di aver fatto bene».

10. Η χρήση τοῦ ρήματος «fa» (τρίτο πρόσωπο τοῦ ενεστώτα τοῦ ρήματος *fare/κάνω*) εἶναι ἀκατάλληλη στα ἰταλικά, ὅταν θέλει κανεὶς νὰ ἐκφράσει τὴ διάρκεια μιᾶς ρηματικῆς πράξεως: σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι χρησιμοποιεῖται το τρίτο πρόσωπο τοῦ ρήματος «stare» [στέκομαι] μαζί με τὴ μετοχὴ τοῦ ενεστώτα (*gerundio*), δηλαδή «sta facendo».

11. Βλ. *Ἀπαντα*, ὁ.π., σ. 347.

12. *Il Giornale di Bari*, 4.7.1884.

13. Βλ. *Ἀπαντα*, ὁ.π., σ. 633. Το κεφ. Γ' τοῦ Γ' μέρους της *Γυφοπούλας* δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην Ακρόπολι στις 9.9.1884 τοῦ παλαιού ἡμερολογίου.

14. Στο ἰταλικὸ κείμενο πρόκειται για το ΙΓ' κεφ., για τον λόγο που ἀναφέρεται στη σημ. 3.

15. *Il Giornale di Bari*, 26.8.1884.

16. *Ἀπαντα*, ὁ.π., σ. 456.

17. *Il giornale di Bari*, 13.9.1884.

18. *Il Giornale di Bari*, 26.8.1884.

19. *Ἀπαντα*, ὁ.π., σσ. 458-459.

20. Ο ὅρος «σεισουρίς» ἀντιστοιχεῖ στα ἰταλικά με τὴ λέξι «cutrettola».

21. Κεφ. Θ' στὴν ἰταλικὴ ἀπόδοσι. Βλ. σημ. 3.

22. Βλ. *Ἀπαντα*, ὁ.π., σ. 637: «ο παράφωνο Γεμιστός και οι ὅμοιοι τοῦ κακὸφρονες». Βλ. και Λάμπρος Βαρελάς, «Για τον σοφὸ “ἐπικριτὴ” στον πρόλογο τοῦ “Λαμπριάτικου Ψάλτη” τοῦ Παπαδιαμάντη», *Νέα Ἐστία* 1844 (Μάιος 2011) 795-828, ἰδ. 828, σημ. 63.

23. *Ἀπαντα*, ὁ.π., σ. 655.

Ἡ Τετάρτη τῆς Σποδοῦ

Στὴν στήλη «Νέα καὶ περίεργα» τῆς Ἀκροπόλεως (11.2.1893) δημοσιεύεται τὸ ἀρθρίδιο «Οἱ Ἴρλανδοὶ προσκυνηταὶ ἐν Ρώμῃ», ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποσπῶ τὴν ἀρχή:

Τὴν τετάρτην τῆς Σποδοῦ, πρώτην ἡμέραν τῆς τεσσαρακοστῆς παρὰ τοῖς Δυτικοῖς, οἱ Ἴρλανδοὶ προσκυνηταὶ οἵτινες ἔφθασαν εἰς Ρώμην ὅπως ὑποβάλωσι τὰ σεβάσματά των εἰς τὸν Πάπαν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἰωβιλαίου, παρέστησαν εἰς τὴν ἀκολουθίαν ἐν τῷ παρεκκλησίῳ τοῦ Ἴρλανδικοῦ Κολλεγίου, ὅπου προσήλθον καὶ πολλοὶ Ἴρλανδοὶ διαρκῶς κατοικοῦντες ἐν Ρώμῃ. Τὴν συνήθη διανομὴν τῆς τέφρας ἐξετέλεσεν ὁ καρδινάλιος Λώγ, τῶν προσκυνητῶν λιτανευόντων μετὰ φαλμωδίας.

Οἱ πρῶτες λέξεις τοῦ ἀρθριδίου, μεταφρασμένου καὶ διασκευασμένου ἀναμφίβολα ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη,¹ ἀναπόφευκτα μὲ πῆγαν στό ποίημα τοῦ T. S. Eliot «Ἡ Τετάρτη τῶν Τεφρῶν», ὅπως μεταφράζουσι τὸν ἀγγλικὸν τίτλον «Ash-Wednesday» πρῶτος ὁ Ν. Ράντος καὶ δευτερός ὁ Κλεῖτος Κύρου.²

Ἀπὸ τῆς «Σημειώσεως» πάνω στὴν «Τετάρτη τῶν Τεφρῶν» τοῦ Κλείτου Κύρου ἀντιγράφω: «Μὲ τὴν Τετάρτη τῶν Τεφρῶν ἀρχίζει οὐσιαστικὰ ἡ Σαρακοστή στὴ Δυτικὴ Εὐρώπῃ (...). Ἡ ὀνομασία πηγάζει ἀπὸ τὸ σχετικὸ τελετουργικὸ πού τηρεῖται κυρίως στὶς καθολικὲς χώρες: τὴν ἡμέρα ἐκείνη ὁ ἱερέας καίει τὸ βᾶγιο τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων τοῦ προηγούμενου ἔτους πού βρίσκεται φυλαγμένο στό εἰκονοστάσι, καὶ κατόπι ρίχνει συμβολικὰ τὴ στάχτη πάνω στά μαλλιά καὶ στό μέτωπο τῶν πιστῶν, λέγοντας:

“Memento homo, quia pulvis es et in pulverem reverteris”

(Μνήσθητι, ἄνθρωπε, ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσει).³

Σὲ ἄλλη σημείωση παραθέτει ἐκτενέες ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ γ' κεφ. τοῦ Ἰωνᾶ τῆς Π.Δ., ὅπου καὶ τὰ ἐξῆς: «καὶ περιελατο τὴν στολήν αὐτοῦ ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ περιεβάλετο σάκκον καὶ ἐκάθισεν ἐπὶ σποδοῦ».

Ὅπως εἶδαμε, ὁ Παπαδιαμάντης χρησιμοποιεῖ στό ἀρθρίδιο καὶ τὴ λέξη τέφρα, συνώνυμη τῆς σποδοῦ. Παρὰ ταῦτα εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ γλωσσικὸν τοῦ αἰσθημα θά τὸν ἀπέτρεπε νὰ γράψῃ «Ἡ Τετάρτη τῶν Τεφρῶν», ἀφοῦ αὐτὴ ἡ γενικὴ πληθυντικὴ παραπέμπει στό ἐπίθετο τεφρός καὶ ὄχι στὴν τέφρα, τῆς ὁποίας οἱ πληθυντικοὶ τύποι εἶναι ἐλάχιστοι καὶ ἀπαντοῦν σὲ μεταγενέστερους καὶ ὄχι πολὺ γνωστούς συγγραφεῖς.⁴

Ὁ Ἐλιοτ εἶναι ἐκκλησιαστικὸς ποιητής. Τὸ συχνότατο στὴ Γραφὴ σποδός τοῦ πάει καλύτερα. Ὑποθέτω ὅτι καὶ ὁ Τ. Κ. Παπατσώνης θά υἱοθετοῦσε τὴν παπαδιαμαντικὴ ἐκδοχὴ «Ἡ Τετάρτη τῆς Σποδοῦ».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιά τὴ σχέση τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ τὰ «Νέα καὶ περίεργα» τῆς Ἀκροπόλεως βλ. τὸ μελέτημα τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου καὶ τῆς Λαμπρινῆς Τριανταφυλλοπούλου «Παπαδιαμάντης προληπτικὰ αὐτοῦπονηματιζόμενος – Δύο μικρὰ ἄγνωστα κείμενα», *Νέα Ἑστία* 1792 (Σεπτ. 2006).

2. Βλ. Γ. Κ. Κατσιμπαλή, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία Θωμᾶ Σ. Ἐλιοτ (Thomas S. Eliot)*, β' ἐκδοση, Ἀθήνα, Ἀπρίλης 1966.

3. Βλ. Τόμας Στέρν Ἐλιοτ, *Ἡ Τετάρτη τῶν Τεφρῶν - Τὰ Τραγούδια τοῦ Ἄριελ - Τέσσερα Κουαρτέτα*, μτφρ. Κλεῖτος Κύρου, Ἀθήνα, Ρόπτρον, 1988, σ. 72.

4. Ἐξίσου σπάνιοι εἶναι καὶ οἱ ἀντίστοιχοι τῆς σποδοῦ.

Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Δυο σημειώματα για τον Βασίλη Μιχαηλίδη

Ι. Άγνωστοι αυτοσχέδιοι σίχοι. Σε δημοσίευμα της λεμεσιανής εφ. Αλήθεια («Το εν Λεμεσώ μνημόσυνον», 26.6.1886) πληροφορούμαστε ότι την Κυριακή 20.6.1886 τελέστηκε στον ιερό ναό της Αγίας Νάπας «το υπέρ των εν ταις τελευτ[αίαις] συμπλοκαίς πεσόντων εν τοις συνόροις Ελλήνων μαχητών μνημόσυνον». Μετά τον επιμνημόσυνο λόγο του Δ. Νικολαΐδη και την απαγγελία ποιήματος από τον μαθητή Αλ. Πορφυρόπουλο, «ο ποιητής κ. Βασίλ. Μιχαηλίδης προσεφώνησεν αυτοσχεδίως τους πεσόντας» με τους παρακάτω άγνωστους σίχους:

Αδέλφια μου, που 'πέσετε / για την πατρίδα θύμα,
όπου θα ζείτ' αιώνια / κι εσείς στην Ιστορίαν,
οι ξένοι αν σας θαύμασαν / στην τόλμην, στην ανδρείαν,
ημείς όμως ζηλεύομεν / το δάφνινό σας μνήμα.

Στην ουσία πρόκειται για ένα τετράστιχο με δεκαπεντασύλλαβους σίχους, που όμως αποσπώνται στα ημιστίχιά τους. Παρά την επισήμανση ότι πρόκειται για αυτοσχέδιο ποίημα, δηλαδή για ποίημα που εκφωνήθηκε χωρίς προετοιμασία, δεν αποκλείεται ο ποιητής να το είχε συνθέσει πριν από την άφιξή του στο μνημόσυνο. Πάντως δεν υπάρχουν μετρικά προβλήματα, ενώ η σταυρωτή ομοιοκαταληξία είναι μάλλον απλή και αναμενόμενη. Στη συνέχεια ο Β. Μιχαηλίδης πιθανόν να υπαγόρευσε το τετράστιχο στον εκδότη της Αλήθειας και φίλο του Α. Κ. Παλαιολόγο ή να του το παραχώρησε χειρόγραφο.

II. Νέα στοιχεία για τη χρονολόγηση ενός δίστιχου ποιήματος. Σε όλες τις πιο πρόσφατες εκδόσεις των «Απάντων» του Β. Μιχαηλίδη, το άτιτλο δίστιχο «'Ενν' αγαλέσω τον Θεόν, μα πκοιος 'εννά τον κρίνει, / αφού η κρίση μια ένι, τζαι 'ρίζει την τζαι τζείνην;» περιλαμβάνεται στα αχρονολόγητα ποιήματά του.¹

Σχετικά με την αφορμή για τη σύνθεση του προφορικού αυτού δίστιχου, ο Γλ. Αλιθέρης (αρχικά στα Κυπριακά Γράμματα το 1940) αναφέρει ότι ο Β. Μιχαηλίδης αποφάσισε να προχωρήσει στην έκδοση των Ποιημάτων του 1911, όταν «παύτηκε απ' τη θέση του», αλλά δεν δίνει περισσότερες πληροφορίες γύρω από τους λόγους που οδήγησαν στην απόλυση του ποιητή. Σημειώνει, επίσης, ότι «φτωχός κι εγκατελειμ[μ]ένος, στην προτροπή φίλων του να ζητήσει αποζημίωση μέσω των δικαστηρίων, απάντησε» με το παραπάνω δίστιχο, το οποίο, όπως προσθέτει σε σημείωση, άκουσε «από το φίλο Ισίδωρο Μακρίδη». ² Από την άλλη, στην έκδοση της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού (1960) δίνονται οι εξής πληροφορίες: «Όταν ο ποιητής ήταν φαρμακοποιός στο Νοσοκομείο Λεμεσού, ο τότε διοικητής Λεμεσού, Ronald Mitchel, γι' ασήμαντη αφορμή τού 'δωσε ένα χαστούκι. Ο Βασίλης επήγε στον τότε δήμαρχο Λεμεσού, μακαρίτη Ιωάννη Καραγεωργιάδη, γιατρό, να του κάμει το παράπονό του. Ο Καραγεωργιάδης συμβούλευσε το Βασίλη να κινήσει αγωγή ενάντια στο διοικητή, για να τον τιμωρήσει, και ο ποιητής τότε» απάντησε στον δήμαρχο με το δίστιχο αυτό.³

Με βάση τη μαρτυρία του Γλ. Αλιθέρης,⁴ το δίστιχο πρέπει να εκφωνήθηκε το 1910, αφού, κατά το έτος αυτό, ο Β. Μιχαηλίδης «παύθηκε» από το Νοσοκομείο Λεμεσού.⁵ Σύμφωνα, όμως, με την έκδοση της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού, θα πρέπει να τοποθετηθεί στα χρόνια της δημαρχίας του Ι. Καραγεωργιάδη (1842-1928), η

οποία διήρκεσε από το 1885 ως το 1887 και από το 1896 ως το 1908.⁶ Επομένως, από τις δύο παραπάνω μαρτυρίες, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την ακριβή χρονολόγησή του.

Στο αρχείο του Α. Ιντιάνου σώζεται απόκομμα από ένα ανώνυμο σημείωμα στη λεμεσιανή σατιρική εφημερίδα *Γέλιο* (1928-1938),⁷ την οποία εξέδιδε ο Γιώργος Φασουλιώτης (1896-1944).⁸ Στο σημείωμα αυτό (με ημερομηνία 18.1.1932), που ανήκει πιθανότατα στον ίδιο τον Γ. Φασουλιώτη, αναφέρονται τα παρακάτω:

Κυπριακά ανέκδοτα ζωντανών και πεθαμένων

Βασίλη Μιχαηλίδη. Ο πανελληνίως γνωστός κύριος ποιητής μακαρίτης Βασίλ. Μιχαηλίδης (πριν η αδιαφορία των συμπολιτών μας τον καταντήσα στο Πτωχοκομείο) εργαζόταν στο Δημοτικό Νοσοκομείο, γι' αυτό στην Λεμεσόν ήτο γνωστός ως Βασίλης ο Νοσοκόμος. Μια φορά λοιπόν διωρίσθη μια Εγγλέζα πολύ νευρική και εκκεντρική ως διευθύντρια του Νοσοκομείου. Ο μακαρίτης Βασίλης υπέφερε κάθε μέρα από τες ιδιοτροπίες και τα νεύρα της Εγγλέζας γεροντοκόρης, ωστόσο μια μέρα ξέσπασε και την ύβρισε, πετώντας της στα μούτρα ένα πακέτο βαμβάκι και ένα επίδεσμο.

Η κυανόαιμος νοσοκόμα τον κατήγγειλε αμέσως στον διοικητήν Μίτσελ, ο οποίος τον εκάλεσε στο Διοικητήριο και, αφού τον ύβρισε, του έδωσε και μια γροθιά στον ώμο. Ο μακαρίτης τότε θυμωμένος και προσβεβλημένος σκέφτηκε να ζητήσει ικανοποίηση μέσω του τότε δημάρχου μακαρίτη Καραγεωργιάδη.

Ο δήμαρχος, όμως, αφού άκουσε τα παράπονά του, τον συνεβούλευσε να κινήσει αγωγή του διοικητή, ο δε ποιητής αναστενάζοντας απήντησε με το εξής τετράστιχο:

*Να αγκαλέσω τον Θεό, / μα ποιος 'εννά τον κρίνει,
αφού η κρίσις μια ένι / και 'ρίζει την και κείνη!*

Οι πληροφορίες που δίνονται στο σημείωμα αυτό είναι προγενέστερες από τις ως τώρα γνωστές (αλλά αλληλοσυγκρουόμενες) μαρτυρίες και ενισχύουν, ασφαλώς, τα όσα σημειώνονται στην έκδοση της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λεμεσού.⁹ Το πιο σημαντικό, όμως, είναι ότι στο *Γέλιο* δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες, οι οποίες βοηθούν στη χρονολόγηση του δίστιχου ποιήματος. Μολονότι ο Γ. Λεύκης δίνει την εντύπωση ότι οι προστριβές ανάμεσα στον Β. Μιχαηλίδη και στη Miss Christian, δηλαδή την «εγγλέζα νοσοκόμα που ήταν τότες σα διευθύντρια του Νοσοκομείου», χρονολογούνται αμέσως μετά το 1889,¹⁰ ο Γ. Κατσούρης, παρά τις επιφυλάξεις του σχετικά με τα γεγονότα αυτά, αποδεικνύει ότι η βρετανίδα νοσοκόμα - διευθύντρια του Νοσοκομείου Λεμεσού «έρχεται μόλις στις 9 Ιουνίου 1898, και, επομένως, τα επεισόδια σχετικά με αυτήν [...] ανήκουν ανάμεσα στον Ιούνιο του 1898 και τον Ιανουάριο του 1899, οπότε παραιτείται».¹¹ Έτσι, μπορούμε να υποστηρίξουμε με σχετική ασφάλεια ότι το δίστιχο αυτό είχε εκφωνηθεί κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1898 ή τον Ιανουάριο του 1899, δηλαδή κατά τη δεύτερη δημαρχία του Ι. Καραγεωργιάδη. Από την άλλη, αν ευσταθεί και η μαρτυρία του Γλ. Αλιθέρση, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το δίστιχο αυτό είχε εκφωνηθεί ξανά από τον ποιητή και το 1910, όταν, δηλαδή, απολύθηκε από την εργασία του.

Πάντως, ενδιαφέρει να θυμηθούμε εδώ ένα πρωιμότερο δίστιχο-τσιαττιστό του Β. Μιχαηλίδη, με το οποίο σχολιάζει ειρωνικά την οθωμανική δικαιοσύνη, ενώ φαίνεται να προσβλέπει σε μιαν αδέκαστη βρετανική δικαιοσύνη. Όπως πληροφορούμαστε, «στις αρχές της αγγλικής κατοχής, ο Βασίλης Μιχαηλίδης πήγε στον γραμματέα του τούρκου δικαστή Μουσταφά Ταή, για να του διευθετήσει κάποια υπόθεσή του. Ο Μουσταφάς τού είπε ότι η υπόθεσή του θα κερδηθεί. Ο Βασίλης χαριτολογώντας

απάντησε: «Μούλλωσε, Μουσταφά Ταή, / τζ' η κρίση έν' Εγγλέζα· / έν τζ' έν' η κρίση της Τουρτζιάς, / που την επεριπαίζαν».¹² Είναι φανερό ότι στο νεότερο δίστιχο του ο ποιητής έχει πάψει πια να εμπιστεύεται και τα βρετανικά δικαστήρια της αποικιοκρατίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν. Ξιούτας κ.ά. (επιμ.), *Βασίλη Μιχαηλίδη, Ποιήματα*, Κύπρος, Δημοτική Βιβλιοθήκη Λεμεσού, 1960, σ. 84 (το δίστιχο αυτό δεν περιλαμβάνεται στη «Χρονολογική κατάταξη των (γνωστών) ποιημάτων του Βασίλη Μιχαηλίδη», σσ. 99-103)· Π. Παρασκευάς (επιμ.), *Βασίλης Μιχαηλίδης, Άπαντα*, τ. 2, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1987, σ. 220· Γ. Κατσούρης (επιμ.), *Βασίλης Μιχαηλίδης, Άπαντα*, τ. 2, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2002, σ. 260· Κ. Βασιλείου (επιμ.), *Βασίλη Μιχαηλίδη, Ποιήματα 1884-1917*, Λευκωσία, Αιγαίον, 2007, σ. 29.
2. Γλ. Αλιθέρης, «Βασίλης Μιχαηλίδης», *Κυπριακά Γράμματα* 62 (Αύγ. 1940) 80 [=Γλ. Αλιθέρης, *Βασίλης Μιχαηλίδης, Αλεξάντρεια* 1957, σ. 26].
3. Ν. Ξιούτας κ.ά. (επιμ.), ό.π., σ. 84.
4. Η πληροφορία αυτή και το δίστιχο αναπαράγονται ανεξέταστα και από τον Μ. Πιερή, «Χρονολόγιο Βασίλη Μιχαηλίδη», στον τόμο *Βασίλης Μιχαηλίδης, Η Ρωμοσύνη έν' φυλή συνότηζιαιρη του κόσμου*, Λευκωσία, Θ.Ε.ΠΑ.Κ., 2009, σ. 35.
5. Γ. Κατσούρης, *Βασίλης Μιχαηλίδης: Η ζωή, η προσωπικότητα και το έργο του*, τ. 1, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2002, σ. 23.
6. Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2010, σ. 220.
7. Για την εφ. Γέλιο βλ. Α. Σοφοκλέους, *Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού Τύπου*, τ. 4, Λευκωσία, Intercollege, 2006, σσ. 976-997.
8. Για τον Γ. Φασουλιώτη, βλ. Α. Κουδουνάρης, ό.π., σσ. 612-613. Ο Α. Ιντιάνος γνώριζε προσωπικά τον Γ. Φασουλιώτη· βλ. πρόχειρα, Α. Ιντιάνος, «Στοιχεία για τη βιογράφηση και το έργο του Ονουφρίου Ι. Ιασονίδη», *Κυπριακά Γράμματα* 53 (Νοέμβρ. 1939) σσ. 385-386· Α. Παπαλεοντίου - Κ. Ιωάννου, «Επιστολές από το αρχείο του Αντώνη Κ. Ιντιάνου (1878-1966). Πρώτη καταγραφή και παρουσίαση», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 33 (2007) 146 (Παράρτημα).
9. Πάντως, ο Α. Ιντιάνος φαίνεται να αποδέχεται περισσότερο τη μαρτυρία του Γλ. Αλιθέρη (βλ. «Ο Βασίλης Μιχαηλίδης και η πολύμορφη σάτιρά του», εφ. *Πρωινή*, 27.8.1933)· ίσως να μην είχε υπόψη του τότε τη μαρτυρία στην εφ. Γέλιο: «Τι μπορούμε να πούμε για το πνεύμα εκείνο που, όντας δυσσαρεστήθηκε μ' ένα ανώτερο δημόσιο λειτουργό κι οι φίλοι του τον ορμήνεψαν να τον κλητέψει, είπε: «Τζι' έν' αγκαλέσω τωθ Θεόν / τζιαι πκοις εν να τον κρίνει, αφού η κρίση μια έν / τζιαι ρίξει την τζιαι τζείνην"!». Ας σημειωθεί εδώ ότι οι νεότεροι εκδότες των «Απάντων» του Β. Μιχαηλίδη φαίνεται να μην είχαν υπόψη τους ότι το δίστιχο αυτό δημοσιεύτηκε αρχικά από τους Γ. Φασουλιώτη και Α. Ιντιάνο.
10. Γ. Λεύκης, *Βασίλης Μιχαηλίδης, ο ποιητής της Κύπρου*, Κύπρος 1937, σ. 43.
11. Γ. Κατσούρης, ό.π., σ. 136.
12. Γ. Κατσούρης (επιμ.), ό.π., σ. 260. Σχετικά με τις απόψεις του Β. Μιχαηλίδη για την αγγλική διοίκηση της Κύπρου, βλ. και Γ. Κατσούρης, ό.π., σσ. 238-239.

Κυριάκος Ιωάννου

Μεταφράσεις πέντε ποιημάτων του Κ. Π. Καβάφη

Τον Μάρτιο του 1933, ένα μήνα πριν από τον θάνατο του Καβάφη, δημοσιεύονται στο περιοδικό *Ρυθμός* μεταφρασμένα στα γαλλικά τα ποιήματά του: «Μακρυά» (Loin), «Επέστρεφε» (Reviens), «Μια νύχτα» (Une nuit), «Έτσι πολύ ατένισα» (J'ai tant contemplé),¹ ενώ μετά αρκετά χρόνια, το 1948, δημοσιεύεται στην *Ποιητική Τέχνη* μεταφρασμένο στα γαλλικά και το «Απολείπει ο θεός Αντώνιον» (Dieu abandonne Antoinette).² Όλες οι μεταφράσεις εκπονήθηκαν από τον ποιητή Κάισαρα Εμμανουήλ.

Οι απογραφές του μεταφραστικού έργου του Εμμανουήλ αναφέρουν στερεότυπα τις σημαντικότερες ποιητικές μεταφράσεις του, δηλαδή, τις μεταφράσεις από τα γαλλικά και αγγλικά ποιημάτων των Μπωντλέρ, Βερλαίν, Βαλερύ, Ρεμπώ, Μαλλαρμέ, Πόε, αγνοούν, όμως, τις «αντίστροφες» μεταφράσεις από τα ελληνικά στα γαλλικά των παραπάνω ποιημάτων του Καβάφη. Για πρώτη φορά οι μεταφράσεις αυτές εξετάζονται συστηματικά το 2011 στη διδακτορική διατριβή μου.³

Είναι εύλογο ότι ο Εμμανουήλ, ως καλός γνώστης της γαλλικής γλώσσας και θαυμαστής της ποίησης του Καβάφη, ανέλαβε να μεταφράσει στα γαλλικά ορισμένα ποιήματά του. Εκτός του θαυμασμού όμως του Εμμανουήλ για την ποίηση του Καβάφη, υπάρχει και πρόσθετο κίνητρο για το συγκεκριμένο εγχείρημα. Το πρόσθετο αυτό κίνητρο, όσον αφορά τις μεταφράσεις του 1933 (για τη μετάφραση του 1948 θα γίνει λόγος στη συνέχεια), θα το αναζητήσουμε στη σχέση που είχε ο Εμμανουήλ με το έργο του Καβάφη, σχέση, η οποία πέρασε από διάφορες κλιμακώσεις και η οποία καθορίζει και τη σχέση των δυο ποιητών μεταξύ τους.

Το 1928, σε ένα άρθρο του στην *Αναγέννηση*,⁴ ο Εμμανουήλ επιχειρεί μια ανάλυση της καβαφικής ποίησης και παραθέτει τα κυριότερα κατά τη γνώμη του μειονεκτήματά της. Διαπιστώνει «την απόλυτη έλλειψη ιδιοφυΐας», την απουσία «ρωμαλτικής και τεχνικής», την ύπαρξη πεζολογίας και γλωσσικής ανομοιομορφίας αλλά και την ύπαρξη μεγάλου αριθμού στίχων που είναι άτεχνοι γλωσσικά και συντακτικά. Γενικά θεωρεί ότι ο Καβάφης «μας παρουσιάζεται [...] ελαττωματικός από έποψη ρυθμού, έκφρασης και γλώσσας» και καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: «Δοκιμάζοντας μια σύντομη ανάλυση της καβαφικής ποίησης και σημειώνοντας τα βασικά κατά τη γνώμη μας μειονεκτήματά της [...] σκοπεύουμε [...] απλά να τονίσουμε, πως η ποίησή του, απομακρυσμένη από την καθαρή έννοιά της στη μορφή και αναμικτή στην ουσία της, δεν έχει τη δύναμη να τον αποδείξει για ποιητή υψηλής πτήσης και εκλεπτυσμένης ιδιοφυΐας [...]».⁵

Ο Εμμανουήλ δεν θα παραμείνει πιστός στις παραπάνω απόψεις του για την καβαφική ποίηση. Μετά τη δημοσίευση του άρθρου στην *Αναγέννηση*, φαίνεται ότι μελέτησε περισσότερο το καβαφικό έργο, βρήκε κοινά στοιχεία ανάμεσα στη νεοσυμβολιστική ποίηση και στην ποίηση του Αλεξανδρινού και ίσως αντιλήφθηκε ότι οι γνωματεύσεις του το 1928 δεν ήταν εύστοχες. Η θεωρητική ανασκευή των θέσεων του Εμμανουήλ θα γίνει μετά τον θάνατο του Καβάφη, τον Μάιο του 1933, στο περιοδικό *Ρυθμός*, όπου πρόδηλος είναι ο θαυμασμός του και η αναγνώριση της καβαφικής ποίησης. Υποστηρίζει ότι ο Καβάφης «αισθάνεται έντονα, δηλαδή μέσα σ' ένα καθαρώς ρεαλιστικό πλαίσιο δημιουργίας, την αναμφισβήτητη αισθητική σημασία του αποφθέγματος των συμβολιστών: *définir c'est limiter*».⁶ Χαρακτηρίζει τον Καβάφη «απαράμιλλο» και ως τη «βαθύτερη ποιητική συνείδηση» των τελευταίων χρόνων σε όλη την Ευρώπη.⁷ Θεωρεί ακόμη ότι έδωσε στη νεοελληνική ποίηση ό,τι δεν θα μπορούσε ποτέ να δώσει ο Παλαμάς, δηλαδή «τη δύναμη μιας δραματικής βραχυλογίας και τη μέθη μιας υποβλητικής ασάφειας που διευρύνει και πολλαπλασιάζει το όνειρο».⁸ Η αλλαγή της στάσης του Κ. Εμμανουήλ απέναντι στην ποίηση του Καβάφη έχει αντίκτυπο και στο ποιητικό του έργο, αφού το καβαφικό έργο άσκησε επίδραση στις δυο πρώτες συλλογές του *Ο παράφωνος αυλός* (1929) και *Δώδεκα σκυθρωπές μάσκες* (1931), γεγονός στο οποίο αναφέρεται συχνά η κριτική.⁹

Ο Καβάφης, παρά το επικριτικό άρθρο του 1928, δεν αρνείται να έρθει σε επαφή με τον αθηναίο ποιητή. Από το 1930 κ.ε. η σύμφιξη των σχέσεων και η πνευματική

επαφή του Κ. Εμμανουήλ με τον Καβάφη βεβαιώνεται από διάφορα στοιχεία όπως: η ανταλλαγή επιστολών, η εκ μέρους του Καβάφη αποστολή ποιημάτων του στον Κ. Εμμανουήλ, η εκ μέρους του Κ. Εμμανουήλ αποστολή έργων του στον Καβάφη, καθώς και το ενδιαφέρον και ο ουσιαστικός βαθμός ενασχόλησης του ενός ποιητή με τον άλλο.

Πιο συγκεκριμένα, ο Καβάφης τού στέλνει τρεις «συλλογές» του, τον συγκαταλέγει, δηλαδή, μ' αυτόν τον τρόπο μεταξύ των φίλων του. Πρόκειται για τον γνωστό τρόπο με τον οποίο ο Καβάφης διένεμε το έργο του στους φίλους του.¹⁰ Η διαπίστωση του Γ. Π. Σαββίδη ότι πρόκειται «για έναν κύκλο διανομής κατεξοχήν “οικογενειακό”, όπου τα περισσότερα από τα ονόματα ανήκουν σε συγγενείς, φίλους και γνώριμους του ποιητή, κυρίως Αλεξανδρινούς, ενώ ελάχιστα είναι τα ονόματα γνωστών ελλαδικών λογίων», μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Εμμανουήλ ανήκει στους λίγους Ελλαδίτες οι οποίοι χαίρουν της εκτίμησης του Καβάφη. Ο Εμμανουήλ ήταν αποδέκτης των εξής «συλλογών» του Καβάφη, από τις οποίες φαίνεται ότι επέλεξε και τα ποιήματα που μετέφρασε: Γ8 του 1932 (τεύχος 1916-1918), στην οποία περιλαμβάνεται το «Έτσι πολύ ατένισα», Γ9 του 1932 (τεύχος 1916) και Γ10 του 1932 (τεύχος 1905-1915), στην οποία περιλαμβάνονται τα «Απολείπειν ο θεός Αντώνιον», «Μία νύχτα», «Επέστρεψε», «Μακρυά».¹¹

Στη βιβλιοθήκη του Καβάφη έχει διασωθεί η συλλογή του Κ. Εμμανουήλ *Ο παράφωνος αυλός* (1931) και η μετάφραση του *Κορακιού* (1932) του Πόε με χειρόγραφες αφιερώσεις. Η αφιέρωση του *Παράφωνου αυλού* «Στον υπέροχο ποιητή Κ. Καβάφη με την έκφραση του θαυμασμού μου, Κάισαρ Εμμανουήλ» δεν διαφέρει πολύ από την αφιέρωση του *Κορακιού*: «Στον μεγάλο ποιητή Κ. Π. Καβάφη με άπειρο θαυμασμό για την τέχνη του, Κάισαρ Εμμανουήλ».¹² Θεωρώ παράδοξο το ότι το *Κοράκι* βρέθηκε άκοπο, αφού πρόκειται για έργο ανθρώπου με τον οποίο ο Καβάφης είχε πνευματική συγγένεια και, όπως αποδεικνύεται, αρκετά συχνές επαφές, θα μπορούσε όμως να ερμηνευθεί ως συνέπεια της κακής κατάστασης της υγείας του εκείνη την εποχή.¹³

Το 1932 ο Εμμανουήλ συναντάει τον Καβάφη στην Αθήνα, όπου είχε έρθει για θεραπεία, και καταθέτει τις εντυπώσεις και αναμνήσεις του από τη γνωριμία του με τον Αλεξανδρινό.¹⁴ Για την αξία της μαρτυρίας του Εμμανουήλ επισημαίνω ότι είναι από τις αυθεντικές μαρτυρίες που διαθέτουμε για την τελευταία επίσκεψη του Καβάφη στην Αθήνα. Ο Εμμανουήλ κάνει λόγο για τρεις συναντήσεις του με τον Καβάφη ως εξής:

Με παρουσίασαν με πολλούς άλλους συναδέλφους, ένα φθινοπωρινό βράδι, στη δεξίωση που είχε οργανώσει προς τιμήν του [Καβάφη] η Ένωσις Ελλήνων Λογοτεχνών. [...] Εκείνο το βράδι, ήρθε συνοδευόμενος από γνωστό νέο λόγιο. Μια εμφάνις θερμή, μεσογειακή, πολιτισμένη. Ένα εύστροφο, φίνο, φευγαλέο κοντούρ και δυο μεγάλα ερευνητικά μάτια που έδιναν την κεντρική έκφραση στο πρόσωπο. Τα μάτια του Καβάφη μού έκαναν εξαιρετική εντύπωση. Δυο ανήσυχoi, αεικίνητοι προβολείς υπερειωδών ακτίνων που σε διαπερνούσαν μυχιαίτατα. Έπειτα οι χειρονομίες του. Εκείνες οι αόριστες, αφηρημένες κινήσεις των χεριών του, που ετελείωναν πάντοτε με μίαν απότομη κλίση προς τα πάνω συμπληρώνοντας μια βραχνή, σχεδόν νεκρή φωνή. Τα μάτια του: διείσδυσις. Οι χειρονομίες του: υποδήλωσις. Μήπως αυτά δεν είναι άραγε και τα δυο μεγάλα γνωρίσματα της τέχνης του; Ο Καβάφης, ως εμφάνις, με ικανοποιούσε απολύτως. Ο άνθρωπος αντικατόπτριζε τον ποιητή. [...]

Τον θυμάμαι λίγες μέρες αργότερα στο «Κοσμοπολίτ» – το ξενοδοχείο όπου είχε εγκατασταθεί τον τελευταίο καιρό προτού φύγει οριστικά για την Αλεξάνδρεια. [...] Ανάμεσα σ'

έναν κύκλο από λογίους και οχληρούς σνομπ, προσπαθούσε με αγωνία, πιέζοντας το λαστιχένιο σωλήνα στο λαμό του, ν' αποκρίνεται στα διάφορα ερωτήματα που του έθεταν και να φαίνεται πάντοτε ευχάριστος. Ο Καβάφης δεν ήθελε να δίνει την εντύπωση ότι υπέφερε [...], εκάλπαζε προς το θάνατο με τη φιλοσοφική καρτερία ενός έλληνοστωικού και το χιούμορ ενός βρεττανού. [...]

Το βράδι της τελευταίας μας συναντήσεως – δυο μέρες προτού φύγει – στο ίδιο ξενοδοχείο, με πήρε ξεχωριστά για να μου δώσει το μοναδικό αντίτυπο των τελευταίων του ποιημάτων που είχε μαζί του. Του είχα υποσχεθεί ότι θα ασχοληθώ με το έργο του. Μια πρόχειρη και αβασάνιστη, σε πολλά σημεία, μελέτη μου, που είχε γραφεί προ οκταετίας και είχε δημοσιευθεί υπό πίεσιν το 1928 σε κάποιο αθηναϊκό περιοδικό, μου επέβαλε μιαν επανόρθωση. Τη μελέτη αυτή, ενόμιζα ότι είχε εντελώς λησμονήσει ο Καβάφης, πράγμα που με ανακούφιζε και μου έδινε κάποιαν άνεση απέναντί του.

Βρισκόμαστε στο χάλ του ξενοδοχείου, μπροστά σ' ένα πρόχειρο γραφείο. [...] Ο Καβάφης, σκυμένος απάνω στο τραπέζι, μου έδινε ωρισμένες βιβλιογραφικές πληροφορίες για το έργο του, ξεφυλλίζοντας το βιβλίο του.

Έπειτα, αφού έσυρε βιαστικά μιαν αφιέρωση στην προμετωπίδα, έκλεισε το τεύχος και σκύβοντας απάνω μου με ύφος εμπιστευτικό, μου το έδωσε, προσθέτοντας με τη βραχνή, σβυσμένη φωνή του:

– Να ξαναγράψεις. Να ξαναγράψεις.

Και με χτύπησε φιλικά στον ώμο, δίνοντας έναν τόνο μυστηριώδη στα λόγια του. Η φράσις αυτή – αυτό το ξανά – ομολογώ ότι δεν την περίμενα. Ο υπαινιγμός ήταν σαφής. Ο Καβάφης ενευθυμείτο.¹⁵

Η ομολογία του Εμμανουήλ ότι όφειλε να επανορθώσει αυτά που είχε δημοσιεύσει στη μελέτη το 1928, την οποία τώρα χαρακτηρίζει «πρόχειρη» και «αβασάνιστη», καθώς και η υπόσχεσή του στον Αλεξανδρινό να ασχοληθεί και πάλι με το έργο του, αποκαλύπτουν την επιθυμία του να κάνει γνωστό στο κοινό ότι είχε αναθεωρήσει πλήρως τις απαξιωτικές απόψεις του για το έργο του Καβάφη. Αντί όμως να γράψει μια μελέτη στην οποία θα εξέθετε τις αρετές της καβαφικής ποίησης, προτίμησε να εκδηλώσει το ενδιαφέρον του για το καβαφικό έργο μεταφράζοντας στα γαλλικά μερικά από τα ποιήματα του Καβάφη και να τα δημοσιεύσει σ' ένα περιοδικό του Πειραιά, απευθυνόμενος όχι μόνο στο γαλλόφωνο κοινό αλλά και στον στενό κύκλο των νεοελληνιστών, της ομογένειας και του αλεξανδρινού περιβάλλοντος, σ' εκείνους, δηλαδή, που θα είχαν διαβάσει το άρθρο του 1928, ενώπιον των οποίων επιθυμούσε τώρα με τις μεταφράσεις του να αποκαταστήσει την ποίηση του Καβάφη. Εκτός αυτού όμως, και λόγοι προσωπικής προβολής ίσως να υπαγόρευσαν την προτίμηση μετάφρασης καβαφικών ποιημάτων, δεδομένου ότι αρκετοί κριτικοί (π.χ. Α. Θρούλος και Τ. Κ. Παπατσώνης) έκαναν λόγο για τη δυσκολία της μετάφρασης της καβαφικής ποίησης.¹⁶ Ο Εμμανουήλ σίγουρα ήταν ενήμερος για τις συγκεκριμένες απόψεις και με τις μεταφράσεις του επιχειρεί να αποδείξει στην πράξη ότι το έργο αυτό μπορεί να μεταφραστεί και μάλιστα σε μια γλώσσα όπως η γαλλική, που ήταν τότε καθιερωμένη στην Ελλάδα και θεωρούνταν τέλειο εκφραστικό όργανο. Η απόδοση των καβαφικών ποιημάτων στα γαλλικά σίγουρα περιποιούσε τιμή για τον Αλεξανδρινό, ενώ φανερώνει και τις αναμφισβήτητες δυνατότητες του Εμμανουήλ στην εκπόνηση μετάφρασης ποιητικών έργων της δυσκολίας των καβαφικών.

Δεν γνωρίζουμε εάν ο Καβάφης πρόλαβε να διαβάσει τις δημοσιευμένες τον Μάρτιο του 1933 μεταφράσεις του Εμμανουήλ, εφόσον πέθανε τον επόμενο μήνα. Βέβαια είναι όμως ότι διάβασε τη μετάφραση του «Μακρυά» πριν τη δημοσίευσή της, αφού

του την είχε στείλει ο ίδιος ο Εμμανουήλ. Για τη συγκεκριμένη μετάφραση ο Καβάφης κάνει μεταφραστικά σχόλια σε επιστολή του της 4ης Δεκεμβρίου 1932 προς τον μεταφραστή: «Αγαπητέ Εμμανουήλ, έλαβα το γράμμα σου της 14 Νοεμβρίου. Σ' έστειλα με τον ζωγράφο Ματσάκη (ο οποίος αναχωρούσε δι' Αθήνας την επαύριον) μια συλλογή ποιημάτων μου 1919-1932. Θα την αφήσεις στον Δημαρά, στον "Πυρσό", με φαίνεται ότι εσύ κάποτε περνάς απ' τον "Πυρσό". Σ' επιστρέφω την μετάφραση του ποιήματος "Μακρυά" (δυνατόν να μη έχεις πρόχειρο αντίγραφο). "Il est mort déjà": πάρα πολύ οριστικόν: "έτσι εσβύσθη πια" είναι κάπως λιγότερο οριστικόν. – "Il n'en reste plus rien": κι αυτό πάρα πολύ οριστικόν: «σαν τίποτε»: το "σαν" υποδηλοί ότι κάτι λίγο, κάτι πολύ λίγο υπάρχει ακόμη. – Το "μαβί" είναι "bleu"». ¹⁷ Ο Καβάφης σίγουρα επικροτούσε το μεταφραστικό εγχείρημα του Εμμανουήλ, αφού ενδιαφερόταν για την όσο πιο άρτια μετάφραση των ποιημάτων του στα γαλλικά, όπως δείχνουν τα σχόλια που κάνει στην επιστολή του.

Την επιστολή αυτή του Καβάφη την παραχώρησε ο Κ. Εμμανουήλ στον Μανόλη Γιαλουράκη, ο οποίος τη δημοσίευσε και αναφέρει ότι: «Η σημασία της επιστολής βρίσκεται ακριβώς στις μεταφραστικές παρατηρήσεις του [Καβάφη], που είναι χαρακτηριστικές της σημασίας που έδιδε στις αποχρώσεις των λέξεων, αλλά και στη βαθιά γνώση που είχε της γαλλικής γλώσσας». ¹⁸ Η επιστολή που δημοσίευσε ο Γιαλουράκης μάς επιτρέπει να εικάσουμε συνεργασία Καβάφη και Εμμανουήλ και για τις υπόλοιπες μεταφράσεις του 1933, καθώς και τη διατύπωση προτάσεων, κρίσεων και παρατηρήσεων εκ μέρους του Αλεξανδρινού. Πιθανολογούμε ακόμη ότι στην τελική μορφή των μεταφράσεων ο Κ. Εμμανουήλ θα έλαβε υπόψη του τυχόν υποδείξεις και επισημάνσεις του Καβάφη, έτσι ώστε οι δημοσιευμένες μεταφράσεις να αποτυπώνουν τη βούληση και έγκριση του ποιητή τους.

Αρκετά χρόνια μετά τη δημοσίευση των παραπάνω μεταφράσεων, η μετάφραση το 1948 του «Απολείπει ο θεός Αντώνιον» αποδεικνύει ότι η σχέση του Εμμανουήλ με το καβαφικό έργο είναι μακροχρόνια και σταθερή. Όσον αφορά, όμως, το μεταφραστικό κίνητρο και τους λόγους για τους οποίους ο Εμμανουήλ επανήλθε στο καβαφικό έργο δεκαπέντε ολόκληρα χρόνια μετά το θάνατο του Καβάφη, θα πρέπει να αναζητηθούν εξωτερικά κριτήρια.

Στα μέσα της δεκαετίας 1940, «σε ώρες που η Ευρώπη μετρά τις πληγές της από τον πόλεμο», παρατηρείται έντονο ενδιαφέρον εκ μέρους των Ευρωπαίων για την ποίηση του Καβάφη. ¹⁹ Μεταξύ των ξένων ποιητών που μεταφράζουν αυτή την εποχή ποιήματά του συγκαταλέγονται ο Μπλάνκεν στην Ολλανδία, ο Ποντάνι στην Ιταλία, ο Μαυρογορδάτος στην Αγγλία, η Γιουρσενάρ στη Γαλλία κ.ά. ²⁰ Το 1947 ο έλληνας διπλωματικός υπάλληλος Θ. Γρίβας μεταφράζει στα γαλλικά 51 από τα ποιήματα του Καβάφη και τα εκδίδει στην Ελβετία. ²¹ Η υποδοχή αυτού του βιβλίου υπήρξε εντυπωσιακή, αφού περισσότερες από πενήντα κριτικές και παρουσιάσεις του καβαφικού έργου δημοσιεύονται στον ελληνικό και ξένο τύπο της εποχής. ²² Από την ελληνική υποδοχή του βιβλίου χαρακτηριστική είναι η κριτική του Κλ. Παράσχου, που κάνει λόγο (στην πραγματικότητα επαναλαμβάνει το 1948 ορισμένες απόψεις που κυκλοφορούσαν το 1932) για τη δυσκολία της μετάφρασης των ποιημάτων του Καβάφη: «μεγάλο μέρος της καβαφικής ποίησης δε μεταφέρεται. Οι φθόγγοι, οι τονισμοί των λέξεων συνθέτουν μια μουσική που δεν επαναλαμβάνεται σε άλλη γλώσσα». ²³ Η ελληνική υποδοχή της έκδοσης πρέπει να σηματοδοτεί την εκ νέου στροφή του Εμμανουήλ προς την καβαφική ποίηση, και η μεταφραστική εργασία του Γρίβα πρέπει να αποτελεί το έναυσμα για τη μετάφραση του «Απολείπει ο θεός Αντώνιον». ²⁴ Ενώ

όμως οι μεταφράσεις του Γρίβα δημοσιεύονται στο εξωτερικό, οι μεταφράσεις του Εμμανουήλ δημοσιεύονται σε ελληνικά περιοδικά, που εκδίδονται στον Πειραιά και στην Αθήνα. Να αποτελεί αυτό μια ακόμη απόδειξη του θαυμασμού του για την καβαφική ποίηση και της επιθυμίας του να επιβεβαιώσει τον θαυμασμό του στην πορεία του χρόνου στον κύκλο των νεοελληνιστών; Να εξέλαβε τη γνώμη του Παράσχου για το δυσκολομετάφραστο της καβαφικής ποίησης ως πρόκληση στη μεταφραστική του τέχνη και να θεώρησε ότι έπρεπε να αποδείξει τις μεταφραστικές του ικανότητες ακόμη μια φορά; Η επιλογή της μετάφρασης να οφείλεται στην επιθυμία του να δώσει μια διαφορετική εκδοχή του ποιήματος στα γαλλικά, ίσως γιατί δεν τον ικανοποιούσε απόλυτα εκείνη του Γρίβα, ή απλώς ήθελε να μεταφράσει κι αυτός αυτό το ποίημα; Προσωπικά θα απαντούσα καταφατικά σε όλα τα πιο πάνω ερωτήματα.

Το καβαφικό έργο γνώρισε πολλές μεταφράσεις σε αρκετές γλώσσες, μεταφράσεις όμως στα γαλλικά κυκλοφόρησαν στο εξωτερικό από τις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Στην Ελλάδα οι πρώτες γαλλικές μεταφράσεις ποιημάτων του Καβάφη δημοσιεύτηκαν την ίδια δεκαετία σε περιοδικό του Πειραιά, αλλά και αυτοτελώς, και ανάμεσά τους περιλαμβάνονται το «Μακρυά» και «Έτσι πολύ ατένισα».²⁵ Ακολουθεί το 1933 η δημοσίευση των τεσσάρων μεταφράσεων στα γαλλικά του Κ. Εμμανουήλ. Για πρώτη φορά μεταφράζονται στον ελληνικό χώρο τα «Μία νύχτα», «Επέστρεφε» και «Απολείπειν ο Θεός Αντώνιον», ενώ τα «Μακρυά» και «Έτσι πολύ ατένισα» για δεύτερη φορά.²⁶

Πρόθεσή μου στο παρόν άρθρο ήταν να προσεγγίσω τις συγκεκριμένες «αντίστροφες» μεταφράσεις του Εμμανουήλ περιγραφικά και να μη θίξω μεταφρασεολογικά ζητήματα, τα οποία απαιτούν συγκριτική εξέταση των κειμένων, επειδή θεωρώ ότι κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατόν να γίνει εδώ. Έτσι, δεν ασχολήθηκα με τους μεθοδολογικούς, γλωσσικούς, μορφολογικούς προβληματισμούς του μεταφραστή προκειμένου να επιλύσει διάφορα ζητήματα που σχετίζονται με τη μεταφραστική διαδικασία για να αποδώσει στα γαλλικά την ιδιαιτερότητα της ποίησης του Καβάφη.²⁷ Στο σημείο αυτό, άλλωστε, θεωρώ σημαντική την ανάδειξη των συγκεκριμένων μεταφράσεων, οι οποίες συμβάλλουν στην προβολή του έργου του Αλεξανδρινού, στο μέτρο που της αναλογεί, δίνουν μια άλλη διάσταση του μεταφραστικού έργου του Εμμανουήλ, αν και μετά την πρώτη δημοσίευσή τους σε περιοδικά της εποχής δεν φαίνεται να κίνησαν το ενδιαφέρον των μελετητών. Τις παραθέτω εδώ σε επίμετρο.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

LOIN

Je voudrais exprimer ce souvenir...
Mais il est mort déjà; il n'en reste presque rien,
car loin, dans mes années de jeunesse, repose...

L'épiderme était fait comme de jasmin...
Cette soirée d'août-était-ce vraiment en août? –
Je me souviens à peine des yeux... Ils étaient bleus,
me semble-t-il... Ah! bleus, oui... d'un bleu de saphir...

REVIENS

Reviens souvent et prends-moi;
ô sensation aimée, reviens et prends-moi,

lorsque les souvenirs dans la chair se reveillent
et des désirs anciens repassent dans le sang;
lorsque les lèvres et la peau se souviennent
et les doigts se troublent comme s'ils touchent de nouveau.

Reviens souvent et prends moi
lorsque les lèvres et la peau se souviennent...

UNE NUIT

La chambre était mesquine et vilaine
dérobée sous les combles d'une taverne suspecte.
La fenêtre donnait sur une petite rue
étroite et malpropre. D'en bas
on entendait les voix d'une bande d'ouvriers
qui jouaient aux cartes, et se divertissaient.

Et là, dans ce modeste et vulgaire lit,
j'eus le corps de l'amour, j'eus les lèvres
voluptueuses et roses de l'ivresse –
les lèvres roses d'une ivresse telle que même à présent
que je compose ces vers, après tant d'ans,
dans ma demeure déserte, j'en régoûte la douceur...

J'AI TANT CONTEMPLÉ

La beauté, je l'ai tant contemplée
que ma vue en est pleine.

Lignes de corps. Lèvres rouges. Membres voluptueux.
Cheveux comme empruntés de statues grecques,
toujours beaux, même s'ils sont en désordre
et tombent légèrement sur les fronts blancs.
Visages amoureux, tels que les a rêvés
ma poésie dans les nuits de ma jeunesse...
dans mes nuits... furtivement rencontrés...

DIEU ABANDONNE ANTOINE

Quand soudainement, à l'heure de minuit, on entendra passer
un groupe invisible
avec d'exquises musiques, avec des voix,
ton sort qui cède enfin, tes oeuvres
qui furent sans succès, les projets de ta vie
qui furent tout décevants, ne déplore pas en vain.

Comme prêt depuis longtemps, comme un homme courageux,
dis adieu à Alexandrie qui s'en va.
Ne te trompe pas surtout, ne dis pas que se fut
un rêve, une hallucination de l'ouïe;
dédaigne de tels faux espoirs.

Comme prêt depuis longtemps, comme un homme courageux,
comme il assied à toi qui fus digne d'une telle ville,

Κ. Π. Καβάφης
Σχέδιο Τάκη Καλμούχου

Καίσαρας Εμμανουήλ

approche-toi fermement de la fenêtre
et va entendre avec émotion, mais pas avec
les prières et les plaintes des lâches,
comme une jouissance suprême, les sons,
et dis adieu à Alexandrie que tu perds!
que tu perds!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Ευχαριστώ θερμά τον Α. Βαρελά για τις υποδείξεις και παρατηρήσεις του.

1. «Τέσσερα μικρά ποιήματα του Καβάφη μεταφρασμένα στα γαλλικά από τον Καίσαρα Εμμανουήλ. “Μακρυνά”, “Επέστρεφε”, “Μια νύχτα”, “Έτσι πολύ ατένισα”», *Ρυθμός*, Πειραιάς, 6 (Μάρτ. 1933) 180-181.
2. C. Kavafis, «Dieu abandonne Antoine» μεταφρασμένο στα γαλλικά από τον Καίσαρα Εμμανουήλ, *Ποιητική Τέχνη* 11 (15.7.1948) 106.
3. Ελ. Παρισιάδου, *Μεταφραστικές απόψεις των νεοσυμβολιστών κατά το μεσοπόλεμο. Η περίπτωση του Καίσαρα Εμμανουήλ* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 33, 290, 291. Εύστοχες παρατηρήσεις για τις σχέσεις Καβάφη - Εμμανουήλ καθώς και για τις μεταφράσεις καβαφικών ποιημάτων από τον δεύτερο στα γαλλικά περιλαμβάνονται στο άρθρο του Δ. Κόκορη, «Κ. Π. Καβάφη: τα του Καίσαρος», *Οδός Πανός* 147 (Ιαν.-Μάρτ. 2010) 80-84.
4. Κ. Εμμανουήλ, «Ο Καβάφης σαν ποιητής και αρχηγός σχολής», *Αναγέννηση* 10 (Ιούν. 1928) 439-442.
5. Το άρθρο του Εμμανουήλ ήταν φυσικό να προκαλέσει αντιδράσεις. Βλ. Ελ. Παρισιάδου, ό.π., σ. 31.
6. Κ. Εμμανουήλ, «Στοχασμοί επάνω σε πρόσωπα και πράγματα», *Ρυθμός* 8 (Μάιος 1933) 234.
7. Κ. Εμμανουήλ, «Έρευνα», *Ρυθμός* 9 (Ιούν. 1933) 277.
8. Κ. Εμμανουήλ, «Στοχασμοί επάνω σε πρόσωπα και πράγματα», ό.π., 235.
9. Για λεπτομερείς καταγραφές των σχετικών απόψεων βλ. Ελ. Παρισιάδου, ό.π., σ. 31-32.
10. Γ. Π. Σαββίδης, *Οι Καβαφικές εκδόσεις* (1891-1932). Περιγραφή και σχόλιο. Βιβλιογραφική μελέτη, Αθήνα, Ταχυδρόμος, 1966, σ. 276, 279, 283.
11. Γ. Π. Σαββίδης, ό.π.
12. *Η βιβλιοθήκη Κ. Π. Καβάφη*. Καταγραφή και επιμέλεια Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, Αθήνα, Ερμής, 2003, σ. 37, 38.
13. Μιχάλη Περίδη, *Ο βίος και το έργο του Κωνσταντίνου Καβάφη*, Αθήνα, Ίκαρος, χχέ, σ. 123-124.
14. Κ. Εμμανουήλ, «Φιλολογικά πορτραίτα. Κ. Π. Καβάφης», *Ο Κύκλος* 4 (Ιούν. 1933) 173-174.
15. Κ. Εμμανουήλ, «Φιλολογικά πορτραίτα. Κ. Π. Καβάφης», ό.π.
16. Σύμφωνα με τον Άλκη Θρύλο («Μερικές εντυπώσεις από το έργο του Καβάφη», *Ο Κύκλος* 3-4, 1932, σ. 65) «Το έργο του Κ. Π. Καβάφη είναι δυστυχώς εξαιρετικά δυσκολομετάφραστο, σχεδόν αμετάφραστο», ενώ και ο Παπατσώνης («Συμβολή σε κριτική του έργου του κ. Καβάφη», *Ο Κύκλος*, ό.π., σ. 92) αναφέρει μια άποψη της εποχής, σύμφωνα με την οποία «[...] μετάφραση του έργου του κ. Καβάφη δεν είναι εφικτή».
17. Μ. Γιαλουράκης, «Ο Καβάφης για τις μεταφράσεις», *Νέα Εστία* 872 (1.11.1963) 1575.
18. Μ. Γιαλουράκης, «Ο Καβάφης για τις μεταφράσεις», ό.π.
19. Δ. Δασκαλόπουλος, «Καβάφης: ελληνικός και οικουμενικός», *Νέα Εστία* 1761 (Νοέμβρ. 2003) 557.
20. Δ. Δασκαλόπουλος, ό.π.
21. *Constantin Cavafis: Poèmes traduits du grec par Theodore Griva, précédés d'une étude d'Edmond Jaloux, avant-propos de Mario Meunier, portrait de l'auteur par V. Photiades*, Lausanne 1947.
22. Δ. Δασκαλόπουλος, ό.π.
23. Κλ. Παράσχος, «Constantin Cavafis: Poèmes (Μεταφρασμένα από τον κ. Θ. Γρίβα, με μια μελέτη του ακαδημαϊκού Edmond Jaloux και ένα πρόλογο του κ. Mario Meunier). Abbaye du Livre, Λωζάννη», *Νέα Εστία* 493 (15.1.1948) 125-127.
24. Είναι ένα από τα ποιήματα που είχε μεταφράσει και ο Γρίβας.
25. Δ. Δασκαλόπουλος, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1886-2000)*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2003, αρ. λήμματος Β43.
26. Δ. Δασκαλόπουλος, ό.π., λήμματα Β43 και Β105.
27. Κριτική των μεταφράσεων «Μακρυνά» (Loin), «Επέστρεφε» (Reviens), «Μια νύχτα» (Une nuit), «Έτσι πολύ ατένισα» (J'ai tant contemplé) δημοσιεύτηκε το 1933. Βλ. L. Roussel, «Traductions», *Libre* (Août-Septembre 1933) 130-131.

Ελένη Παρισιάδου

Ένα ανύπαρκτο καβαφικό κείμενο

Το βιβλίο Κ. Καβάφης (στο εξώφυλλο· στη σελίδα τίτλου: Κ. Π. Καβάφης), *Πρώτο ταξίδι στην Ελλάδα: Φύλλα ημερολογίου*. Β' έκδοση, Αθήνα, Ροές, 2002, σ. 85 + [4] με εικονογράφηση, δεν αναφέρεται στην καβαφική βιβλιογραφία. Στον κολοφώνα του βιβλίου δηλώνεται ότι το βιβλίο στοιχειοθέτησε και σελιδοποίησε η Script Soft O.E. με τυπογραφική επιμέλεια του Αθανάσιου Τσικούδη, τον Ιούνιο του 1998. Η δεύτερη έκδοση έγινε το 2002. Το βιβλίο είναι μικρού σχήματος 0,16 cm. Δυστυχώς ως τα σήμερα δεν μπόρεσα να εντοπίσω την πρώτη έκδοση. Στα χέρια μου κρατώ μόνο τη δεύτερη.

Όπως ανέφερα, αυτό το βιβλίο του Καβάφη δεν βιβλιογραφείται στο μνημειώδες έργο του Δ. Δασκαλόπουλου *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1866-2000)*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2003, όπου κανονικά θα έπρεπε να υπήρχε η πρώτη έκδοση του 1988, ούτε στην καβαφική ιστοσελίδα του Σπουδαστηρίου Νέου Ελληνισμού (www.kavafis.gr), όπου συνεχίζεται η βιβλιογραφία του Δ. Δασκαλόπουλου από το 2001 κ.ε. Εκεί όμως δεν βιβλιογραφούνται δεύτερες εκδόσεις ή ανατυπώσεις έργων του Καβάφη. Και ίσως να είναι λογικό που δεν βιβλιογραφείται, γιατί ο Καβάφης ποτέ του δεν έγραφε κείμενο πεζό ή ποίημα με τίτλο *Πρώτο ταξίδι στην Ελλάδα*. Ο Γ. Α. Παπουτσάκης στο βιβλίο του *Πεζά* (Αθήνα, Φέξη, 1963), στις σελίδες 259-302, πρώτος δημοσιεύει το ημερολόγιο που κράτησε ο Καβάφης κατά την πρώτη του επίσκεψη στην Ελλάδα το καλοκαίρι του 1901 κάνοντας χρήση της υπηρεσιακής άδειας και συνοδευόμενος από τον αδελφό του Αλέξανδρο. Το «Ημερολόγιο» δεν περιλαμβάνεται ούτε στην έκδοση Κ. Π. Καβάφης *Τα Πεζά (1882;-1931)*, επιμ. Μ. Πιερής, Αθήνα, Ίκαρος, 2003, όπως και άλλα πεζά κείμενα προσωπικού και ημερολογιακού χαρακτήρα του Καβάφη, ήδη δημοσιευμένα. Το «Ημερολόγιο» είναι γραμμένο στα αγγλικά και ο Γ. Α. Παπουτσάκης το μεταφράζει στα ελληνικά¹ και του δίνει τον τίτλο [*Ημερολόγιο του πρώτου ταξιδιού του ποιητή στην Ελλάδα*]. Βάζοντας τον τίτλο μέσα σε αγκύλες δηλώνει καθαρά ότι εκείνος έχει δώσει τον τίτλο. Ο ίδιος παραθέτει φωτοτυπημένες μερικές χειρόγραφες σελίδες (σσ. [296], 301, 302) από τις ημερολογιακές καταγραφές του Καβάφη. Μεταφράζει το κείμενο στα ελληνικά, προσθέτει επεξηγηματικές σημειώσεις και σε επίμετρο δημοσιεύει μια επιστολή του Καβάφη προς τον Ξενοπούλο, επειδή σε αυτό το ταξίδι έγινε η γνωριμία του Καβάφη με τον Ξενοπούλο. Στο μόνο σημείο που διαφωνώ με τις σημειώσεις του Παπουτσάκη είναι στην άποψη που διατυπώνει ότι ο Καβάφης δεν πήγε στην Ελλάδα για «τη φιλολογική προβολή του», αλλά μόνο για να «γνωρίσει κι από κοντά την πρωτεύουσα της πατρίδας του». Ήταν κι αυτός ένας σκοπός του ταξιδιού, αλλά αν δεν ενδιαφέρονταν να προωθήσει το έργο του, πώς μπορούμε να δικαιολογήσουμε το ότι στις αποσκευές του είχε μαζί του το βιβλίο του Τσοκόπουλου² που αναφέρονταν με κολακευτικά λόγια στο έργο του, και ότι την επομένη της επίσκεψής του στην Ακρόπολη (7 Ιουνίου) πήγε και συνάντησε στο τυπογραφείο του Ανέστη Κωνσταντινίδη τον Κ. Σ. Σκόκο,³ εκδότη του ετήσιου περιοδικού *Εθνικόν ημερολόγιον χρονογραφικόν και γελοιογραφικόν*, που ήδη είχε δημοσιεύσει ποιήματά του, και στις 2 Ιουλίου επισκέπτεται τα γραφεία του περιοδικού *Παναθηναία* και συζητά για τη δημοσίευση ενός ποιήματός του; Εκεί, στα γραφεία των *Παναθηναίων* γνωρίζεται και με τον Γρηγόριο Ξενοπούλο και αναπτύσσεται η φιλία τους. Σε μια άλλη σημείωση ο Παπουτσάκης υπονοεί ότι το πρόσωπο που ενέπνευσε το ποίημα του Καβάφη «Του πλοίου» ήταν ο συνταξιδιώτης του κ. Σιμόπουλος, ανεψιός του υπουργού Οικονομικών, τον οποίο ο Καβάφης βρήκε «a charming young man».⁴

Συγκρίνοντας το κείμενο που δημοσιεύει ο Παπουτσάκης και το κείμενο που παραδίδει το βιβλίο *Πρώτο ταξίδι στην Ελλάδα: φύλλα ημερολογίου*, διαπιστώνουμε ότι το δεύτερο ανατυπώνει στην ουσία τη μετάφραση του Γ. Α. Παπουτσάκη, χωρίς πουθενά να αναφέρει την πηγή ή ότι το κείμενο ήταν γραμμένο αγγλικά. Κατά την αντιγραφή από το κείμενο του Παπουτσάκη παρεισέφρησαν τυπογραφικά λάθη: π.χ. *όμορφη* αντί *έμορφη* (σ. 17), *table d'hote* αντί *hôte* (σ. 65) κ.ά. Υπάρχουν αρκετές παραλείψεις ή αλλαγές σε σημεία στίξης. Επίσης παραλείπονται οι διπλές χρονολογήσεις στο Ιουλιανό και Γρηγοριανό ημερολόγιο που κάνει ο Καβάφης στο κείμενό του, τις οποίες μεταγράφει και μεταφράζει ο Παπουτσάκης, καθώς και η ένδειξη των λεπτών σε πολλά σημεία όταν σημειώνεται η ώρα, π.χ. 11.50' στη σ. 47 και σε πολλά άλλα σημεία του κειμένου. Το κείμενο μονοτονίζεται λανθασμένα σε πολλές περιπτώσεις: π.χ. το *νάσαι* γίνεται *νάσαι* (σ. 18), το *μούμεινε* *μούμεινε* (σ. 36) και ο *Άϊφελ* *Άϊφελ* (σ. 67), *τσάι* (σ. 70) κ.ά.⁵ Ο εκδότης/επιμελητής/αντιγραφέας αντιγράφει κι όλες σχεδόν τις σημειώσεις του Παπουτσάκη, χωρίς να δηλώνει την προέλευσή τους. Προσθέτει μόνο δύο δικές του σημειώσεις, δύο μικρά βιογραφικά σημειώματα για τους ζωγράφους Γιώργο Ροϊλό και Γιώργο Ιακωβίδη, τους οποίους συνάντησε ο Καβάφης. Αλλοιώνει ή παραλείπει πληροφορίες από άλλες δύο σημειώσεις. Στις 30 Ιουνίου / 13 Ιουλίου 1901 ο Καβάφης επισκέπτεται και περιγράφει ένα «καφενείο» στην Πλατεία Ομονοίας, το «Concert Alexander le Grand». Ο Καβάφης το περιγράφει σαν «a whorish place», «a low place», ο Παπουτσάκης στη σημείωση εξηγεί τη λειτουργία αυτών των κέντρων και συνδέει την επίσκεψη του Καβάφη σε αυτού του είδους «τα καφενεία» με το ποίημα «Μια νύχτα». Στη σημείωση του βιβλίου γίνεται αναφορά μόνο στο ποίημα (σ. 53). Επίσης γίνονται μερικές φραστικές αλλαγές στη σημείωση που παραθέτει ο Παπουτσάκης για να επεξηγήσει την επιστολή του Καβάφη προς τον Ξερόπουλο, αλλά η ουσία της σημείωσης παραμένει η ίδια (σσ. 83-84). Παραλείπονται επίσης οι παρατηρήσεις του Παπουτσάκη σχετικά με το πώς διασώθηκαν και πώς γράφτηκαν αυτές οι ημερολογιακές σημειώσεις.

Είναι φανερό, συνεπώς, πως αυτή η έκδοση δεν προσέφερε τίποτε καινούργιο στις καθαφικές εκδόσεις, αφού πρόκειται για μια αντιγραφή στην οποία μάλιστα έχουν παρεισφρήσει αρκετά λάθη. Δημοσιεύει μόνο 6 καρτποσταλικές φωτογραφίες από την Αθήνα την εποχή που την επισκέφτηκε ο Καβάφης.

Το περί ού ο λόγος βιβλίο έχει και ένα μικρό εισαγωγικό βιογραφικό σημείωμα. Εκεί διαπιστώνονται δύο λάθη. Αφενός γράφει «ότι όλα τ' αδελφια του [Καβάφη] πεθαίνουν –άκληρα–» (σ. [9]), αγνοώντας τις δύο ανιψιές του Χαρίκλεια Βαλιέρι και Ελένη Κολέτι, κόρες αντίστοιχα των αδελφών του Αριστέιδη και Αλέξανδρου. Αφετέρου ο Καβάφης δεν ονομάτιζε «πάντα υπό τον τίτλο “Ποιήματα”» όλα τα φυλλάδια στα οποία τύπωνε τα ποιήματά του και τα «προσέφερε σε φίλους και θαυμαστές» (σ. 10.) Αυτές οι αβλεψίες είναι βέβαια πλημμελήματα, *lapsus calami*, του εκδότη/επιμελητή/αντιγραφέα μπροστά στην κατάφωρη αντιγραφή των κόπων του Γ. Α. Παπουτσάκη, χωρίς πουθενά να αναφερθεί το όνομά του, και κυρίως δεν αναφέρεται ότι το κείμενο είναι αρχικά γραμμένο στα αγγλικά και η αναδημοσίευση του ελληνικού κειμένου δεν έχει να κάνει τίποτε με τον καθαφικό λόγο αλλά είναι προϊόν μετάφρασης του Παπουτσάκη.

Τέτοιες κλεψίτυπες εκδόσεις παρασύρουν καλόπιστους ερευνητές, όπως τη Maria Boletsi από το Πανεπιστήμιο Leiden. Στη παρουσίαση της εργασίας της *Affective Operations and Performance of Irony in the Poetry of C.P. Cavafy* στο πρόσφατο συνέδριο

της Modern Greek Studies Association στη Νέα Υόρκη (22nd Biennial Symposium, October 13-15, 2011), όπου παρουσίασε ως δική της μετάφραση τα δημοσιευμένα ελληνικά παραθέματα του καβαφικού κειμένου που αρχικά είχαν δημοσιευτεί αγγλικά, αλλά το αγνοούσε, γιατί είχε μεταχειριστεί την έκδοση των Ρούων του Πρώτου Ταξιδιού.

Πιστεύω ότι τέτοιες όπως και άλλες παρόμοιες κλεψίτυπες εκδόσεις πρέπει να σχολιάζονται δημοσίως, ώστε να προστατεύεται το καβαφικό έργο και να μην παρασύρονται καλόβουλοι ερευνητές του έργου του.⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ίσως να είναι απαραίτητη μια νέα, πιο προσεγμένη μεταγραφή και μετάφραση του κειμένου.
2. Γ. Β. Τσοκόπουλος, *Αιγυπτιακά αναμνήσεις*, τ. Α', Αθήνα 1896, σ. 55-56. Στον Τσοκόπουλο ίσως ανήκει η τιμή ότι παρουσίασε πρώτος στο ελληνικό κοινό το έργο του Καβάφη, και όχι στο υπερτιμημένο και πολυδιαφημισμένο άρθρο του Γρ. Ξενόπουλου στα *Παναθήναια* (1903).
3. Ο Γ. Π. Σαββίδης, στο βιβλίο του Κ. Π. Καβάφης και Γρ. Ξενόπουλος: *Ανασύνθεση μιας λογοτεχνικής σχέσης 1901-1944*, Αθήνα, Ερμής, 1994, σ. 83, υπολογίζει ότι ο Καβάφης σ' αυτό το ταξίδι, συνάντησε τον Κίμωνα Μιχαηλίδη των *Παναθηναίων* τέσσερις φορές και τον Κωνσταντίνο Σκόκο του *Εθνικού Ημερολογίου* τρεις φορές.
4. Λεπτομέρειες για το ταξίδι του Καβάφη στο Ιόνιο δεξ στο Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, «Ο Καβάφης στην Κέρκυρα» *Πόρφυρας* 141 (Οκτ.-Δεκ. 2011) 289-294.
5. Ως υπόδειγμα μονοτονισμένου καβαφικού κειμένου οι μελλοντικοί μονοτονιστές θα μπορούσαν να συμβουλευτούν την έκδοση *Ποιήματα 1882-1932: από τα Θεραπεία στα περίχωρα της Αντιοχείας*, Αθήνα, Ερμής, 2003.
6. Ο Μ. Πιερής έχει επισημάνει αυτόν τον κίνδυνο: «Οι επανεκδόσεις αυτές είναι κατά κανόνα κλεψίτυπες και φιλολογικά αφερέγγυες. Το μέγεθος της εκδοτικής αυτής αυθαιρεσίας έχει φτάσει έως το βαθμό της αυτόνομης ανατύπωσης μεταφράσεων, οι οποίες παρουσιάζονται ως πρωτότυπα κείμενα του Καβάφη»: Κ. Π. Καβάφης, *Τα πεζά (1882-1931)*, επιμ. Μ. Πιερής, Αθήνα, Ίκαρος, 2003, σ. 11, σημ. 2.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Σκέψεις και προτάσεις για το πρότυπο της Χρυσόφρουδης στον Αλαφροΐσκιωτο του Άγγελου Σικελιανού¹

Η επίσημη εμφάνιση του Άγγελου Σικελιανού με την προκλητικά πολυτελή έκδοση του *Αλαφροΐσκιωτου* τον Μάρτιο του 1909 τάραξε, κατά το κοινώς λεγόμενο, τα λιμνάζοντα ύδατα των λογοτεχνικών κύκλων της Αθήνας και τα ταχύτατα αντανακλαστικά της κριτικής δεν άργησαν, ανάμεσα στα άλλοτε διθυραμβικά και άλλοτε δηλητηριώδη σχόλια που δημοσιεύτηκαν γύρω από το έργο,² να εντοπίσουν και τις εν πολλοίς έκδηλες επιρροές του νεαρού ποιητή. Με την πάροδο των ετών και φτάνοντας ως τις μέρες μας, οι συνομιλίες του *Αλαφροΐσκιωτου* με άλλα κορυφαία έργα της ελληνικής και ξένης γραμματείας, όπως και ο διάλογος που ανοίγει ο Σικελιανός μέσα από το συγκεκριμένο σύνθεμα με επιφανείς προσωπικότητες της τέχνης και της διανόησης, όχι μόνο επισημάνθηκαν, αλλά μελετήθηκαν σε βάθος και σχολιάστηκαν αρκετά. Οι δηλωμένες συγγένειες του *Αλαφροΐσκιωτου*, εντοπισμένες σε ένα πρώτο επίπεδο από την πρώτη κιόλας υποδοχή του έργου, περιλαμβάνονται συνοπτικά στα ονόματα Όμηρος, Σολωμός, Βαλαωρίτης, Παλαμάς, D'Annunzio και Nietzsche. Το ότι ο ποιητής του *Αλαφροΐσκιωτου* εμφανίζεται σαν ένας νέος ομηρικός Οδυσσέας είναι γνωστό και εξακριβωμένο,³ ενώ εντοπισμένη είναι και η σύνδεση που επιχειρεί

να δημιουργήσει ο Σικελιανός με τους μεζζονες επτανήσιους ποιητικούς προγόνους του.⁴ Συγκεκριμένα μάλιστα, η συνομιλία του με τον εθνικό ποιητή Διονύσιο Σολωμό, ολοφάνερη κιόλας από τον τίτλο της ποιητικής σύνθεσης, δεν έχει επισημανθεί μόνο σε επίπεδο ρητορικής αλλά και σε σχέση με τη γενικότερη εξέλιξη της επτανησιακής παράδοσης, της οποίας ο Σικελιανός ήταν γνήσιος θεματοφύλακας και συνεχιστής – ή τουλάχιστον έτσι κατάφερε να πείσει μεγάλο μέρος της αθηναϊκής λογιούσης, η οποία αναγνώρισε στο πρόσωπο του νεαρού δανδή τον πολυαναμενόμενο μεσσία της νεοελληνικής ποίησης.⁵ Πέρα από τις σολωμικές επιδράσεις που δέχθηκε ο Σικελιανός ως προς τη γλώσσα και την έκφραση του *Αλαφροϊσκιωτου*, εντοπισμένη είναι και η συνομιλία του με την ποίηση του συντοπίτη προγόνου του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη,⁶ ενώ φως έχει πέσει και πάνω στη σχέση που επιχειρεί να οικοδομήσει στο φανέρωμά του ο «αλαφροϊσκιωτος» ποιητής με τη «βαριά σκιά» του 19ου αιώνα, τον Κωστή Παλαμά.⁷ Αντίστοιχα δηλωμένες και καταφανείς είναι πλέον και οι οφειλές του έργου και του δημιουργού του σε σημαντικούς εκπροσώπους της ευρωπαϊκής ποίησης και φιλοσοφίας. Εκτός από την επιρροή που δέχεται από τον D'Annunzio,⁸ ο *Αλαφροϊσκιωτος* είναι βαθιά εμποτισμένος και με τη νιτσειϊκή χρωστική και τη θεωρία του νιτσειϊκού Υπερανθρώπου,⁹ αλλά και με τον βιταλισμό του Shuré και του Bergson.¹⁰ Συνοψίζω υπερβολικά, ελπίζω όμως ανεκτά για τη συνεννόησή μας.

Εκτός από τις παραπάνω κυριαρχικές και δηλωμένες συγγένειες του *Αλαφροϊσκιωτου*, φαίνεται να λανθάνει και μια ακόμη συνομιλία του Σικελιανού με έναν ποιητή που μπορεί να μη φτάνει το ποιητικό ανάστημα του Σολωμού και το βεληνεκές του να είναι μικρότερο από αυτό του Παλαμά, ωστόσο κατάφερε να αφήσει αξιόλογο έργο, ποιητικό και κυρίως μεταφραστικό. Ο λόγος για τον Ιωάννη Γρυπάρη.

Ο Ανδρέας Φυλακτού έχει ήδη επισημάνει τη συνομιλία των δύο ποιητών, καθώς όπως φαίνεται και οι δυο τους, επηρεασμένοι από τις τάσεις του παρνασσιισμού και του αισθητισμού, γράφουν ο μεν Γρυπάρης το σονέτο «Πανικός» (1899)¹¹ και ο Σικελιανός το γνωστό ποίημα «Παν» (1914),¹² δύο ποιήματα που διαλέγονται φανερά.¹³

Εέρουμε επίσης ότι οι δύο άνδρες γνωρίζονταν προσωπικά από νωρίς και ότι η σχέση τους διατηρήθηκε οικεία ως το τέλος. Είναι γνωστό ότι στις πρώτες Δελφικές Εορτές (1927) ο *Προμηθέας Δεσμώτης* του Αισχύλου παραστάθηκε σε απόδοση του Γρυπάρη, όπως επίσης και οι *Ικέτιδες* στις δεύτερες (1930).¹⁴ Η γνωριμία τους όμως φαίνεται να έχει τις ρίζες της αρκετά χρόνια πριν από τη γνωστή αυτή συνεργασία: Ο Κώστας Μπουρναζάκης θησαυρίζει την πληροφορία ότι «η προσωπική γνωριμία του Σικελιανού με τον Γρυπάρη χρονολογείται από τις αρχές του 20ού αιώνα»,¹⁵ ίσως κάποιο καλοκαίρι ανάμεσα στα έτη 1901 και 1904, στις Σπέτσες, το νησί όπου βρέθηκε ο Γρυπάρης ύστερα από δυσμενή μετάθεσή του στις 29 Αυγούστου 1899.¹⁶ Ο άνθρωπος που τους έφερε σε επαφή πρέπει να ήταν ο Γιάννης Βλαχογιάννης, ο οποίος επισκεπτόταν συχνά τον Γρυπάρη στον τόπο μετάθεσής του, μετά από παρακαλεστικές επιστολές που λάμβανε από τον τελευταίο.¹⁷ Φαίνεται λοιπόν πως ο Βλαχογιάννης, ανταποκρινόμενος στο επίμονο κάλεσμα του Γρυπάρη από τις Σπέτσες, τον επισκέφθηκε κάποιο καλοκαίρι μετά το 1901 (αφού τότε έρχεται στην Αθήνα ο Σικελιανός για σπουδές στη Νομική Σχολή) μαζί με τους νεαρούς «ποετάστρους» Σωτήρη Σκίπη και Άγγελο Σικελιανό.¹⁸

Με αυτά ως δεδομένα, μπορούμε, θαρρώ, να προτείνουμε μία ακόμη ενδεχόμενη συνομιλία στην ποίησή τους, με αφορμή τη φιγούρα της Χρυσόφρουδης, την οποία ο αναγνώστης συναντά τόσο στην τελευταία ενότητα του *Αλαφροϊσκιωτου* κάτω από

τον ομώνυμο τίτλο, όσο και στο προγενέστερο ποίημα του Γρυπάρη «Ο Τρύφων και η Χρυσόφρυδη», γραμμένο, σύμφωνα με μαρτυρία του Βαλέτα,¹⁹ τον Ιανουάριο του 1900 στις Σπέτσες και δημοσιευμένο πρώτα στο *Περιοδικόν μας*²⁰ του Βώκου και έπειτα στη *Νέα Ζωή*²¹ της Αλεξάνδρειας, για να συμπεριληφθεί εντέλει στη συλλογή *Σκαρβαβίοι και Τερρακότες*.²²

Σχόλια και ερμηνευτικές προσεγγίσεις για το συγκεκριμένο ποίημα του Γρυπάρη έγιναν από τον Γεράσιμο Βώκο,²³ τον Νίκο Βέη,²⁴ τον Κλέωνα Παράσχο²⁵ και τον Γιώργο Βαλέτα.²⁶ Ο Λίνος Πολίτης αναφέρει ότι στο ποίημα αυτό ο Γρυπάρης «εκμεταλλεύεται με ιδιαίτερη τέχνη θρύλους από μεσαιωνικά βιβλία και δημοτικές παραδόσεις και η γλώσσα του γίνεται θερμότερη και κρουστότερη»,²⁷ ενώ η επιμελήτρια της νεότερης επανέκδοσης της συλλογής, Αθηνά Κοβάνη, σημειώνει ότι η σύνθεση παρουσιάζει ενδιαφέρον τόσο ως προς τη μετρική απελευθέρωση όσο και ως προς την αξιοποίηση ενός ιδιότυπου λεξιλογίου που προέρχεται από τη μεσαιωνική μας γραμματεία.²⁸ Οι δυο φιγούρες του γρυπαρικού ποιήματος, ο Τρύφων και η Χρυσόφρυδη, είναι γνήσια τέκνα της μυθοπλαστικής δημοτικής Μούσας, από την οποία εμπνέεται ο ποιητής. Ο Τρύφων, το όνομα του οποίου παραπέμπει στον άγιο και προστάτη των αμπελουργών – κάτι σαν τον χριστιανικό Δίνουσο – ανασύρεται σαν σύμβολο από τις βυζαντινές ρίζες του ελληνισμού και συναντά τη Χρυσόφρυδη, η οποία με τη σειρά της προσωποποιεί την πεντάμορφη κόρη των λαϊκών παραμυθιών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο το ποίημα του Γρυπάρη δεν είναι παρά ένας ύμνος στην Τέχνη και την Αγάπη, την Τέχνη που δεν υποκύπτει μπροστά στο υλικό συμφέρον, και την Αγάπη που λειτουργεί ως μια δύναμη δημιουργική, ικανή να αναζωογονήσει και να εμπνεύσει. Ενώ λοιπόν το ποίημα του Γρυπάρη ξεδιπλώνεται σε τριτοπρόσωπη αφήγηση, στον τελευταίο στίχο τον λόγο παίρνει ο κεντρικός ήρωας, ο οποίος περήφανα δηλώνει ότι «εγώ είμαι ο Τρύφων, δόξα μου! που πήρα τη Χρυσόφρυδη για σκλάβο!».

Το νήμα αυτής της πρωτοπρόσωπης αφήγησης φαίνεται να πιάνει και ο Σικελιανός, ο οποίος στην ακροτελευτία «Χρυσόφρυδη» του Αλαφροΐσκιωτου διατείνεται επίσης, από τον πρώτο κιόλας στίχο, ότι κατάφερε να κερδίσει την κόρη και περηφανεύεται για τη νίκη του: «Χρυσόφρυδη σε κέρδισα/ στορώντας παραμύθια». Ο Τρύφων μετατρέπεται σε Αλαφροΐσκιωτο, και ο Σικελιανός εκμεταλλεύεται και προεκτείνει τη συμβολιστική διάσταση που είχε το ποίημα του Γρυπάρη, πλέκοντας έτσι το δικό του εγκώμιο προς έναν έρωτα συμπαντικό, που ξεκινά από την κοκκινομάλλα γυναίκα του, την Εύα,²⁹ και καταλήγει στη νέα ελληνική τέχνη, που βρήκε τον αναμενόμενο αναγεννητή της.

Δεν αποκλείεται βέβαια η φιγούρα της Χρυσόφρυδης να έλκει την καταγωγή της και από την παλαμική Ηλιογέννητη, ενώ και οι δύο μαζί κάτι κρατούν από τη Φεγγαροντυμένη του Σολωμού. Ο Παλαμάς με την Ηλιογέννητη, τη λαμπρή και ελληνίζουσα ηρώίδα που διαπερνά συνολικότερα την ποίησή του, αντλεί από τη βαθιά δεξαμενή της δημοτικής παράδοσης³⁰ και αποδίδει σε αυτή ποικίλους συμβολισμούς,³¹ διαφορετικούς όμως από αυτούς που φαίνεται να προσδίδει ο Σικελιανός στη δική του Χρυσόφρυδη. Ωστόσο και οι δύο ηρώιδες παραπέμπουν ευθέως στην πεντάμορφη κόρη των δημοτικών τραγουδιών και του λαϊκού παραμυθιού και αποκτούν μια συμβολιστική διάσταση με πολλές προεκτάσεις.³²

Όποιες πάντως κι αν είναι οι οφειλές της Χρυσόφρυδης του Σικελιανού στην παλαμική Ηλιογέννητη, η αγαπημένη του Αλαφροΐσκιωτου φαίνεται να χρωστάει την ύπαρξή της εν πολλοίς και στη συνονόματη γρυπαρική ηρώίδα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Λ. Βαρελά, καθηγητή μου στο Α.Π.Θ., για την υπομονετική καθοδήγηση, τις πάντα προσεκτικές αναγνώσεις και τη βιβλιογραφική του υποστήριξη.
2. Βλ. *Εισαγωγή στην ποίηση του Σικελιανού*, επιμ. Ε. Γ. Καφωμένος, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2011.
3. Βλ. David Ricks, *Η σκιά του Ομήρου. Δοκίμιο για τη νεοελληνική ποίηση (1821-1940)*, μτφρ. Αριστεά Παρίση, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σσ. 85-99, και Ανδρέας Φυλακτού, *Ο μύθος και η λύρα. Ο αρχαιοελληνικός μύθος στο «Λυρικό Βίο»*. Συμβολή στη μελέτη των πηγών και της ποιητικής του Αγγελου Σικελιανού, Καστανιώτης, Αθήνα 2002, σσ. 226-233.
4. Βλ. Αθηνά Βογιατζόγλου, *Η γένεση των πατέρων. Ο Σικελιανός ως διάδοχος των εθνικών ποιητών*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005, σσ. 19-44.
5. Βλ. Έρη Σταυροπούλου, «Ο νέος από τη Λιβυκή έρημο», *Νέα Εστία* 133 (1.6.1993) 733-742, και Γιώργου Βαλέτα, «Ανέκδοτη αλληλογραφία Νιρβάνα- Χατζόπουλου», *Νέα Εστία* 23 (15.3.1938) 407-423: 420-421.
6. Βλ. D. Ricks, ό.π. (σημ. 3), σ. 87, και Α. Βογιατζόγλου, ό.π. (σημ. 4), σ. 92.
7. Βλ. Α. Βογιατζόγλου, ό.π. (σημ. 4), καθώς επίσης και το σχόλιο, πιθανότατα, του Βλάση Γαβριηλίδη στην εφ. *Ακρόπολις* (15.3.1909): «Τί είναι ο Αλαφροϊσκωτος; Κι λο σα; Είναι η νέα ποίηση, της οποίας σχολάρχης και μπαϊρακτάρης Κωστής ο Παλαμάς! Η νέα ποίηση η ακατανόητος. Αλλά δροσοβολούσα και μυροβολούσα, ακάθεκτος και ακανόνιστος και παλαβή. Ένα όμορφο χάος παρθένου νεοελληνικής ψυχής, από το οποίον κάποιος ήλιος θα ξεκαμπίσει <κάποια> μέρα».
8. Βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, «Η μετρική του Αλαφροϊσκωτου: Από τη ρυθμική επίδραση της *Laus Vitae* του D'Annunzio στον «ελευθερωμένο δεκαπεντασύλλαβο»», *Νέα Εστία* 150 (Δεκ. 2001. Αφιέρωμα στο Σικελιανό) 910-921, και «Σικελιανός και D'Annunzio. Αλαφροϊσκωτος και *Laus Vitae*», *Αντί* 749 (2.11.2001) 32-35.
9. Βλ. Ρίτσα Φράγκου-Κικιλία, *Αγγελος Σικελιανός. Βαθμίδες Μύησης, Πατάκης*, Αθήνα 2002, σσ. 59-61, και Παντελής Βουτουρής, *Αγαπημένο μου Ζαρατούστρα. Παλαμάς-Νίτσε*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σ. 21.
10. Για τις επιδράσεις που δέχτηκε ο Σικελιανός από τους Shuré και Bergson βλ. Παντελής Πρεβελάκης, *Άγγελος Σικελιανός. Τρία κεφάλαια βιογραφίας κ' ένας πρόλογος*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1984, σσ. 55 και 150.
11. Βλ. Γιώργος Βαλέτας, *Γρυπάρης: Βίος-Έργο-Εποχή*, Πηγή, Αθήνα 1970, σ. 415.
12. Βλ. Αγγελου Σικελιανού, *Αντίδρομο*, επιμ. Κ. Μπουρναζάκης, Ίκαρος, Αθήνα 2003, σ. 163.
13. Βλ. Α. Φυλακτού, ό.π. (σημ. 3), σ. 112.
14. Για τη σχέση Γρυπάρη-Σικελιανού με αφορμή τη συνεργασία τους στο πλαίσιο των Δελφικών Εορτών βλ. Αγγελου Σικελιανού: *Γράμματα*, επιμ. Κ. Μπουρναζάκης, Ίκαρος, Αθήνα 2000 (τ. Α', σσ. 441-443, 619, και τ. Β', σ. 48), καθώς επίσης και Ιωάννης Κακριδής, «Το μεταφραστικό έργο του», και Μιχαήλ Ροδάς, «Ο Γρυπάρης και το θέατρο», *Νέα Εστία* 32 (1.7.1942) 430 και 599-600.
15. Βλ. Α. Σικελιανού: *Γράμματα*, τ. Α', ό.π. (σημ. 14), σ. 442.
16. Γρυπάρης Απαντα τα πρωτότυπα με τα μικρά μεταφράσματα, επιμ. Γ. Βαλέτας, Πηγή, Αθήνα 1952, σ. 47.
17. Βλ. *Νέα Εστία*, ό.π. (σημ. 14), σ. 507: «Σε κάθε νέα μετάθεσή του, κ' ένα γράμμα παρακαλεστικό να πηγαίνω» και «Τα γράμματά του με καλούσαν ανυπόμονα».
18. Βλ. «Ανέκδοτα του Γιάννη Βλαχογιάννη [Από το στόμα του ίδιου]», *Νέα Εστία* 38 (1-15.9.1945) 792: «-Κολυμπάμε; Λέει ο Σικελιανός στον Βλαχογιάννη κάποτε στις Σπέτσες, που ο Γρυπάρης σχολάρχης εκεί τότε, είχε καλέσει τον Βλαχογιάννη να περάσει λίγες μέρες μαζί του, κι αυτός βέβαιος ότι δεν θα είχε αντίρρηση ο ποιητής, επήρε μαζί του τους νεαρούς τότε μύστες των γραμμάτων Σκίπη και Σικελιανό. / - Κολυμπάμε, απαντά ο Βλαχογιάννης. / Δεν είχαν όμως απομακρυνθεί από την παραθαλάσσια, όταν είδαν έναν χωριάτη απάνω σε ένα βράχο να τους κάνη προσβλητικές χειρονομίες. Ο Βλαχογιάννης αφίνει το κολύμπι, τρέχει στην αμμουδιά που είχε τα ρούχα του, αρπάζει το πιστόλι του και τινάζει του χωριάτη μια, στον αέρα, φυσικά. Εκείνος τόβαλε στα πόδια».
19. Βλ. Γρυπάρης Απαντα, ό.π. (σημ. 16), σ. 367: «Χγρφ. 48 με διορθώματα και τίτλο «Το βιβλίο του Τρύφωνος και της Χρυσόφρουδης», τρία φύλλα σε σχήμα μικρού φυλλαδίου με διορθώσεις με μολύβι- χρονολογία «Σπέτσες Γενάρης 1900». Πρωτοδημοσιεύτηκε στο «Περιοδικόν μας» του Βώκου Α 1900, 235-6. Στο Ν 98-99 έχουμε σκίτσα των τριών αδερφών και της Χρυσόφρουδης με τη λεζάντα «Ο Τρύφων και η Χρυσόφρουδη» και το πρώτο σχέδιό της αρχής: Ο ένας από τα τρία αδέρφια παίρνει - το δρόμο της δουλειάς, ο άλλος της αγάπης - και ο τρίτος ο μικρότερος της Τύχης. [...] Το κομμάτι εμπνευσμένο απ' τους Λαϊκούς θύλους για τα τρία αδέρφια (βλ. Μ. Μιχαηλίδου, Καρπαθιακά, 76)».
20. «Το ερωτικό βιβλίο του Τρύφωνος και της Χρυσόφρουδης», *Το Περιοδικόν μας* 7 (1.6.1900) 235-236, και

- «Από το ερωτικόν βιβλίον του Τρύφωνος και της Χρυσόφρουδης», *Το Περιοδικόν μας* 9 (1.7.1900) 308-309.
21. «Από το βιβλίον του Τρύφωνος και της Χρυσόφρουδης. Σάτιρα», *Νέα Ζωή* 6 (Μάιος-Ιούλ. 1910) 201-203.
22. Ιωάννης Ν. Γρυπάρης, *Σκαραβαίοι και Τερρακόττες*, επιμ. Αθηνά Κοβάνη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2001, σ. 147.
23. Γεράσιμος Βάκος, «Κριτική Ανθολογία για το ποιητικό έργο του Γρυπάρη», *Νέα Εστία*, ό.π. (σημ. 14), σ. 584.
24. Νίκος Α. Βέης (BEES), «Έρευνα», *Νέα Εστία*, ό.π. (σημ. 14), σσ. 612, 615-616.
25. Κλέων Παράσχος, «Η ποίηση του Γρυπάρη», *Νέα Εστία*, ό.π. (σημ. 14), σσ. 421-428
26. Γιώργος Βαλέτας, *Γρυπάρης: Βίος-έργο-εποχή*, Πηγή, Αθήνα, 1970, σσ. 462-465.
27. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 162007, σ. 223.
28. Ιωάννης Ν. Γρυπάρης, *Σκαραβαίοι και Τερρακόττες*, ό.π. (σημ. 22), σ. 233.
29. Βλ. τον συσχετισμό της Χρυσόφρουδης με την ομηρική Πηνελόπη που προτείνει ο Θεόδωρος Ξύδης, Άγγελος Σικελιανός, Ίκαρος 21979, σσ. 36-39, αλλά και όσα μαρτυρεί η ίδια η Εύα Πάλμερ Σικελιανού, *Ιερός πανικός*. Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: John P. Anton, Εξάντας, Αθήνα 1992, σ. 89: «Λίγο καιρό μετά από αυτό [ενν. την πρώτη συνάντησή τους στον Κοπανά στο ιδίorrhυθμο στίτι των Dunkan στους πρόποδες του Υμηττού], ο Άγγελος πήγε στην Αίγυπτο να δει τον αδελφό του Μενέλαο, που τότε ζούσε κοντά στη Λιβυκή έρημο. Εκεί, σε δύο βδομάδες περίπου, έγραψε το πρώτο μεγάλο ποίημά του, τον *Αλαφροΰσκιωτο*, που μπορεί να μεταφραστεί και ο «Οραματιστής». Το νησί του και οι άνθρωποί του, η μητέρα του, η Πηνελόπη και η εγώ, προβάλλονται μέσα από τη συνείδησή του, πληρέστεροι και από τους ίδιους μας τους εαυτούς».
30. Βλ. Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τόμ. Α', σ. 23: «Το παραμύθι της Ηλιογέννητης συνεχίζει, βέβαια, την εντύπωση που είχε προξενήσει στην παιδική φαντασία μου – πολύν καιρό πριν γίνει στα 1881 το ποίημα – το δημοτικό τραγούδι της Ηλιογέννητης. [...] Δύσκολα μπορεί να ξαναυρώ τον ειρμό για την αναπαράσταση που προξένισε στην παιδική μου νοστροπία, μαζί και αξεχώριστα, φαντασία και καρδιά, εκείνο το δημοτικό τραγούδι».
31. Βλ. Ανδρέας Καραντώνης, *Κωστής Παλαμάς. Από τη ζωή και το έργο του*, Νικόδημος, Αθήνα, 1979, σσ. 152-166.
32. Βλ. Α. Καραντώνης, ό.π. (σημ. 31), σ. 164.

Εύα Γανίδου

8

Μια επιστολή του Β. Ζήνωνος και ένα αθησαύριστο ποίημα του Ν. Λαπαθιώτη

Στο αρχείο Λαπαθιώτη στο Ε.Λ.Ι.Α. υπάρχουν τέσσερις επιστολές του Βίκτωρος Ζήνωνος προς τον Ν. Λαπαθιώτη, των ετών 1910-11, καθώς και μια επιστολή του Λαπαθιώτη προς τον Ζήωνα του 1912, που μαρτυρούν την πολύ στενή φιλική ανάμεσα στους δύο νέους, αλλά έχουν και φιλολογικό ενδιαφέρον. Αν όμως ο Λαπαθιώτης δεν χρειάζεται συστάσεις, καλό είναι να πούμε δυο λόγια για τον φίλο του. Ο Κύπριος λόγιος, ηθοποιός και ποιητής Βίκτωρ Ζήνων (1890-1970), από τη γνωστή καλλιτεχνική οικογένεια της Λεμεσού, που μαζί με τ' αδέρφια του υπήρξαν οι πρώτοι Κύπριοι ηθοποιοί, έζησε στην Αθήνα πολλά από τα νεανικά του χρόνια: φοίτησε στο Βαρβάκειο Γυμνάσιο και στη συνέχεια στη Νομική Σχολή, την οποία ωστόσο εγκατέλειψε χωρίς να πάρει πτυχίο για να αφοσιωθεί στο θέατρο. Εκείνα τα χρόνια, συνδέθηκε στενά με τον ποιητή Ν. Λαπαθιώτη.

Στην αυτοβιογραφία του, ο Λαπαθιώτης αναφέρει ότι γνώρισε τον Β. Ζήωνα στο νομικό φροντιστήριο που διατηρούσε ο αδελφός του, ο Αριστείδης Ζήνων, και ότι αφού συνδέθηκαν φιλικά, άρχισαν να παρακολουθούν τα μαθήματα απαγγελίας του Χρηστομάνου.¹ Βέβαια ο Λαπαθιώτης σπάνια προσδιορίζει χρονολογίες στην αφή-

γηση του, ούτε και τηρεί απολύτως γραμμική σειρά στην εξιστόρηση, ενώ και η έκδοση της αυτοβιογραφίας του δεν έχει επαρκή υπομνηματισμό ώστε να μας επιτρέπει να χρονολογήσουμε τα γεγονότα. Ευτυχώς όμως ο Λαπαθιώτης κάνει εκτενή αναφορά στις παραστάσεις που έδωσε στην Αθήνα η Σάρα Μπερνάρ, τις οποίες οι Λαπαθιώτης και Ζήνων παρακολούθησαν έχοντας εξασφαλίσει εισιτήρια από τον Χρηστομάνο, και από τις εφημερίδες της εποχής βρίσκουμε ότι οι παραστάσεις αυτές έγιναν τον Νοέμβριο του 1908. Τότε ο Ζήνων ήταν ήδη στενός φίλος του Λαπαθιώτη· μάλιστα, σε άλλο σημείο της αυτοβιογραφίας, ο Λαπαθιώτης κάνει λόγο για ένα μπιλιετάκι που είχε γράψει στην Σάρα Μπερνάρ, αλλά δεν μπόρεσε να της το δώσει, και που το φύλαξε ο Ζήνων. Εκτός αυτοβιογραφίας, πρώτη ένδειξη της γνωριμίας τους είναι η παρουσίαση ποιημάτων του Λαπαθιώτη από τον Ζήωνα στην εφημερίδα Σάλπιγξ της Λεμεσού τον Δεκέμβριο του 1907.² Άλλες αναφορές στον Β. Ζήωνα δεν βρίσκουμε στην αυτοβιογραφία, όμως η φιλία τους είναι βέβαιο ότι συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια.

Στο σημείωμα αυτό θα παρουσιάσουμε την πρώτη επιστολή του Ζήωνος, που έχει και το μεγαλύτερο φιλολογικό ενδιαφέρον, μιας και μας δίνει ενδείξεις για αθησαύριστα ποιήματα του Λαπαθιώτη.³ Η επιστολή γράφτηκε από τη Λεμεσό. Ως φοιτητής ο Ζήνων θα επισκεπτόταν στις διακοπές του πανεπιστημίου τη γενέτειρά του, και τότε μόνο θα υπήρχε ανάγκη για αλληλογραφία με τον Λαπαθιώτη, αφού όταν βρίσκονταν και οι δυο στην Αθήνα έκαναν τακτική παρέα.

Η επιστολή δεν φέρει ημερομηνία, αλλά πρέπει να γράφτηκε δυο τρεις μέρες μετά τις 14/27.8.1910, μια και ο Ζήνων γράφει ότι εσωκλείει απόκομμα της εβδομαδιαίας εφημερίδας Αλήθεια με την πρώτη συνέχεια της μετάφρασης του διηγήματος «Jeune roi» του Oscar Wilde, η οποία δημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Ο μικρός βασιλιάς» στις 27.8.1910 (με το νέο ημερολόγιο που ίσχυε στην Κύπρο), ενώ προαναγγέλλει τη δημοσίευση της επόμενης εβδομάδας. Προφανώς ο Ζήνων μεταφράζει από τη γαλλική έκδοση της συλλογής (*La maison des grenades*, 1902)· η αρχική συλλογή, με τον τίτλο *A House of Pomegranates*, κυκλοφόρησε το 1888. Οφείλω ευχαριστίες στον Αχιλλέα Τζάλλα που έκανε τη μεταγραφή (έχω εκσυγχρονίσει την ορθογραφία).

Χρυσούλη μου,
χι, χι, χι (λυγμοί)

Με γέλιο άρχιζεις το γράμμα σου, κι εγώ με κλάμα αρχίζω το δικό μου· κλαίω από ζήλια για όσα μου γράφεις πως κάνεις, κλαίω από λύπη για όσα ποθώ και δεν μπορώ να κάνω, κλαίω από λύσσα γιατί βρίσκομαι δεμένος δω πέρα σ' εποχή που εσύ εκστρατεύεις τροπαιοφόρος κατακτητής στο επίγειον των Αθηνών. Έτσι λοιπόν ο κακομοίρης ο Πειραιάς; κι εγώ που δεν τον έχω νουα καθόλου πριν! μα πού να ξέρω ο δυστυχισμένος! Την Καστέλα όμως πάντα την αγαπούσα, δεν μπορεί να 'χει παράπονο από μένα, την εύρισκα πάλι τόσο όμορφη χωρίς να ξέρω ακόμα πως μπορούσε να δίνει άσυλο στις εκλεκτάς μας υπάρξεις. Γιατί όμως δε μου γράφεις κι ονόματα, Ναπολέον μου; Ποια είναι η πλούσια εκείνη κόρη που θέλει να κλέψει την άλλη; ποιο είναι το επίθετο του Αιμιλίου σου; ποιο είναι το παιδάκι της Καστέλας; γράψε μου τα να με χαρείς, Ξανθή μου Αραπίτσα! ώστε για τον Αιμίλιο και για το ναυαγίο σας είχες γράψει τελευταία στον «Παρνασσό» το «Θυμάσαι που γλιστρήσαμε μονάχοι σε μια βάρικα κι έσπρωχνα τα βαριά κουπιά, κι εκράτεες το τιμόνι;» Πολλήν δόσιν αλτρουισμού θέλεις να επιδείξεις φαίνεται, προσκαλώντας με να το σκάσω και να ξανάρθω κοντά σας, ενώ δυό γραμμές πρωτύτερα μου γράφεις πως παρατήρησες ότι, όταν λείπω οι ερωτοδουλειές σου όλες πάνε καλά, ενώ μόλις γυρίσω θαλασσώνονται.

Αλλά κι αυτό να μην ήταν, φαίνεται, χρυσέ μου, πως την φορά αυτή δε θα μπορέσω να

το σκάσω τόσο γρήγορα, κι αυτό ήταν που μ' απελπίζει περισσότερο. Αν μ' έβλεπες πώς έγινα δε θα μ' εγνωρίζες· γουρούνι κυριολεκτικώς από το πάχος· τι θέλεις να σου κάνω, φαί και ύπνο, ύπνο και φαί, κάπου κάπου γράφω κανένα χρονογράφημα στην Αλήθεια σε φρικτή καθαρεύουσα σαν αυτό που σου στέλνω να διαβάσεις, αν έχεις τέτοια αυταπάτηση, ή καμιά κριτική για βιβλία νιόβγαλτα. Υπάρχουν και κάτι όμορφα επεισόδια στο μπάνιο που κάνω θαλάσσια λουτρά (φαντάσου ότι έμαθα να κολυμπώ), αλλά αυτά για να σ' τα γράφω πρέπει να βεβαιώσεις πρώτα πως δεν παραβιάζεται από τη μαμά σου το απόρρητο των επιστολών μου.

Σου στέλνω χωριστά και μιαν Αλήθεια εις την οποίαν άρχισα να μεταφράζω σ' επιφυλλίδα το «Jeune roi» του Wilde, από την *Maison des Grenades*, θα σου στείλω αργότερα όταν εκδοθούν και τ' άλλα φύλλα. Αν δε βαριέσαι, διάβασ' τα και γράψε μου αν είναι καλά μεταφρασμένα. Στο ερχόμενο φύλλο της Αλήθειας εκτός των μεταφράσεων δημοσιεύω και μια σύντομη βιογραφία περί Wilde και μέσα σ' αυτήν αναφέρω κι εσένα. Βλέπεις αγωνίζομαι κι εγώ οσάκις μπορώ για το θρίαμβο της Ιδέας. Εσύ με έργα εκεί πέρα κι εγώ με λόγια εδώ κάτω.

Έχω πολλά πράγματα αληθινά περίεργα να σου γράψω, μα πρέπει πρώτα να με βεβαιώσεις για κείνο που σου είπα, πως δεν υπάρχει δηλ. κίνδυνος να τα ιδεί η μαμά σου. Ξέρεις τι φούρκα μ' έπιασε όταν, γυρίζοντας την τρίτη σελίδα της επιστολής σου, ύστερ' από τη φράση «και τώρα άκουσε και κάτι τρομερό προ-» δε βρήκα παρά άσπρο χαρτί και ούτε τρομερό ούτε υπογραφή ούτε τίποτα; γιατί το 'κανες αυτό; για ν' αποφύγεις να υπογράψεις μια τόσο σκανδαλώδη επιστολή; Τέρας! Ε τέρας! Χαιρετισμούς στη χρυσή σου μαμά.

Γράψε μου γρήγορα να χαρείς.

σε φιλώ αθεμίτως
Βίκτωρας

[Εδώ συνεχίζει να γράφει στο πλάι:] Έτσι λοιπόν με την καρδιά της Λώρας; δόξα σοι ο Θεός που τ' απεφάσισες· ήταν καιρός πια να κατακτήσεις και τη σκηνή για να σκάσει μια ώρα αρχύτερα ο βλακοτσοκόπουλος απ' το κακό του. Σου εύχομαι κάθε θρίαμβο!

[Τώρα γυρνά στο πάνω μέρος της πρώτης σελίδας:] Υ.Γ. πες σε παρακαλώ του Έχτωρα Άδωνι να μου στείλει όσα τεύχη της Ανεμώνης εβγήκαν από το[ν] καιρό που έφυγα. Τι διάβολο! Έτσι ξεχνούν τους συναγωνιστάς που αναγκάστηκαν να εξοριστούν εξαιτίας τους;

B.

Δεν ξέρω αν έχει αφήσει αρχείο ο Β. Ζήνων και αν σώζεται εκεί η επιστολή του Λαπαθιώτη, πάντως μπορούμε να μαντέψουμε το περιεχόμενό της· ασφαλώς θα αφηγείται κάποιαν ερωτική περιπέτεια στην Καστέλα. Σύμφωνα με την έρευνα, το δεύτερο μέρος του μεταφρασμένου διηγήματος δημοσιεύτηκε στην Αλήθεια, 3.9.1910 (ν.ημ.), ενώ στο ίδιο φύλλο δημοσιεύεται άρθρο του Ζήνωνος για τον Ουάιλντ, που προαναγγέλλεται στην επιστολή. Δυστυχώς δεν έχω πρόσβαση στο σώμα της Αλήθειας του 1910 κι έτσι δεν μπορώ να πω περισσότερα.

Φιλολογικό ενδιαφέρον έχουν τα υστερογραφικά της επιστολής. Από την εγγραφή στο πλάι της σελίδας, εικάζω πως ο Λαπαθιώτης ενημέρωνε τον Ζήωνα ότι είχε αρχίσει να γράφει θεατρικό έργο με τίτλο «Η καρδιά της Λώρας». Να θυμηθούμε ότι, όταν οι δυο τους φοιτούσαν στο φροντιστήριο απαγγελίας του Χρηστομάνου, είχαν παίξει το (χαμένο πια) μονόπρακτο του Λαπαθιώτη «Απ' τα μεσάνυχτα ώς τα γλυκοχαράματα». Θυμίζω επίσης ότι το 1925 ο Λαπαθιώτης δημοσίεψε στο Μπουκέτο το διήγημα «Η καρδιά της Δώρας», ίσως όμως πρόκειται για σύμπτωση. Ο Ζήνων λοιπόν ελπίζει ότι η επιτυχία του Λαπαθιώτη θα κάνει τον Τσοκόπουλο να ζηλέψει· είναι νωπές οι επιθέσεις του (θεατρικού συγγραφέα και δημοσιογράφου) Γ. Τσοκόπουλου από τις στήλες της *Εστίας* εναντίον των «οσκαρουαίλδιστών» της Ανεμώνης.

Ακριβώς το υστερόγραφο αναφέρεται στην Ανεμώνη. Ο Ζήνων είχε συνεργαστεί

σε όλα τα τεύχη πλην του τελευταίου: στο 1ο τεύχος με ένα σύντομο πεζογράφημα, στο 2ο τεύχος με το (αθώο) ποίημα «Ο θάνατος της ορφανής», αφιερωμένο στον Λέαντρο Παλαμά, ενώ στο «αμαρτωλό» τεύχος 3-4 συμμετείχε με ένα ποίημα με τίτλο «Chansonette» [«Τραγουδάκι»], αφιερωμένο «Στον γλυκό μου φίλο Κ. Α.», ερωτικό, για ένα «ξανάθ αγόρι». Μετά το σκάνδαλο που προκάλεσε το τεύχος (και ιδίως το ποίημα «Κι έπινα μέσ' απ' τα χείλια σου» του Λαπαθιώτη με τους περιφημούς κόκκινους μπερντέδες), η Ανεμώνη έβγαλε ένα ακόμα τεύχος (τον Ιούλιο του 1910), το τελευταίο της, που πάντως δεν ήταν «ακόμα πιο τολμηρό», όπως θυμάται στην αυτοβιογραφία του ο Λαπαθιώτης.⁴

Η φράση του Ζήνωνος ότι «αναγκάστηκε να εξοριστεί» μπορεί να σημαίνει ότι, μετά το σκάνδαλο της Ανεμώνης, οι οικείοι του τον κάλεσαν εσπευσμένα στην Κύπρο, μπορεί όμως να είναι και χαριτολόγημα. Ο Έχτωρας Άδωνις (έτσι υπέγραφε, μάλλον ψευδώνυμο) ήταν μέλος της πενταμελούς συντακτικής επιτροπής του περιοδικού.

Και θα κλείσω με αυτό που υπαινίχθηκα πιο πάνω, το αθησαύριστο λαπαθιωτικό ποίημα που μας φανερώθηκε χάρη στην επιστολή. Πράγματι, αναδιψώντας τα φύλλα του περιοδικού *Εικονογραφημένος Παρασσός* βρίσκουμε, στο πρώτο έτος του περιοδικού, τα εξής κείμενα του Λαπαθιώτη:

«Σ' όλους και σε μερικούς», τχ. 8 (20.6.1910)· αθησαύριστο ποίημα.

«Απόψε πέθανε η γιαγιά στ' αντικρινό το σπίτι», τχ. 13 (25.7.1910)· γνωστό ποίημα.⁵

«Ω τη φτωχούλα την καρδούλα μου», τχ. 14 (1.8.1910)· γνωστό ποίημα, με χρονολογία 1907.⁶

«Τραγούδια τόσα δα», τχ. 15 (8.8.1910)· δύο ποιήματα, βλ. παρακάτω.

«Μιανής αγάπης η νεκρολογία», τχ. 20 (12.9.1910)· πεζό ποίημα, αθησαύριστο.

Θα σταθώ στη συνεργασία του Λαπαθιώτη στο φύλλο της 8.8.1910, με δύο ποιήματα. Το ένα από αυτά, με τίτλο «La Plainte du rossignol» [«Το παράπονο του αηδονιού»] είναι το ήδη γνωστό μας και καταγραμμένο «Αηδόνι» (Έχω έν' αηδόνι στο κλουβί...), που έτσι αποκτά χρονολογία πρώτης δημοσίευσης, ενώ το άλλο είναι το εξής:

Songes d'antan

Θυμάσαι τις θολές νυχτιές
– τα μαύρα μεσονύχτια –
που σ' έσερνα στου Πόθου μου
τα ολόγλυκα τα δίχτυα,
Και, σα στοιχειά, πλανιόμαστε
στα σκοτεινά τα πάρκα; ...
... Θυμάσαι που γλιστρήσαμε
μια νύχτα, σε μια βάρκα,
κι ώρες επολεμούσαμε
ως την αυγούλα, μόνοι,
να σπρώχνω τα βαριά κουπιά,
να στρίβεις το τιμόνι;
... Θυμάσαι που τραβούσαμε
μακριά, στον κάμπο, μίλια,
και παπαρούνες κόβαμε,
θυμάρια, χαμομήλια ...
Κι ύστερα αργά – στο γυρισμό –
σαν ίσκιοι, αγάλι αγάλια

Β. Ζήνων, Ν. Λαπαθιώτης, Κ. Ε. Βενιζέλος, Ν. Δενδραλής
Η φωτογραφία προέρχεται από το αρχείο του Γιάγκου Ποταμίτη και
δημοσιεύτηκε από τον Α. Κουδουνάρη (*Υλάντρον* 4, 2003, σ. 180).

βουβοί κι οι δυο, στολίζαμε
της σάλας τ' ανθογυάλια;
... Όλα περνάνε, Αγάπη μου,
όλα περνάν – και πάμε
στο χώμα, αναστενάζοντας
«Θυμάσαι» και «Θυμάμαι» ...

Αξίζει να σημειωθεί ότι τον τίτλο «*Songes d'antan*» [«Αλλοτινά όνειρα»] τον είχε χρησιμοποιήσει ο Λαπαθιώτης ως τίτλο ενός πεζογραφήματός του που δημοσιεύτηκε στο περ. *Ελλάς* το 1909.⁷ Πιο σημαντικό είναι ότι το ποίημα είναι μεν αθησαύριστο, αλλά υπάρχει στο αρχείο Λαπαθιώτη στο Ε.Λ.Ι.Α., अपαράλλαχτο όπως στη δημοσίευση, με χρονολογική ένδειξη Μάρτιος 1909. Άλλωστε, και το «*Αηδόν*» υπάρχει στο αρχείο, με χρονολογική ένδειξη 24.4.1909.

Πάντως, αφού το ποίημα ήταν ήδη γραμμένο από το 1909, δεν στέκει η εικασία, που διατυπώνει ο Β. Ζήνων στην επιστολή, ότι γράφτηκε με την ευκαιρία της ερωτικής περιπέτειας της Καστέλας. Όμως και οι επόμενες επιστολές προς Λαπαθιώτη έχουν φιλολογικό ενδιαφέρον, αλλά θα τις δούμε σε επόμενο άρθρο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ν. Λαπαθιώτης, *Η ζωή μου*, επιμ. Γ. Παπακώστας, Αθήνα, Κέδρος, 2009, σ. 141 κ.ε.
2. Το άρθρο της Σάλπιγγος υπογράφεται με το αρχικό Β. Η ταύτιση με τον Β. Ζήωνα οφείλεται στον Λ. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής (1880-1930)*, Λευκωσία 1997, σ. 115. Βλ. και Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικών λεξικών Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 1989, 2010, σ. 160.
3. Οφείλω ευχαριστίες στον Λ. Παπαλεοντίου που έθεσε υπόψη μου τις επιστολές και μου έδωσε πληροφορίες για τον Β. Ζήωνα.
4. Περισσότερα για το σκάνδαλο της *Ανεμώνης* στο *Η ζωή μου*, ό.π., σσ. 180-183.
5. Με τον τίτλο «*Απόψε πθανε η γιαγιά*», πρώτη δημοσίευση στην *Ηγησώ*, τχ. 9 (1908), και μετά στα *Άπαντα* (έκδ. Ζήτρος, σ. 51).
6. Με τον τίτλο «*Η φτωγή καρδιά*», πρώτη γνωστή ως τώρα δημοσίευση στο *Ημερολόγιο Μπουκέτου 1933*. Δικαιώνεται λοιπόν ο Δικταίος, ο οποίος το είχε χαρακτηρίσει «παλαιό, πιθανώς και της α' περιόδου», στην έκδοσή του των *Απάντων Λαπαθιώτη* (σ. 188).
7. Τώρα στη συλλογή διηγημάτων *Τα μαραμένα μάτια και άλλες ιστορίες*, επιμ. Ν. Σαραντάκος, Αθήνα, Ερατώ, 2011, σσ. 61-63.

Νίκος Σαραντάκος

Μια επιστολή του Ι. Συκουτρή προς τον Α. Ιντιάνο

Η έκδοση του περιοδικού *Κυπριακά Γράμματα* (1934-1956) και τα ειδικότερα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Αντώνη Ιντιάνου (1899-1968) τον έφεραν πιο κοντά στον Ιωάννη Συκουτρή (1901-1937), με τον οποίον είχε άλλοτε δυσαρεστηθεί. Όταν ο σμυρνιός φιλόλογος, κατά τη διετή διαμονή του στην Κύπρο (1922-1924),¹ σχολίασε μάλλον αρνητικά την ποίηση του Β. Μιχαηλίδη, ο Α. Ιντιάνος, χωρίς να τον κατονομάσει, του απάντησε στο περ. *Αβγή Λεμεσού* με το παρακάτω οξύ σχόλιο:

Κι ο άλλος, που καταχώρησε την κριτική του στα *Κυπριακά Χρονικά*, έγραφε ξεπίτηδες για να μας πη πως ο Β. Μιχαηλίδης είτανε ένας “εξεβγενισμένος ποιητάρης”. Ο καθένας σαν τη διαβάσει, βεβαιώνεται πως γράφτηκε για κανένα άλλο λόγο παρά για το που ανάφερε obiter dictum. Έτσι έδειξε την αδυναμία της διαίσθησής του κι ακέρια την πεζότητα μιας αχαμνής, εκνεβρισμένης αστικής ψυχής. Τα λόγια μου τούτα βέβαια είναι η αντίστοιχη

ανταπάντηση στα δικά του, γιατί το σημείωμά του αφτό καθαφτό δε μου χαρίζει την ποθητή ευκαιρία της αλληλοσύγκρισης για να κατασταλάξω στη σκέψη. Ας είναι· ο θυμός μου για μια τέτια έλλειψη φτάνει σε τούτο· πως τον Β. Μ. του ακουόνε μονάχα δυο ονόματα που μπορεί το 'να απ' αφτά ή και τα δυο ακόμα να χαθόνε στου χρόνου το ρέμμα μέσα, χωρίς όμως φόβο πως και η ουσία και αξία των τραγουδιών του θα χαθή. Τουναντίο ο κριτικός του από το φόβο του διάλεξε τέσσερα.²

Πιθανόν ο Συκουτρής, προτού αναχωρήσει από την Κύπρο, να διάβασε το σχόλιο αυτό του Ιντιάνου που τον αφορούσε. Ωστόσο το σημείωμα με τον τίτλο «Διά την λευμεσιανήν Αυγήν» και την υπογραφή «Φιλολογών» (εφ. Νέος Κυπριακός Φύλαξ, 28.5.1924) δεν πρέπει να ανήκει στον Συκουτρή.³ Ο σχολιογράφος, πιθανόν κάποιος από τον κύκλο του περ. Κυπριακά Χρονικά (λ.χ. ο γιατρός Ν. Γ. Κυριαζής), υπερασπίζεται την ποίηση του Λιπέρτη, επιχειρώντας να ανατρέψει τα επιχειρήματα του κριτικού της Αβγής και να του ανταποδώσει ανάλογους χαρακτηρισμούς.

Όταν κυκλοφορεί το περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα* (15.9.1934), ο Συκουτρής είναι από τους πρώτους αποδέκτες του· και μάλιστα απαντά αμέσως με επιστολές του (από Αθήνα, 29.9.1934, 1.11.1934 και 15.1.1935) προς τη διεύθυνση του περιοδικού, για να συγχαρεί την εκδοτική ομάδα (Α. Ιντιάνο, Ν. Κρανιδιώτη και Κ. Προυσή) και να εκφράσει θετικά σχόλια για την «ευπρόσωπη» και «σεμνή» εμφάνιση των πρώτων τευχών («δεν έχει τίποτε το επαρχιακόν»), για την ποικιλία της ύλης, το εκδοτικό πρόγραμμα και για το «τοπικό χρώμα» («ιδίως όσα γράφετε για το *couleur locale*). Τέτοια χωρία από τις επιστολές αυτές είχαν περιληφθεί, μαζί με απόψεις άλλων, στο 12ο τεύχος των *Κυπριακών Γραμμάτων* (1.3.1935, σ. 392).

Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε, η αλληλογραφία μεταξύ Συκουτρή και Ιντιάνου εγκαινιάζεται το καλοκαίρι του 1935. Στο αρχείο Ιντιάνου σώζεται σειρά επιστολών του Συκουτρή της διετίας 1935-1937, στις οποίες ο επιστολογράφος επαινεί δημοσιεύματα του κύπριου κριτικού: «έχετε φιλολογικήν και επιστημονικήν ακριβολογίαν» (Αθήνα, 10.6.1935). Σε επόμενο γράμμα του (από Ράχες Ικαρίας, 19.8.1935) ο Συκουτρής επιδοκιμάζει το άρθρο του Ιντιάνου για την κριτική υποδοχή του Λιπέρτη,⁴ έστω και αν αυτό δυσαρέστησε τον ποιητή και τους θαυμαστές του: «Ο Λιπέρτης αξίζει κάθε σεβασμό και μ' όλη του την γκρίνια· «θα σας παρακαλέσω να μην βγίητε από τον ωραίο δρόμο που έχετε χαράξει με την μελέτη σας περί Λ[ιπέρτη], έστω και αν σας αδικούν».⁵ Στο μεταξύ ο Συκουτρής αρχίζει να στέλνει συνεργασίες του στο κυπριακό περιοδικό.⁶ Σε νέα επιστολή του (από Αθήνα, 9.9.1935) συμβουλεύει τον Ιντιάνο να αφοσιωθεί στη μελέτη της κυπριακής λογοτεχνίας και των ποιητάρηδων: «Θα μπορούσατε να γίνετε ο ιστορικός τους, γιατί συνδυάζετε ακριβολογίαν επιστήμονος με κριτική καλλιέργεια. Πού να τα βρεις εύκολα και τα δύο σ' ένα πρόσωπο; Εμείς οι φιλόλογοι στερούμεθα συχνά το δεύτερο, οι κριτικοί δεν είν' ικανοί καν να εκτιμήσουν το πρώτο».

Αξίζει τον κόπο να παρουσιάσουμε εδώ την παρακάτω εκτενή και πιο ενδιαφέρουσα από φιλολογική άποψη επιστολή του.⁷

Αθήνα 3/11/35

Φίλε κ. Ίντιάνο,

5 Σας χρωστώ μιάν απάντησιν στο γράμμα ποῦ μοῦ ἔφερον ὁ κ. Κρανιδιώτης – σὰς εὐχαριστῶ πολὺ, ποῦ μοῦ ἔδωσατ' ἀφορμὴ νὰ τὸν γνωρίσω – καὶ στὸ τελευταῖο σας. Μὴ μὲ παρεξηγήητε, ἂν δὲν εἶμαι πολὺ τακτικός. Ὅχι πὼς δὲν τυχαίνει νὰ χάνω καιρὸ ἄδικα· μὰ

ὁ καιρὸς ἐκεῖνος δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὴν ἀλληλογραφία μου – καὶ αὐτὸ μὲ στενοχωρεῖ.

Γιὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν Κυπριακῶν ἀσμάτων τὸ θεωρῶ *αὐτονόητο* πὼς θὰ σᾶς προσφέρω κάθε βοήθεια, ἂν τὴν χρειασθῆτε. Πὼς θὰ δουλέψετε, τὸ ξέρετε ἤδη. Τὰ λέμε ἄλλωστε καὶ τὰ Χριστούγεννα ποῦ θὰ ἔλθετε. Ἄν ὅμως νωρίτερα χρειάζεσθε τίποτε, μοῦ γράφετε. Ἐν τῷ μεταξύ ἔχετε δουλεῖα, ν' ἀντιγράψετε τὰ ποιήματα. Τοῦ Legrand τὸ βιβλίον εἶναι δυσχερὲς. Μπορεῖτε ὅμως νὰ γράψετε στὸ ἐκδοτικὸ κατὰσθημα Les Belles Lettres, Paris, Boulevard Raspail 95 μὲ τὴν παράκλησι νὰ δημοσιεύσῃ στὸ Bulletin του μία demande. Ἄν δὲν τὸ βρῆτε, δὲν χάλασε ὁ κόσμος. Ἄφοῦ μπορεῖτε στὸ ἀντίγραφό σας νὰ σημειώσετε ὅ, τι θέλετε ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο τοῦ Περίδου. Ἐν τῷ μεταξύ θὰ πρέπει νὰ γίνῃ *ἀκριβὲς* (μέχρι τῆς στίξεως ἀκριβὲς) ἀντίγραφον. Στὸ μεταξύ σημειώνετε μὲ παραπομπὰς σ' ἓνα τετράδιο ὀρθογραφικὲς ἢ γραφικὲς συνήθειες τοῦ βιβλιογράφου καὶ ὅ, τι ἄλλο παρατηρεῖτε, ποῦ θὰ χρησιμοποιήσετε κατόπιν.

Ἐν τῷ μεταξύ ὅπως συνεχέντρωνα τὰ τεύχη τῶν *Κ[υπριακῶν] Γ[ραμμάτων]* γιὰ νὰ τὰ βιβλιοδετήσω, μοῦ ἐδόθη ξανὰ ἀφορμὴ νὰ χαρῶ γιὰ τὴν προσπάθεια ποῦ ἔχετε κάνει, καὶ ποῦ θὰ εὔρισκα ἐγώ, τότε ποῦ ἤμουν αὐτοῦ, ἀνέφικτη. Τώρα βέβαια στὴν Κύπρον ὑπάρχει ζωηρότερα λογοτεχνικὴ ζύμωσις ἀπὸ τότε, ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἐλαττώνει τὴν ἀξίαν τῆς προσπαθείας ἐκεῖνων, ποῦ τὴν κρατοῦν εἰς ἐνέργειαν καὶ τῆς δίδουν ||1'| κάποια καταθέτουν καὶ ὠρισμένη μορφή. Ἄπ' ὅ, τι δημοσιεύεται στὰ *Κ[υπριακὰ] Γ[ράμματα]* σιγὰ σιγὰ φυσικὰ θὰ ξεκαθαρίσῃ τὸ γόνιμο καὶ ζωντανὸ – μὰ ἀπὸ τώρα ἤδη βλέπει κανεὶς ἔργο ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ τιμῆσουν καὶ πανελλήνια περιοδικὰ. Κριτικὲς, σὰν τὶς δικὲς σας, μὲ τὴν ψυχραμία, τὴν εὐπρέπεια, τὴν εὐσυνειδησία καὶ τὴν ἀποφυγὴ θολῶν γενικοτήτων καὶ ἀνευθύνων ρητορισμῶν δὲν βρίσκομε οὔτ' ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα τόσον συχνὰ. Τὸ ἴδιο γιὰ τὶς μελέτες σας στοὺς Ποιητάριδες, ποῦ ἐλπίζω νὰ συνεχίσετε καὶ ἴσως κάποτε νὰ συγκεντρώσετε σ' ἓνα τόμο προσιτὸν καὶ ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα εἰς εὐρύτερον κοινόν.

Μετ' ὀλίγας ἡμέρας θὰ σᾶς στείλω ἓνα τεύχος μικρό, ποῦ θὰ σᾶς χρησιμεύσῃ ἴσως στὴν ἔκδοσιν τῶν Ἀπάντων τοῦ Μιχαηλίδη. Δὲν ἔχω ὑπ' ὄψιν μου παρὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1911, ποῦ περιέχει μίαν ἐκλογὴν ἀπλῆν. Κάποτε τὸν εἶχα ὀνομάσει ἐξευγενισμένο ποιητάρην καὶ αὐτὸ μοῦ ἐστοίχισεν ἐπιθέσεις στὴν Σάλπιγγα τῆς Λεμεσοῦ 23 Νοεμβρίου 1923 καὶ τὸν Δεκέμβριον. Σήμερα ποῦ ξαναδιάβασα τὰ ποιήματα τοῦ Μιχαηλίδη, βρίσκω τὴν κρίσιν μου ἐκείνην κάπως αὐστηράν. Ἄλλ' ἐξακολουθῶ νὰ πιστεύω πὼς ἡ 9. Ἰουλίου εἶν' ἓνα μέτριον ἔργον καὶ πὼς ἡ χρῆσις τῆς κυπριακῆς διαλέκτου ἦταν ἀτυχῆς (ἴδε Σάλπιγγα Δεκεμβρίου 1923). Ἐνας Κυπριώτης δὲν τὸ αἰσθάνεται τόσον, γιὰτι γιαντὸν ἡ κυπριακὴ διάλεκτος δὲν εἶναι διάλεκτος, εἶναι γλῶσσα. Γιὰ ἓνα ξένον ὅμως ἡ χρῆσις τῆς σὲ μεγάλοστομα (κατὰ τὸ περιεχόμενον) λογοτεχνήματα προσπίπτει ἐλαφρῶς κωμικῇ –ιδίως ὅταν μ' αὐτὴν ἐνδύονται μερικὲς γνωστὲς ἄλλοθεν πατριωτικὲς tirades. Ἐξακολουθῶ νὰ βρίσκω, ὅτι τὰ μικρὰ τοῦ ποιήματα εἶναι ἀσυγκρίτως καλύτερα, ἂν καὶ δὲν φθάνουν οὔτε εἰς τὸν πλοῦτον οὔτε εἰς τὴν στιχοιουργικὴν τέχνην τὸ ἔργο τοῦ Λιπέρτη καὶ δὴ τὰ ποιήματα τοῦ Α' τόμου. Αὐτὸς εἶν' ὁ λόγος ποῦ δὲν θὰ ἤθελα νὰ στείλω τίποτε γιὰ τὸ τεύχος τοῦ Νοεμβρίου. Ὅπως σᾶς ἔγραφα, ἐξαναδιάβασα ὅλον τὸν τόμον· ἀλλὰ δὲν κατάρθωσα νὰ ἐνθουσιασθῶ τόσον, ὥστε νὰ μπορῶ νὰ γράψω σὲ πανηγυρικὸν τεύχος. Ἄν καί, ἐπαναλαμβάνω, ἴσως τώρα θὰ ἔγραφα ἐλαφρῶς εὐνοϊκώτερα. Φυσικὰ αὐτὸ δὲν ἔχει οὔτε μακρόθεν τὴν ἔννοιαν, ὅτι δὲν ἀξίζει νὰ βγῆ πανηγυρικὸν τεύχος, πολὺ ὀλιγώτερον ἢ ἔκδοσις τῶν Ἀπάντων. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι ἡ γνώμη μου ἔχει ὑποκειμενικὴν ἴσως σημασίαν, δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται, ὅτι ὁ Β. Μιχ.[αηλίδης] θὰ κριθῆ πάντα σχετικὰ μὲ τὴν Κύπρον καὶ ὅτι μέσα στὸ πλαίσιον τῆς *τότε* κυπριακῆς ||2'| πνευματικῆς ζωῆς εἶναι μία σπουδαία προσωπικότης, ποῦ οἱ Κύπριοι καθῆκον ἔχουν νὰ μελετήσουν. Ἄν κρίνω μάλιστ' ἀπὸ τὰ ποιήματά του φαίνεται καὶ ὡς ἄνθρωπος νὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ συμπαθητικὸς. Αὐτὸ πᾶν θὰ μᾶς τὸ πῆτε σεῖς. Μιὰ σύστασιν, ἂν ἐπιτρέπετε, ποῦ ἀφορᾷ τὴν ἔκδοσιν τῶν Ἀπάντων. Θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ καταρτίσετε ἐν συνεννοήσει μὲ τὸν κ. Προυσῆν, ἴσως καὶ τὸν κ. Κυριαζῆν, ἓνα σύστημα *ἐνιαίον* καὶ *ὁμοίμορφον* καταγραφῆς τῆς κυπρ[ιακῆς] διαλέκτου, τὸ ὅποιον τρο-

ποποιοούμενον και ἐπιθεωρούμενον και ἀπὸ ἄλλους εἰδικούς (π.χ. τὸν κ. Ἀναγνωστόπουλον, τὸν κ. Παντελίδην κλπ.) νὰ ἐφαρμόζεται εἰς τὸ μέλλον ἀπαρεγκλίτως και εἰς τὰς ἐκδόσεις αὐτὰς και εἰς τὰ δύο Κυπριακά περιοδικά, ἴσως και εἰς ἐπίσημα δημοσιεύματα, ὡς ποῦ νὰ ἐπικρατήσῃ; Ἔτσι θὰ ἔλειπεν ἡ ἀναρχία ποῦ τώρα βασιλεύει. Φυσικά θὰ χρειασθῆ νὰ συνδυασθῆ ἡ γλωσσολογικὴ ἀκρίβεια με τὰς πρακτικὰς δυνατότητας και με τὴν σχετικὴν ἀπλότητα, ποῦ χρειάζεται ἡ και ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν κατάστασιν τῶν ἐν Κύπρῳ τυπογραφείων.

Σὰς εὐχαριστῶ πολὺ γιὰ ὅσα μοῦ γράφετε περὶ τῶν Νεοελλ.[ηρικῶν] Γραμμάτων. Δυστυχῶς ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα ὅταν δὲν μποροῦν ν' ἀνασκευάσουν τὰ λεγόμενα, ὑβρίζουν τὸν λέγοντα. Ἔτσι και σ' ἐμένα: Ἀρχικῶς ὁ ἴδιος ὁ λαβὼν τὴν συνέντευξιν (Μαρξιστὴς φανατικὸς) μοῦ ἔγραψεν ὅτι ἀμέσως κατόπιν θὰ ἔδιδε συνέντευξιν ὁ Γληνὸς γιὰ μ' ἀποκρούσῃ... Καὶ ἐκεῖνος μὲν ἀκόμη δὲν ἔδωκε· οἱ δὲ ἄλλοι τύποι, ποῦ δὲν βλέπουν με καλὸ ||2'| μάτι τὸν ἀντιμαρξιστικὸν ἀγῶνα μου, τὴν προσπάθεια μὲν νὰ λεχθοῦν μερικὲς ἀλήθειες, ποῦ δὲν ἐκστομίζουν ποτὲ οἱ δημοκόποι, κατέφυγαν σὲ βρισιές... Τὰς διαδόσεις περὶ Πράγας, αὐτὲς τὶς σκορπίζει ὁ συμπέθερός μου κ. Λορεντζάτος... Στὴν Σχολὴ μέσα μοῦ ψάλλει τὸν ἀναβαλλόμενον, ἀλλὰ δὲν τολμᾷ νὰ θίξῃ αὐτὸ τὸ ζήτημα... Τὰ λέγει σὲ ἰδιαίτερες κουβέντες με φοιτητές. Ξέρω ἀρκετοὺς ποῦ τὸν ἄκουσαν ἀλλὰ κανεὶς δὲν δέχεται νὰ προσέλθῃ μάρτυρας στὸ δικαστήριον, ὄχι γιὰ νὰ καταδικάσω τὸ Λ.[ορεντζάτο] (πολὺ λίγο τὴν σκέπτομαι <τὴν καταδικῆ>), ἀλλὰ γιὰ νὰ μοῦ δοθῆ εὐκαιρία εἰς ἐπίσημον ἀρχὴν νὰ παρουσιάσω τὰ σχετικὰ ἔγγραφα – τὰ ὁποῖα δὲν μπορῶ βέβαια νὰ συμπεριφέρω κρεμασμένα στὸ κοῦτέλό μου γιὰ νὰ πεισθῆ ὁ κόσμος πὼς δὲν ψεύδομαι... Ἔτσι διέδοσαν πρὸ ὀλίγου, ὅτι ψέματα λέγω, ὅταν ἰσχυριζόμενον πὼς ὁ Teubner μοῦ ἀνέθεσε τὴν ἔκδοσιν τοῦ Δημοσθένους. Μετὰ ἓνα μῆνα βγαίνει ἓνας τόμος, και ἔτσι θὰ βουβαθοῦν. Μὰ εἶναι ἀηδία νὰ μάχεται κανένας με τὴν μικρότητα· τὴν κακία, τὴν γενναϊότολμη και μεγάλῳβουλη, τὴν δέχεται κανεὶς· ἔτσι νιώθει πὼς ἀξίζει τὸν ἀγῶνα. Ἀλλὰ πὼς νὰ πολεμήσῃ με τὰ ἄνδρα κεντήματα τῆς καρφίτσας, ποῦ σοῦ φιλοδωροῦν οἱ ἄνδρῳ; Και νὰ σκέπτεται ||3'| κανεὶς πὼς παρασύρουν σὲ τέτοιες μικρότητες τὰ παιδιά, αὐτὰ ποῦ πρέπει ἱερὰ και ἄχραντα νὰ κρατήσουμε μακριὰ ἀπὸ τὴν θολούρα και τὰς ἀναθυμιάσεις τῶν παθῶν! Ἄς εἶναι! θλιβερὲς ἱστορίες...

Τῶν κ.κ. Παντελίδη και Τορναρίτη θὰ μεταβιβάσω ὅ,τι μοῦ ζητᾶτε. Ἀλλὰ θὰ σὰς παρακαλέσω νὰ μ' ἀπαλλάξετε ἐμένα γιὰ τὰ Χριστούγεννα. Ἔπεσα ἔξω στοὺς ὑπολογισμοὺς μου και ἔτι φοβοῦμαι πὼς θὰ εἶμαι πολὺ ἀψηλοημένος, ὥστε νὰ ἔχω ἔτοιμο ἔως τότε κάτι. Δὲν τ' ἀποκλείω, ἀλλὰ δὲν θέλω νὰ ὑποσχεθῶ θετικὰ γιὰ τότε. Ἄλλωστε δὲν θὰ πειράξῃ ἂν ἓνας ξένος συνεργάτης παρουσιασθῆ σ' ἄλλο τεῦχος... Στὸ Χριστουγεννιάτικο θὰ ἔχετε πολλοὺς ἄλλους ξένους. Μὲ συγχωρεῖτε πολὺ γι'αυτό, ἀλλὰ δὲν μπορῶ (φοβοῦμαι) νὰ κάνω ἄλλιῶς... Ἀρχίζουν μετ' ὀλίγον και τὰ μαθήματα. Ἔπειτα οἱ διορθώσεις αὐτῆς τῆς ἔρημης τῆς *Ποιητικῆς*, ποῦ προχωροῦν τόσο ἀργὰ μ' ἔχουν ἐκνευρίσει...

Ἐχάρηκα πολὺ ποῦ διωρίσθηκε ὁ κ. Προυσης. Τοῦ δίνετε τοὺς χαίρετισμοὺς μου και τὴ χαρὰ μου ποῦ ἔγινε καλὰ. Ἐπίσης στὸν κ. Σπυριδάκι ποῦ ἦταν συμφοιτητὴς μου ἐδῶ στὰς Ἀθήνας... Περισσότερο χαίρομαι ποῦ ὑπάρχει ἐλπίς νὰ σὰς γνωρίσω προσωπικῶς... Μοῦ γράφετε πάντως ἐγκαίρως γιὰτι 5-6 μέρες τὰ Χριστούγεννα λείπω στὰ βουνὰ ἐπάνω γιὰ πεζοπορίες, και δὲν θὰ ἤθελα νὰ μὴ μ' εὐρῆτε.

||3'| Στὴν κ. Μενάρδου θὰ μεταβιβάσω τὴν ἐπιθυμία σας. Τὴν βλέπω και ἐγὼ τόσο λίγο αὐτὸ τὸν καιρὸ! Ὅλο και ἀναβάλλω νὰ περάσω ἀπὸ τὸ σπίτι της. Ἐδῶ στὴν Ἀθήνα εἶναι οἱ ἐπισκέψεις κάτι πολὺ δύσκολο!...

Ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ Πάφο μοῦ ἐστάλησαν τὰ δύο πρῶτα τεύχη. Δὲν θὰ ἤθελα νὰ λυπήσω βέβαια πρόσωπα ἐκεῖ μέσα, ποῦ με συνδέει μαζί τους φιλία, ὅπως τὸ Λιπέρτη και τὸ Μαρκίδη· ἀλλὰ θλιβερὸς εἶναι αὐτὸς <ὁ> διχασμὸς. Ἐλπίζω δὲ πὼς και ἀπὸ ἀπόψεως οἰκονομικῆς δὲν πρόκειται νὰ σὰς βλάψῃ ὁ συναγωνισμὸς αὐτός... Τὰ Κ.[υπριακά] Γρ[άμματα] ἔστερεώθησαν εὐτυχῶς ὡς περιεχόμενον ἀρκετά... Με τὴν προσπάθειάν σας μάλιστα νὰ μετριάσετε τὸν ἀποκλειστικὸν λογοτεχνικὸν χαρακτῆρα τοῦ περιοδικοῦ ἐλπίζω

νά ικανοποιήτε περισσότερους... Ίσως ἡ ἀρχαιολογία (ἐννοῶ ἀρχαιολογίαν ζωντανήν χωρὶς λεπτομερείας εἰδικοῦ ἐνδιαφέροντος) καὶ ἡ ἱστορικὴ τοπογραφία λείπει ἀκόμη στὰ Κ.[υπριακὰ]/Γ.[ράμματα]. Ἐγὼ τὴν γνώμην, ὅτι σύντομοι μονογραφίαι, ὅπως τὰς εἶχ' ἀρχίσει ὑπὸ τὸν τίτλον *Κυπριακοὶ Περίπατοι* στὸ Ν.[έον] Ἔθνος τῆς Λάρνακος (15 Μαρτίου, 5 Ἀπριλίου, 19 Ἀπριλίου 1924) γιὰ μερικὰ χωρία τῆς Λάρνακος, θὰ μπορούσαν νὰ ἐνδιαφέρουν τὸ ἀναγνωστικὸν κοινόν. Φυσικὰ χρειάζεται ἀρκετὴ δουλειὰ γι'αὐτὸ καὶ πλήρης μελέτη τῶν πηγῶν...

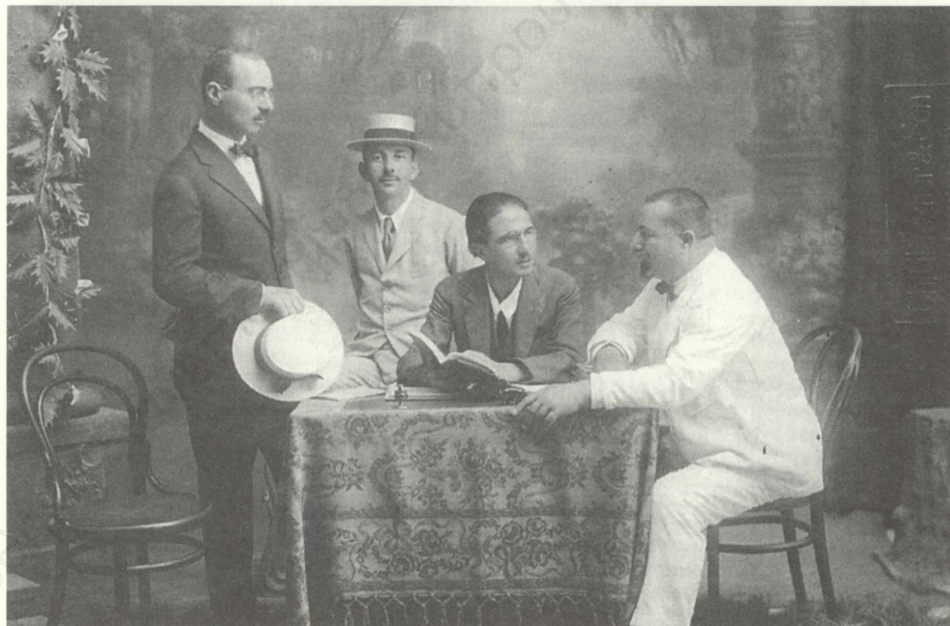
110

Σὰς εἶπα πολλὰ καὶ με συγχωρεῖτε. Με συγχωρεῖτε ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν πολυχρωμία. Εἶναι βράδου ἀργὰ καὶ στὸ βλοκ δὲν εὐρήκα παρὰ ἓνα μόνο χαρτί· δὲν ἤθελα δὲ ν' ἀναβάλω καὶ πάλι τὸ γράμμα μου. Ἔτσι κατέφυγα σὲ τοῦτο τὸ τεφτέρι...

115

Μὲ πολλοὺς φιλικοὺς χαιρετισμοὺς
I. A. Γ. Συκουτρῆς

ΣΧΟΛΙΑ. Κατὰ τὴ διαμονή του στὴν Κύπρο ἀλλὰ καὶ στα μεταγενέστερα χρόνια τῆς βραχείας ζωῆς του, ὁ I. Συκουτρῆς ἐκπόνησε ἓνα τεράστιο φιλολογικὸν ἔργο κυπριακῆς θεματικῆς, τὸ ὁποῖο παραμένει διασκορπισμένον σε διάφορα ἐντυπα (κυρίως στὸ περ. *Κυπριακὰ Χρονικά* τῆς Λάρνακος, 1923-1937) καὶ, συγκεντρωνόμενον, ὅπως ἐπιβάλλεται νὰ γίνῃ, μπορεῖ νὰ καλύφῃ ἕως καὶ δύο μεγάλους τόμους. Τὸ ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον τοῦ Συκουτρῆ γιὰ τὴν κυπριακὴ λογοτεχνία καὶ φιλολογία ἀποτυπώνεται ἐντόνα στὴν ἀδημοσίευτη ἐπιστολὴ τοῦ που παρουσιάζουμε ἐδῶ ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Α. Ἰντιάνου. Δηλώνει πρόθυμος νὰ βοηθήσῃ τὸν Ἰντιάνο στὴν ἐκδόση τῶν κυπριακῶν ἀναγεννησιακῶν ποιημάτων τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ τοῦ δίνει συμβουλές γιὰ τὴ μεταγραφή καὶ τὴ φιλολογικὴ ἐκδόσή τους. Αναφέρεται θετικὰ στα *Κυπριακὰ Γράμματα* καὶ ἐπαινεῖ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὶς κριτικὲς καὶ τὶς μελέτες τοῦ Ἰντιάνου, εἰδικὰ γιὰ τοὺς ποιητὰρῆδες.

Ἀπὸ δεξιὰ: Ν. Κυριαζῆς, I. Συκουτρῆς, Ν. Τσέπης καὶ Π. Κυδωνόπουλος
Ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Φ. Κακριδῆ (βλ. σημ. 1)

Πολύ ενδιαφέροντα είναι όσα γράφει για τον Β. Μιχαηλίδη: αφενός αναγνωρίζει ότι είχε εκφραστεί «κάπως αυστηρά» για την ποιήσή του το 1923, αφετέρου εξακολουθεί να αξιολογεί με υπέρμετρη αυστηρότητα την ποιητική σύνθεση «Η 9η Ιουλίου...», θεωρώντας την «μέτριον έργον». Μη πειστική αποδεικνύεται και η εκτίμησή του ότι η χρήση της διαλέκτου σε ένα τέτοιο πατριωτικό ή «μεγαλόστομο» ποίημα «ήταν ατυχής». Όπως αποδεικνύεται από το σύνολο του ποιητικού έργου του Β. Μιχαηλίδη, ο ημιλόγιος αυτός ποιητής δεν θα μπορούσε σε καμιά περίπτωση να γράφει ευπρόσωπο πατριωτικό ή άλλο ποίημα σε μη ιδιωματική γλώσσα. Ο επιστολογράφος μάλλον αδικεί τον Β. Μιχαηλίδη, όταν εκτιμά ότι τα καλύτερα ποιήματά του «δεν φθάνουν ούτε εις τὸν πλοῦτον ούτε εις τὴν στιχουργικὴν τέχνην τὸ ἔργο τοῦ Λιπέρτη». Οι εκτιμήσεις αυτές του Συκουτρῆ προκύπτουν από μια νέα ανάγνωση των *Ποιημάτων* (1911) του Β. Μιχαηλίδη στα 1935, όταν του προτάθηκε να συμμετάσχει με συνεργασία του στο αφιερωματικό τεύχος που η ομάδα των *Κυπριακῶν Γραμμάτων* ετοίμαζε για τον Β. Μιχαηλίδη. Ωστόσο, ούτε η νέα αυτή ανάγνωση δεν τον ενθουσίασε, ώστε να γράφει κείμενο για τον κύριο ποιητή. Πάντως, σε μεταγενέστερη χρονολόγητη επιστολή του (ίσως του 1936) προς τον Ιντιάνο, ο Συκουτρῆς επανέρχεται στο θέμα αυτό και δίνει τη συγκατάθεσή του να αναδημοσιευτεί από το παλιότερο άρθρο του «Ποιητικὸν αἶσθημα ἐν Κύπρῳ» (*Σάλπιγξ*, 30.11.1923 και 7.12.1923) απόσπασμα που αναφέρεται στον Β. Μιχαηλίδη, ενώ επαναφέρει την εισήγησή του για μια (κριτική) έκδοση των *Απάντων* του· αυτό εξακολουθεί να παραμένει ζητούμενο ως τις μέρες μας: «Για το τεύχος Μιχαηλίδη δεν έχω καμιά αντίρρηση να δημοσιεύσετε από την *Σάλπιγγα* (Νοέμβριος 1923) ό,τι θέλετε, αρκεί να είναι συνεχόμενο και να φαίνεται καθαρά η σκέψις μου. Το περιμένω πάντως το τεύχος αυτό και φαντάζομαι θα είναι κάτι καλό. Θα χρειασθεί ίσως να γίνει και κριτική έκδοσις των *Απάντων*». Ο Συκουτρῆς δεν πρόλαβε να δει το αφιερωματικό τεύχος στον Β. Μιχαηλίδη, αφού αυτό κυκλοφόρησε με μεγάλη καθυστέρηση τον Αύγουστο του 1940, όταν ο ίδιος δεν βρισκόταν πλέον στη ζωή.

8 *Κυπριακῶν ἀσμάτων*] Ο Συκουτρῆς είχε αναφερθεί στα ποιήματα αυτά σε διάλεξή του που έγινε στη Λάρνακα και τη Λεμεσό με τίτλο «*Η ποιήσις ἐν Κύπρῳ ἐπὶ φραγκοκρατίας*» (*Αλήθεια*, Λεμεσός, 25.4., 2 και 9.5.1924 [=Σημείο 4, 1996, σσ. 105-113]). Ο Ιντιάνος ασχολήθηκε επανειλημμένα με τα αναγεννησιακά αυτά ποιήματα – σε ανολοκλήρωτες και σε ανέκδοτες μελέτες του. Πολύ αργότερα δημοσίευσε τα ποιήματα αυτά σε παράρτημα της επετηρίδας *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 18 (1955) 1-80. Στο μεταξύ είχε κυκλοφορήσει η αντίστοιχη εργασία της Θέμδος Σιαπακρά-Πιτσιλίδου, *Le Pétrarquisme en Chypre. Poèmes d'amour en dialecte chypriote d'après un manuscrit du XVIe siècle*, Αθήνα 1952. Στις μέρες μας χρειάζεται να γίνει νέα, πληρέστερη έκδοση των ποιημάτων αυτών.

11 Legrand] Ο Émile Legrand εξέδωσε για πρώτη φορά ένα μέρος από τα 156 κυπριακά αναγεννησιακά ποιήματα του 16ου αιώνα υπό τον τίτλο «*Poésies érotiques du Moyen Age en dialecte de Chypre*» στὸν β' τόμο της *Bibliothèque grecque vulgaire*, Παρίσι 1881, 58-59. Οχτώ χρόνια νωρίτερα ο Κωνσταντῖνος Σάθας είχε γνωστοποιήσει την ύπαρξη του σχετικού χειρογράφου στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας (*Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 2, Βενετία 1873, σ. ρμε').

15 ἀντίτυπο τοῦ Πιερίδου] Προφανώς ο Ιντιάνος είχε δανειστεί το παραπάνω βιβλίο του Legrand από τον λόγιο αρχειοδίφη και βιβλιοσυλλέκτη Λουκή Ζ. Πιερίδη (1865-1933), του οποίου το αρχείο και η πλούσια βιβλιοθήκη περιήλθαν εκ δωρεάς στο Κυπριακό Αρχαιολογικό Μουσείο το 1946. Σύμφωνα με μαρτυρία του Ν. Γ. Κυριαζή, ο Συκουτρῆς επισκεπτόταν τακτικά την πλούσια βιβλιοθήκη του Λ. Ζ. Πιερίδη στη Λάρνακα. Άλλωστε ο ίδιος ο Συκουτρῆς ήταν από τους βασικούς συντελεστές του περ. *Κυπριακά Χρονικά* (1923-1937), μαζί με τον μητροπολίτη Κιτίου Νικόδημο Μυλωνά, τον Ν. Γ. Κυριαζή και τον Λ. Ζ. Πιερίδη. Βλ. Φοίβος Σταυρίδης, «Ο Νεοκλής Γ. Κυριαζής και η ομάδα έκδοσης του περιοδικού *Κυπριακά Χρονικά Λάρνακος*», *Πνευματικὴ Κύπρος* 353-355 (1990) 147-159.

15-16 ἀκριβὲς ... ἀντίγραφον] Με τις ίδιες σχεδόν λέξεις ο Συκουτρῆς αναφέρεται στην κριτική αποκατάσταση των νεοελληνικῶν κειμένων σε περισπούδαστο μελέτημά του δημοσιευμένο δύο χρόνια νωρίτερα στη *Νέα Εστία* 18 (1935) 990-1000 υπό τον τίτλο «*Κριτικαὶ ἐκδό-*

σεις νεοελληνικών λογοτεχνημάτων» [= Ιωάννου Συκουτρή, *Μελέται και Άρθρα*, Αθήνα 1956, σσ. 420-435]. Εκεί έγραφε: «Η πλήρης γνώσις τής παραδόσεως αϋτής (ἀκριβής και μέχρι τών λεπτομερειών τής στίξεως ἀκόμη ἀνάγνωσις τών χειρογράφων, εϋσυνειδήτος αντιβολή τών εκδόσεων κλπ.) αλλά και ό έλεγχος τής σχετικής εκάστου κλάδου τής παραδόσεως αξιοπιστίας, αποτελοϋν τήν ἀπαραίτητον προεργασίαν διά τήν κριτικήν εκδοσιν» (*Μελέται και Άρθρα*, 429).

27-28 εϋσυνειδησία και ... αποφυγή θολών γενικοτήτων ... ρητορισμών] Παρόμοιο λεκτικό χρησιμοποιεί ο Συκουτρής στο προαναφερθέν μελέτημά του «Κριτικά εκδόσεις ...» (= *Μελέται και Άρθρα*, 431) για τις κριτικές εκδόσεις: «Η κατά προσέγγισιν σκέψις, τὰ περίπου και τὰ φαίνεται, αἱ καθολικαί, δηλαδή θολαί συλλήψεις και αἱ ἀνεϋθνοί γενικότητες ήμπορεί νά θαυμάζωνται, ήμπορεί νά έχουν κάποτε τήν θέσιν των· ἀπό τὸ ἔργον τής κριτικής εκδόσεως πρέπει ἀπαραιτήτως νά εξοβελισθοϋν. [...] Διότι ἔτσι και μόνον, με τήν εϋσυνειδησίαν και τὸ πνεϋμα τής αϋτοθυσίας, ή ἔργασία ήμῶν τών φιλολόγων, ὅπως και κάθε γνησία ἐπιστημονική ἔργασία, ἀνυφώνεται εἰς ήθικήν πρᾶξιν».

31 τεϋχος μικρό] Ο λόγος εδώ για ἀνάτυπο μικροϋ σχήματος της μελέτης «Κριτικά εκδόσεις...» (ό.π.). Διευκρίνιση περί αϋτοϋ ὑπάρχει σε μεταγενέστερη επιστολή του Συκουτρή προς τον Ιντιάνο, ἀπό τὸ Ξυλόκαστρο στις 23.11.1935, η οποία είναι δημοσιευμένη, ὅπως και άλλες, ἀπό τον Ν. Παναγιώτου στο βιβλίο του *Επιστολές προς τον Αντώνη Κ. Ιντιάνο (1899-1968)*, Λευκωσία 2009, σσ. 107-111. (Τα πρωτότυπα των επιστολών αϋτών έχουν εξαφανιστεί ἀπό τὸ αρχείο Ιντιάνου.)

34 ἐπιθέσεις στην Σάλπιγγα] Ο Συκουτρής αναφέρεται σε σειρά «Σημειωμάτων» του Γ. Λεύκη, που δημοσιεύτηκαν με τὸ ψευδώνυμο «Ο Εκείνος» στην εφ. *Σάλπιγγς Λεμεσού*, 23.11.1923, 14, 21 και 28.12.1923 [=Γ. Λεύκης, *Απ' αφορμή μια κριτική του καθηγητή Ι. Συκουτρή*, Λεμεσός 1966].

56 σύστημα ἐνιαίον και ὁμοίμορφον] Αξιοσημείωτη είναι η συμβουλή που δίνει ο Συκουτρής στον Ιντιάνο και σε άλλους λογίους της Κύπρου να καταλήξουν σε ένα «ἐνιαίο» και «ὁμοίμορφο» σύστημα ἀπόδοσης της κυπριακής διαλέκτου, που να εφαρμόζεται με συνέπεια σε όλες τις εκδόσεις ἰδιωματικών κειμένων. Δυστυχώς ὡς τις μέρες μας εξακολουθεῖ να βασιλεύει στο θέμα αϋτὸ «αναρχία».

57-58 Ἀναγνωστόπουλον ... Παντελίδην] Ο Γεώργιος Π. Ἀναγνωστόπουλος (1884-1936) υπηρέτησε για ἕξι χρόνια (1921-1927) ὡς συντάκτης του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών και, ἀπό τὸ 1927, διαδέχθηκε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τον Γεώργιο Ν. Χατζιδάκι στην ἔδρα της Γλωσσολογίας. Βλ. Κ. Ν. Ηλιόπουλος, «Γεώργιος Π. Ἀναγνωστόπουλος (1884-1936)», *Αθηνά* 47 (1937) 202-220. Ο εξ Αμμοχώστου φιλόλογος και γλωσσολόγος Χρήστος Γ. Παντελίδης (1889-1946) υπηρέτησε ἐπὶ εἰκοσι χρόνια (1919-1939) και αϋτὸς ὡς συντάκτης του Ιστορικού Λεξικού. Βλ. Α. Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικὸν Λεξικὸν Κυπρίων 1800-1920*, 6η εκδ., Λευκωσία 2010, σσ. 439-440.

66 ὁ λαβῶν τήν συνέντευξιν] Η συνέντευξη του Συκουτρή προς τον «μαρξιστὴ φανατικὸ» Μανῶλη Σκουλούδη (1901-1989), συνεργάτη του περ. *Νεοελληνικά Γράμματα*, δημοσιεύτηκε ὑπὸ τον τίτλο «Τα σύγχρονα προβλήματα της πνευματικής μας ζωής» στα φύλλα 20 (25.8.1935, σ. 3, 15), 21 (1.9.1935, σ. 1, 15) και 22 (8.9.1935, σ. 3, 15) και ἀναδημοσιεύτηκε στον τόμο *Μελέται και Άρθρα*, ὁ.π. [σχόλιο 15-16], 400-419.

67 Γληνός] Ο Δημήτρης Α. Γληνός, σπουδαῖος στοχαστὴς και μαχητικὸς πρωτοπόρος της εκπαιδευτικής ἀναγέννησης στην Ελλάδα (1882-1943), καταγόταν, ὅπως και ο Συκουτρής, ἀπὸ τη Σμύρνη. Άριστη είναι η ἀφημένη, δυστυχώς, ἀνολοκλήρωτη εκδοσὴ των Απάντων του ἀπὸ τον Φίλιππο Ηλιού (τόμ. Α' - Β', Αθήνα 1983). Αξιομνημόνευτο για τις καιρίες ἐπιστημάνσεις του είναι τὸ ὑπὸ τον τίτλο «Δημήτρης Γληνός» νεκρολογικὸ σημείωμα του Κ. Δ. Γεωργούλη, δημοσιευμένο στη *Νέα Εστία* 35 (1944) 106-111.

68-70 οἱ δὲ ἄλλοι τύποι ... τὸν ἀντιμαρξιστικὸν ἀγῶνα μου ... κατέφυγαν σὲ βρισιές] Η συνέντευξη του Συκουτρή προκάλεσε τήν ἀντίδραση τριῶν φοιτητῶν, οἱ οποίοι σε γράμμα τους προς τον Μ. Σκουλούδη, δημοσιευμένο στα *Νεοελληνικά Γράμματα* της 15.9.1935 (αριθμ. φύλλ.

23, σ. 2) υπό τον τίτλο «Γύρω από μία συνέντευξη», αμφισβήτησαν το ήθος, ανθρώπινο και πανεπιστημιακό, του Συκουτρή, χαρακτηρίζοντας τον «πανεπιστημιακό υπάλληλο που 'ναι λίγο ωφέλιμος ή ολότελα αδιάφορος» για τους φοιτητές, αγνωστικιστή, προχειρολόγο και ανακόλουθο και, ιδιαίτερα, σποράδα ύποπτον για την ακριβείά τους ειδήσεων, ότι δηλ. του είχε προφερθεί θέση τακτικού καθηγητή στο γερμανικό πανεπιστήμιο της Πράγας. Ο Συκουτρής, με την από 17.9.1935 επιστολή του προς το ίδιο περιοδικό, δημοσιευμένη στο φύλλο 25 της 29.9.1935, σ. 2, υπό τον τίτλο «Μία απάντησις του κ. Ι. Συκουτρή», αναφέρεται στις σχέσεις του με τους φοιτητές του («*Ἀπὸ συζητήσεις, δημοσίας πολλάκις, γνωρίζω, ὅτι ὑπάρχουν φοιτηταὶ πολλοὶ εὐρισκόμενοι εἰς ὀξείαν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἀρχάς μου [...]. Ἄλλ' ἐγὼ τοῦλάχιστον δὲν θὰ ἐχαρακτήριζα τοὺς φοιτητὰς αὐτοὺς ὡς ἐχθροὺς. Ἴσα ἴσα μάλιστα ἔχω τὸσον πολλὰς καὶ τὸσον συγκινητικὰς ἐνδείξεις ἀγάπης ἀπὸ φοιτητὰς ἀντιφρονοῦντας, ὥστε ν' ἀμφιβάλλω ζωηρῶς ἂν ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ, ὅπως εἶναι συντεταγμένη, προέρχεται πράγματι (τοῦλάχιστον εἰς τὴν ἔμμεσον προέλευσίν της) ἀπὸ φοιτητὰς, ἔστω καὶ ἀντισυκουτρικoὺς*»). Αναφέρεται ὁμως καὶ στο κατὰ δύο χρόνια νωρίτερα (1933) ανακύψαν «ζήτημα της Πράγας», παραθέτοντας επακριβῆ στοιχεία για την σχεδόν ομόφωνη εκλογή του (26.10.1933) στη θέση καθηγητή στο πανεπιστήμιο της Πράγας, και δηλώνει ἀγνοία των λόγων για τους οποίους το τσεχοσλοβακικό υπουργεῖο της Παιδείας δεν εἶχε προβεῖ ἀκόμη στην πλήρωση της θέσης.

Ὡς προς τὴν ἀντιμαρξιστικὴ κοσμοθεωρία του Συκουτρή, δεν ἔχει, ὅσο γνωρίζουμε, γραφεῖ κάποια συστηματικὴ μελέτη. Πρὸβλ. Διονύσιος Αλικιανιώτης, *Ιωάννης Συκουτρής. Ἡ ζωὴ του. 1901-1937*, Ἀθήνα 2008, σσ. 453-454. Στο *Υπόμνημα πρὸς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, το οποίο υπέβαλε στις 13.12.1933 για νὰ διεκδικήσει τὴν ἑδρα καθηγητῆ της Αρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας που εἶχε μείνει κενὴ μετὰ τὸν ἀδόκητο θάνατο (23.7.1933) τοῦ Σίμου Μενάρδου (1872-1933), ὁ Συκουτρής ἀναφέρει (σ. 49 [σημ. 1]) ὅτι ἡ μελέτη του *Φιλολογία καὶ Ζωὴ* (Ἀθήνα 1931), τὸ εναρκτήριο δηλ. μάθημα τῆς υφηγεσίας του καὶ, κατὰ τὸν ἴδιο (βλ. *Υπόμνημα, ὁ.π.*, σ. 48), τὸ σπουδαιότερο του δημοσίευμα, ἔδωσε ἀφορμὴ «εἰς γνωστὸν Μαρξιστὴν φιλόλογον, κρυπτόμενον ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον "Κ. Στάθης"», νὰ γράφει «λοιδωρότατον ἄρθρον» ἐναντίον του στο μαρξιστικὸ περ. *Νέοι Πρωτοπόροι*, ἀριθμ. φύλλ. 7-8 (Ἰουν.-Ἰουλ. 1932) 271-274. Το ἄρθρο ἐπιγράφεται «Στο φῶς τῆς διαλεκτικῆς. Κλασσικὴ φιλολογία καὶ ἀντιδραση» καὶ ἀσχολεῖται «μὲ κάποια κινήματα τῆς σύγχρονης φιλολογικῆς ἐπιστήμης ποὺ καθρεφτίζουν πιστὰ τὸ ὀλοφάνερο ἀγκομαχητὸ τοῦ ἀστισμοῦ ποὺ πεθαίνει» (σ. 271). Εὐδικότερα, τὸ ἄρθρο καταφέρεται μὲ ἀπαξιώτικους χαρακτηρισμοὺς ὄχι μόνον κατὰ του γερμανικοῦ κινήματος του νεοανθρωπισμοῦ (Junghumanismus) καὶ του ἐπιστημονικοῦ του οργάνου, του περ. *Die Antike*, ἀλλὰ καὶ κατὰ των «γελοίων» ἀπηγήσεων του ἐνλόγου κινήματος στὴν Ἑλλάδα, καὶ μάλιστα στο πρόσωπο μὴ κατονομαζόμενου «νέου φιλόλογου», μεταφραστῆ ἄλλοτε του βιβλίου του Zielinski *Ἐμεῖς καὶ οἱ ἀρχαῖοι καὶ τώρα* συγγραφέα τῆς μελέτης *Φιλολογία καὶ Ζωὴ* – του Συκουτρή. Ἐνα χρόνο ἀργότερα, ὁ ψευδώνυμος Κ. Στάθης ἐπανέρχεται μὲ νέο ἄρθρο του στο ἴδιο περιοδικό (ἀριθμ. φύλλ. 7, Ἰουλ. 1933, 203-206), βάλλοντας καὶ πάλι ἐναντίον του Συκουτρή, αὐτὴ τὴ φορά μὲ ἀφορμὴ τὸ βιβλίό του, *Max Weber. Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπάγγελμα. Εἰσαγωγή καὶ μετάφρασις*, Ἀθήνα 1933. Με τὸ ἄρθρο του, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ ἐπιστήμη σαν ἐπάγγελμα», ὁ Κ. Στάθης ἐπισημαίνει διὰ μακρῶν καὶ μέσα ἀπὸ μαρξιστικὸ πρίσμα τὴν ἐννοία τῆς ἐπιστήμης ὡς οργάνου τῆς πολιτικῆς, ὡς ἐξυπηρετικῆς «τῶν ἐπαναστατημένων ἐκμεταλλούμενων» (σ. 204), καταπιάνεται ὁμως ὑπὸ τὸ ἴδιο πρίσμα καὶ μὲ τὸ περί ἀξιών φιλοσοφικὸ πρόβλημα: «*Ἄξια εἶναι μέσα στὴ σφαῖρα τῆς "ἠθικῆς" τὸ ἰδεολογικὸ καθρέφτισμα τῶν ἀναγκαστικῶν πραγματικῶν ἐνεργειῶν ποὺ ἡ ὠρισμένη ἱστορικὴ στιγμή τῶν παραγωγικῶν σχέσεων τῆς κοινωνίας ὑποχρεώνει τὶς τάξεις τῆς νὰ κάμουν "γί" αὐτὸ καὶ ἀλλάξουν ἀδιάκοπα οἱ ἀξίες*» (205). Ὅπως καὶ στο ἄρθρο του 1932 ἔτσι καὶ σὲ αὐτὸ ὁ Κ. Στάθης, χωρὶς νὰ τον ἀναφέρει ὀνομαστικὰ, κατηγορεῖ τὸν Συκουτρή, «τὸ ρωμὸ μεταφραστῆ τῆς ὀμιλίας τοῦ Weber», γιὰ τὸ ὕφος λόγιου μικροαστοῦ ποὺ ἔχει, γιὰ «*τὶς ἀριστοκρατικο-φασιστικὰς του πολιτικῆς προτιμήσεις*», γιὰ ἀγνοία του μαρξισμοῦ καὶ, σὲ γλωσσικὸ ἐπίπεδο, γιὰ κοντικὸ πάθος: «*τὸ μόνον πάθος τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ εἶναι ἀκόμα καὶ σήμερὰ ὁ Κωνσταντῖνος Κόντος εἶναι ἡ κρυφὴ του λατρεία, ὄχι ὁ Πλάτων*» (σ. 206). Ποιοὺς ὁμως ἦταν ὁ «Κ. Στάθης» των *Νέων Πρω-*

τοπύρων; Η μελέτη της Χριστίνας Ντουινιά *Λογοτεχνία και πολιτική: Τα περιοδικά της Αριστεράς στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1996, δεν μας διαφωτίζει. Η Μαρία Σακελλαρίου, πάλι, στη βιβλιογραφική καταγραφή της: *Νέοι Πρωτοπόροι (1931-1936)*, Θεσσαλονίκη 1999, υπό το λήμμα “Κ. Στάθης” (σ. 160) καταγράφει αμφότερα τα προμνημονευθέντα άρθρα (τα και μοναδικά, όπως αποδεικνύεται, από τη γραφίδα του Κ. Στάθης καθ’ όλη την εκδοτική διαδρομή του περιοδικού). Είναι ολοφάνερο για μας ότι και τα δύο άρθρα φωτογραφίζουν άτομο με ευρέα φιλολογικά και φιλοσοφικά ενδιαφέροντα, άτομο εντριβές στην προβληματική της πρόσληψης της κλασικής αρχαιότητας στους νεότερους χρόνους, φανατικό μαρξιστή, παρεπίδημο στο Βερολίνο (το πρώτο από τα δύο άρθρα του φέρει, δίπλα στην υπογραφή του, τη χρονολογική ένδειξη «Βερολίνο, Μάης 1932»). Οι εσωτερικές αυτές ενδείξεις και επιπλέον η εύστοχη επισήμανση (την οφείλουμε σε λαμπρό κλασικό φιλόλογο της νεότερης γενιάς και παρεπίδημόντα στο Βερολίνο, τον Μιχάλη Καρδαμίτση), ότι, σύμφωνα με τις τεχνικές κρυπτονομίας, η διατήρηση του Κ. στο ψευδώνυμο Κ. Στάθης συνιστά ενδεικτική της πραγματικής του ταυτότητας – όλα αυτά για μας συνηγορούν υπέρ της εικασίας (καλύτερα: βεβαιότητας), ότι υπό το ψευδώνυμο Κ. Στάθης κρύβεται ο Κωνσταντίνος Δ. Γεωργούλης (1894-1968), υπότροφος του ελληνικού Κράτους στη Γερμανία (1930-1933), σπουδαστής στα πανεπιστήμια Βερολίνου και Φράμπουργκ υπό διαπρεπείς καθηγητές της φιλολογίας και της φιλοσοφίας (Werner Jaeger, Eduard Norden, Edmund Husserl, Martin Heidegger) και, την περίοδο αυτή, φανατικός υποστηρικτής «τῶν ἀναπτυσθεισῶν εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπῃ καὶ διαδοθεισῶν εἰς ὅλας τὰς χώρας τῆς ἡρῆλης μετὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμον καὶ τὴν Ρωσικὴν ἐπανάστασιν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν» (Π. Κ. Γεωργούντζος, «Κωνσταντίνος Δ. Γεωργούλης», *Πλάτων* 20 [1968] 5-16 [εδώ, 7]). Από τα πρώτα κιόλας δύο δημοσιεύματά του στη Θεσσαλονίκη το 1935 και το 1937, από τη μεγάλη αφενός ερμηνευτική του σύνθεση σε αρχαίο φιλοσοφικό κείμενο: *Αριστοτέλους Πρώτη Φιλοσοφία (τα Μετά τα Φυσικά)* και, αφετέρου, τη θεωρητική θεμελίωση της ανθρωπιστικής παιδείας: *Η μελέτη των ελληνικών ανθρωπιστικών γραμμάτων*, ο Γεωργούλης είχε αναδείξει τη στέρεη φιλολογική, φιλοσοφική και παιδαγωγική του συγκρότηση, η οποία θα τον κατέτασσε αργότερα στους εμβριθέστερους και εγκυρότερους γνώστες στα χρόνια του και των τριών αυτών επιστημονικών πεδίων.

70-71 διαδόσεις περί Πράγας ... σκορπίζει ... κ. Λορεντζάτος] Βλ. το προηγούμενο σχόλιο 68-70. Το γερμανικό Πανεπιστήμιο της Πράγας με επιστολή του καθηγητή Th. Hopfner είχε δύο χρόνια νωρίτερα (11.3.1933) απευθύνει στον Συκουτρή πρόσκληση να αποδεχθεί την ήδη γενομένη εκλογή του σε κενή έδρα τακτικού καθηγητή της Κλασικής Φιλολογίας. Βλ. *Νέα Εστία* 63 (1958) 554, και Δ. Αλικανιώτης, *ό.π.*, 247-249. Ο Παναγής Λορεντζάτος (1871-1941), καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ήταν εξ αγχιστείας συγγενής του Συκουτρή, αλλά και αμειλικτος διώκτης του στη διεκδίκηση καθηγεσίας: βλ. Δ. Αλικανιώτης, *ό.π.*, 315-316, και το επόμενο σχόλιο 74.

74 μάρτυρας στο δικαστήριο] Στην προαναφερθείσα (σχόλιο 68-70) υπό τον τίτλο «Μία απάντησις του κ. Ι. Συκουτρή» επιστολή του προς τα *Νεοελληνικά Γράμματα* (29.9.1935) ο Συκουτρός, αναφερόμενος στο «ζήτημα της Πράγας» γράφει και τα εξής: «Αυτή, Κύριε Διευθυντά, είναι ή ιστορία του ζητήματος της έκλογής μου εἰς Πράγαν. Καὶ οἱ μὲν ἀναγνώσται σας θὰ μοῦ συγχαρῶσιν, ἐλπίζω, ὅτι τοὺς ἀπσχόλησα μ’ ἓνα ζήτημα προσωπικόν. Θ’ ἀναγνωρίσιν ὅτι σχετίζεται τοῦτο μὲ τὸ ἦθος μου ὡς δημοσίου ἀνδρός, τὸ ὅποιον ἔχω νὰ ὑπερασπίσω ἐναντίον συκοφαντιῶν, διὰ τὰς ὁποίας ἀκόμη δὲν κατώρθωσα νὰ εὔρω ἀνθρώπους διατεθειμένους καὶ ἐνώπιον δικαστηρίου νὰ μαρτυρήσιν ὅτι τὰς ἤκουσαν».

78 τὴν ἔκδοσιν τοῦ Δημοσθένους] Ο επιφανής γερμανικός εκδοτικός οίκος αρχαίων συγγραφέων Teubner αμέσως μετά τη δημοσίευση στο *Hermes* 63 (1928) 241-258 σπουδαίας μελέτης του Συκουτρή για τον *Επιτάφιο* του Δημοσθένη (“*Der demosthenische Epitaphios*”), ανέθεσε στον έλληνα φιλόλογο να συνεχίσει την έκδοση των λόγων του αθηναίου ρήτορα, την οποία αρχικώς είχε αναλάβει ο γερμανός φιλόλογος Karl Fuhr (1853-1917), ο πρόωρος όμως θάνατός του δεν του είχε επιτρέψει να προχωρήσει πέραν του α΄ τόμου (*Demosthenis Orationes*. Edidit Carolus Fuhr. Editio minor, vol. I, pars I. Lipsiae 1912 και Editio maior, vol. I, Lipsiae 1914).

Στο από 13 Δεκεμβρίου 1933 Υπόμνημά του προς την Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (βλ. παραπάνω, σχόλ. 68-70) ο Συκουτρός αναφέρει ότι είχε ήδη παραδώσει στον εκδότη του προς εκτύπωση τα χειρόγραφα του α' μέρους του β' τόμου και ότι «δυστυχώς έπαγγεληματικά ύποχρεώσεις δεν μου επιτρέπουν να προχωρώ με την έπιθυμητή γοργότητα εις τὸ ἔργον» (24). Δύο σχεδόν χρόνια αργότερα, όταν συντάσσει την δημοσιεύμενη εδώ επιστολή, ο Συκουτρός διαβεβαιώνει τον Ιντιάνο ότι «μετά ἕνα μῆνα βγαίνει ἕνας τόμος», διαφεύδεται όμως από την πραγματικότητα: η κυκλοφορία του τόμου γίνεται το 1937 (*Demosthenis Orationes*. Post C. Fuhr edidit Ioannes Sykutris. Vol. II, pars I. Lipsiae 1937) και συμπίπτει με τον τραγικό θάνατο του Συκουτρή. Χαρακτηριστικό του τόμου (μοναδικό, αν δεν κάνουμε λάθος, στις εκδόσεις Teubner) είναι ότι στη θέση της καθιερωμένης για παρόμοιες κριτικές εκδόσεις εκτενούς λατινικής εισαγωγής από τον οικείο επιστημονικό εκδότη (εν προκειμένω, τον Συκουτρή) περί των μεθοδολογικών αρχών της έκδοσής του, υπάρχει λατινική ολιγόστιχη προϋπόμνηση (*Praemonitum*) του Teubner με την οποία υπενθυμίζεται ότι, παρόλο που η ανάθεση του έργου είχε γίνει προ εννέα ετών και παρά τις επανειλημμένες εκκλήσεις ακόμη και σφοδρές διαμαρτυρίες του οίκου προς τον Συκουτρή για την καθυστέρηση, η έκδοση κινδύνευε να μη πραγματοποιηθεί ποτέ, αν δεν συνέβαλε προς τούτο ο νέοφυτος τότε διδάκτορας φιλολογίας (*De Demosthenis epistulis*, *Dissertatio inauguralis*, 1935) Horst Sachsenweger. Λακωνικό είναι το αρμόδιο σχόλιο του Ιωάννη Καλιτσουνάκη κατά την παρουσίαση της έκδοσης ενώπιον της Ακαδημίας Αθηνών (Συνεδρία 21.10.1937: *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 12 [1937], Τεύχος "Λόγοι", σ. 70 [= *Μελέται και Ἀρθρα*, ὁ.π., 68]): «Δὲν γνωρίζω κατὰ πόσον θὰ ἦτο δυνατόν εἰς τὸν Συκουτρήν νὰ δαμάσῃ ἑαυτὸν δι' ὄλον τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν πλεῖσταν λόγων τοῦ Δημοσθένους, οἵτινες ἀπέμενον μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ πρώτου μόνου τόμου ὑπὸ τοῦ Fuhr». Και τούτο διότι, ὅπως ὁ ἴδιος Καλιτσουνάκης παρατηρεῖ (ὁ.π., 69 [= *Μελέται και Ἀρθρα*, ὁ.π., 68]): «Τοιαῦται κριτικαὶ ἔκδόσεις ἀρχαίων κειμένων, μάλιστα σήμερα, ἀπαιτοῦσιν ἵνα ὁ ἔπιστημονικὸς ἐκδότης ἔχῃ χαρακτῆρα ὠπλισμένον διὰ μεγάλης ὑπομονῆς καὶ ἀφοσιώσεως εἰς τὸ ἔργον τοῦτο» – ὅ,τι δηλαδή ακριβῶς δεν επέτρεπαν στον Συκουτρή να έχει οι ποιητικοί εν Αθήναις περισπασμοί μετὰ τον χρόνο επιστροφῆς του στην Ελλάδα (1929). Για την έκδοση Συκουτρή δημοσιεύτηκαν πολλές κρίσεις σε διεθνή φιλολογικά περιοδικά: από τις σπουδαιότερες, του Conrad Rieger στη *Philologische Wochenschrift* 58 (1938) 1137-1153, και του Ludwig Radermacher στο *Gnomon* 16 (1940) 8-14. Στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία η έκδοση πέρασε ασχολίαστη! Την ἔλλειψη δεν είναι δυνατό να καλύψει ολιγόστιχο (δῶδεκα μόλις γραμμών) βιβλιογραφικό σημείωμα του Στ. Π. Κυριακίδη στη *Λαογραφία* 12 (1938-1948) 173, οὔτε και η προαναφερθεῖσα παρουσίαση του Ιω. Καλιτσουνάκη στην Ακαδημία Αθηνών.

86 Παντελίδη καὶ Τορναρίτη] Για τον Παντελίδη βλ. παραπάνω, σχόλιο 57-58. Ο εκ Λεμεσού Γιάγκος Τορναρίτης (1888-1942) ήταν βυζαντινολόγος. Βλ. Κουδουνάρης, ὁ.π. (σχόλ. 57-58), 590. Ο Ιντιάνος επιδιώκει ἴσως να εξασφαλίσει συνεργασία τους για τα *Κυπριακά Γράμματα*.

92-93 οἱ διορθώσεις αὐτῆς τῆς ἔρημης τῆς Ποιητικῆς] Το ἔργο του Ἀριστοτέλη: Ἀριστοτέλους *Περὶ Ποιητικῆς*. Μετάφρασις ὑπὸ † Σίμου Μενάρδου. Εἰσαγωγή, κείμενον καὶ ἔρμηνεῖα ὑπὸ Ι. Συκουτρή, Ἀθήναι 1937, ἐκδόθηκε ὡς δεύτερος τόμος τῆς "Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης" τῆς Ακαδημίας Αθηνών. (Γι' αὐτήν, πνευματικὸ δημιούργημα του Συκουτρή, βλ. *Μελέται και Ἀρθρα*, ὁ.π., σσ. 369-396.) Η έκδοση, μετὰ τον θάνατο (23.7.1933) τοῦ αρχικῶς ἀναλαβόντος αὐτὴν Σίμου Μενάρδου, ἀνατέθηκε ἀπὸ την Ακαδημία στον Συκουτρή με ἀπόφαση τῆς ἀρμόδιας Ἐπιτροπῆς στις 4.11.1933: «Μετ' εἰσῆγησιν τοῦ κ. Συκουτρή περὶ τῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὁποῖαν εὑρέθη ἡ Ποιητικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους τοῦ ἀεμνήστου Μενάρδου, ἀποφασίζεται ὅπως ἀνατεθῆ εἰς τὸν κ. Συκουτρήν ἡ ἐπιμέλεια τῆς μεταφράσεως καὶ ὁ καθαρτισμὸς τοῦ κειμένου καὶ τῶν σημειώσεων» (χειρόγραφο Βιβλίου Πρακτικῶν του Ν. 5058/1932 τῆς Ακαδημίας Αθηνών, σ. 40). Το ιστορικὸ του ὅλου εγχειρήματος περιγράφει εκτενῶς ὁ Συκουτρός στον Πρόλογο (σσ. 5*-13*) καὶ σε παράρτημα τῆς έκδοσης («Τα κατάλοιπα του Σ. Μενάρδου *Περὶ Ποιητικῆς*», σσ. 268-282). Εἶναι φανερό ἀπὸ τα γραφόμενα του Συκουτρή στον Πρόλογο (σσ. 12*-13*) ὅτι η ἐκτύπωση του κυρίως μέρους του ἔργου με το ἀρχαῖο κείμενο, τὴ μετάφρασή του καὶ το ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα εἶχε ἀρχίσει τον Δεκέμβριο 1934, συνεχίζοταν (ὅπως διαβάζουμε στην ἐδῶ

εκδιδόμενη επιστολή) έναν χρόνο αργότερα (3.11.1935) και είχε ολοκληρωθεί τον Μάρτιο 1936 (η χρονολογία τούτη υπάρχει στην υπογραφή του Προλόγου, σ. 13*). Το οδυνηρό είναι ότι η Εισαγωγή, η οποία πρέπει να γραφόταν παράλληλα με την επεξεργασία και ολοκλήρωση του κυρίως μέρους του έργου, έμεινε κατά το μεγαλύτερο μέρος της ανολοκλήρωτη λόγω του ξαφνικού θανάτου του Συκουτρής: διακόπτεται ακριβώς στο κρισιμότερο σημείο, όπου θα οριζόταν το νόημα του τραγικού ήρωα, η εξέλιξή του μέσα στην τραγωδία και η κάθαρση του τραγικού πόνου (βλ. Β. Λαούρδας, *Νέα Εστία* 23 [1938] 708-711). Ο ίδιος ο Συκουτρής, στο τελευταίο γράμμα του, σταλμένο από τον Ακροκόρυνθο στις 21.9.1937, ημέρα του θανάτου του, επισυνάπτει σημείωμα, όπου γράφει και τα εξής: «Τὸ ὑπόλοιπον μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς δὲν ἐστάθη δυνατὸν νὰ γραφῆ· ὅ,τι ὑπάρχει δὲν εἶναι δημοσιεύσιμον. Θὰ ἐξήταζε τὸ πρόβλημα τῶν τραγικῶν συναισθημάτων, δηλ. τὸ πρόβλημα τοῦ τραγικοῦ ἀνθρώπου. [...] Δυστυχῶς δὲν κατώρθωσε νὰ τὸ γράψῃ οὔτε τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1937, περιπλακεῖς εἰς συζητήσεις μικροπρεπεῖς καὶ ταπεινάς» («Το τελευταίο χειρόγραφο του Ιωάννου Συκουτρής», *Νέα Εστία* 63 [1958] 543). Για την υποδοχή της έκδοσης από τη διεθνή φιλολογική βιβλιογραφία, βλ. Ιωάννης Γκλούκερ, «“Συκουτρής τύχαι” στη δυτική φιλολογία», *Αντί* 560 (23.9.1994) 58-62.

94 Προυσή] Ο Κώστας Προυσής (1911-1993) πρωτοδιορίστηκε ως φιλόλογος στο Γυμνάσιο Κερύνειας και ακολούθως στο Παγκύπριο Γυμνάσιο (1936-1948). Από το 1948 εγκαταστάθηκε μόνιμα στις Η.Π.Α., όπου έκανε περαιτέρω σπουδές και διδάξε σε διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.* [σχόλ. 57-58], 509-510.

95 Σπυριδάκι] Ο Κωνσταντίνος Σπυριδάκις (1903-1976) σπούδασε φιλολογία στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Βερολίνου και διδάξε σε σχολεία μέσης εκπαίδευσης της Κύπρου. Διετέλεσε υπουργός παιδείας της Κύπρου στα χρόνια 1965-1970. Βλ. Κουδουνάρης, *ό.π.*, 560-561.

99 κ. Μενάρδου] Ο Συκουτρής συνδεόταν στενότερα με την οικογένεια του Σίμου Μενάρδου (1872-1933). Στην από 16.7.1933 επιστολή του προς την άλλοτε φοιτήτριά του Μαρίκα Στρομπούλη (*Νέα Εστία* 63 [1958] 537) ο Συκουτρής γράφει για τον Μενάρδο: «[...] κι' ἦταν ὁ ἐλλημιστῆς ποῦ ἀγαποῦσα περισσότερο ἀπ' ὄλους γιὰ τὸν ἀνθρωπισμὸ του καὶ τὴν λεπτότητα τοῦ νοῦ του». Ἐξοχή για τη στοχαστικότητα της, άκρως ασυνήθιστη σε νεκρολογίες, είναι η ομιλία του Συκουτρής σε φιλολογικό μνημόσυνο του Μενάρδου που οργάνωσε στις 21.11.1933 η Εν Αθήναις Επιστημονική Εταιρεία. Η ομιλία, μαζί με τον κατάλογο των δημοσιευμάτων του Μενάρδου, δημοσιεύθηκε στην *Αθηνά* 45 (1933) 295-330 και αναδημοσιεύθηκε (χωρίς τον κατάλογο) στο *Μελέται και Ἄρθρα*, σσ. 329-345. Βλ. και Κουδουνάρης, *ό.π.*, 355-356.

102 λογοτεχνική «Πάφος»] Το λογοτεχνικό - φιλολογικό περ. *Πάφος* κυκλοφόρησε στα χρόνια 1935-1947 με βασικούς συντελεστές τον Λ. Φιλίππου και τον Α. Περάκη. Εξαρχής πρόβαλε την ποίηση του Δ. Λιπέρτη, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις ήρθε σε αντιπαράθεση με τα *Κυπριακά Γράμματα*. Ο Συκουτρής δεν συνεργάστηκε με το περ. *Πάφος*.

103-104 τὸ Λιπέρτη καὶ τὸ Μαρκίδη] Κατὰ τη διαμονή του στη Λάρνακα, ο Συκουτρής φαίνεται ότι είχε γνωρίσει τον ποιητή και καθηγητή αγγλικών Δημήτρη Λιπέρτη (1866-1937). Τότε δημοσίευσε αρκετά θετική κριτική για τον α' τόμο των *Τζυπρωτικῶν τραουδικῶν* του (*Κυπριακά Χρονικά* 10, Οκτ. 1923, 305-308), ενώ αργότερα (την άνοιξη του 1936) έκανε ομιλία για τον Λιπέρτη στην Αθήνα, αλλά το κείμενο της ομιλίας αυτής λανθάνει. Βλ. Αθηναίος, «Γράμματα από την Αθήνα. Η κυπριακή εορτή του Παρνασσού. Η αποθέωση του ποιητού μας», *εφ. Πάφος*, 14.5.1936. Ο δικηγόρος και λόγιος Γεώργιος Α. Μαρκίδης (1882-1970) προλόγισε τον α' τόμο των *Τζυπρωτικῶν τραουδικῶν* του Λιπέρτη.

111 *Κυπριακοὶ Περίπατοι*] Με τον γενικό αυτό τίτλο ο Συκουτρής είχε δημοσιεύσει στην *εφ. Νέον Ἔθνος* τα παρακάτω κείμενα: «Αραδίππου» (15.3.1924), «Βρομολοξία» (5.4.1924), «Ἄγ(ιος) Γεώργιος Μαχρῶς (Αγρίνου)» (19 και 26.4.1924). Στην ίδια εφημερίδα είχε δημοσιεύσει και τα κείμενα «Γεράσιμος ο Γ', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ο Κύπριος, 1794-1797» (16.2.1924) και «Ο πρώτος διδάσκαλος εν Λάρνακι Φιλόθεος Ιεροδιάκονος (1734-1750)» (29.2.1924). Είχε προηγηθεί μια πολύ σύντομη ταξιδιωτική εντύπωση με τον τίτλο «Εκ Τροοδίτισης» (*Φωνή της Κύπρου*, 4/17.1.1923). Ο Κωστής Κοκκινόφτας παραχώρησε στον Λ. Παπαλεοντίου όλα σχεδόν τα κυπρολογικὸν ενδιαφέροντος δημοσιεύματα του Συκουτρής. Πλήρης

έκδοση των δημοσιευμάτων αυτών, εφόσον το επιτρέψουν οι περιστάσεις, ελπίζεται να πραγματοποιηθεί μελλοντικά από επιστημονικό ίδρυμα της Κύπρου ή της Ελλάδας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για την παρουσία του Συκουτρή στην Κύπρο βλ. κυρίως, Θ. Α. Σοφοκλέους, «Ο Συκουτρή στην Κύπρο», *Κυπριακά Γράμματα* 155 (Μάιος 1948) 106-116· Μάνος Α. Αλευράς, «Στην Κύπρο», *Νέα Εστία* 738 (1 Απρ. 1958) 550-554· Κ. Κύρρης, «Ο Ιωάννης Συκουτρή και η Κύπρος», *Κυπριακά Χρονικά* 35-36 (Σεπτ.-Οκτ. 1963) 368-379, 37-38 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1963) 433-446· Κωνσταντίνος Σπυριδάκης, «Λόγος εις το επιστημονικόν μνημόσυνον του Ιωάννου Συκουτρή», *Κυπριακαί Σπουδαί* 36 (1972) 1-11· Φ. Σταυρίδης, «Ο Νεοκλής Γ. Κυριαζής και η ομάδα έκδοσης του περιοδικού *Κυπριακά Χρονικά Λάρνακας*», *Πνευματική Κύπρος* 353-355 (Μάιος-Ιούλ. 1990) 147-159· Λ. Παπαλεοντίου, «Η κριτική παρέμβαση του Ιωάννη Συκουτρή στην κυπριακή λογοτεχνική κίνηση», *Στοχαστικές προσαρμογές*, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2000, σσ. 205-223· Κ. Κοκκινόφτας, «Αντιπαραθέσεις του Συκουτρή στην Κύπρο», *Μικροφιλολογικά* 19 (2006) 30-35· του ιδίου, «Αθησαύριστες μαρτυρίες για τη διαμονή του Συκουτρή στην Κύπρο», *Μικροφιλολογικά* 24 (2008) 32-36· Φ. Κακριδής (επιμ.), *Γράμματα του Ιωάννη Συκουτρή από την Κύπρο (1922-1924)*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2008.
2. Α. Κ. Ι[ντιάνος], «Λιπέρτη: Τζωπρωίτικα τραούδια», *Αβγή* 2 (Μάης 1924) 42. Η κριτική του Συκουτρή για το ίδιο βιβλίο δημοσιεύτηκε με τα αρχικά Ι. Α[ντιφών] Γ. Συκ. στα *Κυπριακά Χρονικά* 1 (Οκτ. 1923) 305-308.
3. Το β' τεύχος της *Αβγής* κυκλοφόρησε μέσα στο πρώτο δεκαήμερο του Μαΐου (βλ. *Πάφος*, 8.5.1924). Το απαντητικό σημείωμα με το ψευδώνυμο «Φιλολόγων» (που δεν θα ταίριαζε, άλλωστε, στον Συκουτρή) γράφτηκε στη Λάρνακα στις 26.5.1924. Ο Συκουτρή, όμως, είχε ήδη αναχωρήσει από την Κύπρο δέκα μέρες νωρίτερα, στις 16.5.1924 (βλ. *Κυπριακός Φύλαξ*, 14.5.1924). Επομένως, δεν ισχύει η απόδοση του κειμένου αυτού στον Συκουτρή από τον Λ. Παπαλεοντίου, *Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά στα χρόνια της αγγλοκρατίας*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2001, σσ. 119, 314.
4. Α. Ιντιάνος, «Η κριτική και ο Λιπέρτης», *Κυπριακά Γράμματα* 7-8 (15.12.1934-1.1.1935) 238-243, 263-9 (15.1.1935) 287-291· 10 (1.2.1935) 317-323
5. Βλ. Λ. Παπαλεοντίου και Κ. Ιωάννου, «Επιστολές από το αρχείο του Αντώνη Κ. Ιντιάνου (1878-1966). Πρώτη καταγραφή και παρουσίαση», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 33 (2007), Παράρτημα, σσ. 1-194.
6. Στα *Κυπριακά Γράμματα* δημοσιεύθηκαν τρεις συνεργασίες του Συκουτρή: «Μια επιστολή σχετική με την κριτική για το *Συμπόσιον*», τχ. 10 (1.2.1935) 325-326· «Οι Ιχνηταί του Σοφοκλέους», τχ. 14-16 (1.4.-1.5.1935) 464-474· «Ο Σόλων και οι Σόλου», Β', τχ. 4-5 (1.1.-1.2.1936) 209-212.
7. Η επιστολή είναι γραμμένη σε τρία φύλλα χαρτιού, και από τις δύο όψεις. Την μεταγράψαμε πιστότατα, κρατώντας ακόμη και τον περισώσιμο τύπο της αναφορικής αντωνυμίας *πού*. Σε δυο σημεία προσθέσαμε λέξεις που έχουν παραλειφθεί εκ παραδρομής από τον Συκουτρή: 74 <την καταδίκη>, 104 <ό>.

Γεώργιος Α. Χριστοδούλου - Λευτέρης Παπαλεοντίου

Ο θάνατος ως μαθητεία στην *Eroica* του Κοσμά Πολίτη

Το μυθιστορηματικό είδος Bildungsroman αναφέρεται στην αγωγή και τη μύηση των εφήβων στον κόσμο των ενηλίκων, ενώ παράλληλα σχετίζεται με την αυτοσυνηδησία και την απόκτηση ταυτότητας μέσα από την εμπειρία της δοκιμασίας. Ο θάνατος, σημαντικό και αναπόφευκτο γεγονός στη ζωή κάθε ανθρώπου, αποτελεί μία από τις βασικότερες διαδικασίες στην πορεία μαθητείας των ηρώων του εν λόγω είδους. Η *Eroica* (1938) του Κοσμά Πολίτη έχει χαρακτηριστεί ένα από τα σπουδαιότερα νεοελληνικά μυθιστορήματα «εφηβείας» ή «διαμόρφωσης».¹ Η ιστορία περιστρέφεται γύρω από μια ομάδα εφήβων σε μια ελληνική παραθαλάσσια πόλη, που παραπέμπει στη Σμύρνη.² Οι μικροί πρωταγωνιστές κινούνται ανάμεσα στο τρίπτυχο ήρωας - έρωας - θάνατος ως σύστημα μαθητείας στη ζωή· μεγαλώνουν και

ωριμάζουν ταχέως μέσα από διάφορα γεγονότα, μούνται στον έρωτα και στο θάνατο μέσα σε διάστημα πενήντα περίπου ημερών και αντιλαμβάνονται ότι η ζωή είναι συνυφασμένη με χαρές και λύπες.

Το γεγονός του θανάτου ωριμάζει τους μικρούς ήρωες, εισάγοντάς τους στο παράλογο του ανθρώπινου βίου, και δίνει στη ζωή τη σφραγίδα της μοναδικής πραγματικότητας. «Η απουσία είναι πιο πραγματική από την παρουσία. Θα καταντήσει απόλυτη πραγματικότητα μια μέρα»,³ ομολογεί ο αντι-ιδεαλιστής θεός Ανδρόνικος στο δεκατετράχρονο ανιψιό του Αλέκο Κοδράτο. Ο Αντρέας, ενώ κυνηγάει τον γιο του ιατρού Παπακωστόπουλου Πιερ, τραυματίζεται θανάσιμα. Στην τηλεοπτική σειρά *Eroica*, που γυρίστηκε το 1999 υπό τη σκηνοθετική επίβλεψη του Πάνου Κοκκινόπουλου για λογαριασμό της ET-1, δεν υπάρχει η σκηνή όπου ο Αντρέας κυνηγάει τον Πιερ και τραυματίζεται. Στο μυθιστόρημα ο πληγωμένος ήρωας παρουσιάζεται κατευθείαν στο κρεβάτι ημίγυμνος, με καλογυμνασμένο σώμα. Ο γιατρός Παπακωστόπουλος δεν κατορθώνει να του σώσει τη ζωή με αντιτετανικό ορρό και επέρχεται το μοιραίο. Ο θάνατος δεν κατονομάζεται, αλλά δηλώνεται με υπονοούμενα, γιατί είναι μία σκληρή λέξη, ιδιαίτερα για τα παιδιά. Η Βερενίκη πληροφορεί με μίσολογα τον αδελφό της Αλέκο για το θλιβερό γεγονός:

– Θέλω να μου το πεις! – Ουφ! κάνει. Δεν είναι ώρα για τέτοια. Επιτέλους να, ο Αντρέας... Ναι, του λείει κουνώντας το κεφάλι θλιβερά. Έλα τώρα, είπες καληνύχτα; – Πότε; Χθες; – Όχι, απόψε. Πριν από μια ώρα. Έλα, μην κάνεις έτσι! Έχεις μαντίλι... Εσύ να 'σαι καλά. Πες καληνύχτα... (σ. 67).

Ο χαμός του Αντρέα θα σημαδέψει και θα ωριμάσει απότομα την ομάδα των παιδιών. Ο θάνατος τερματίζει αιφνίδια την ανεμελιά και την αθωότητα της παιδικής ηλικίας. Προτεραιότητα θα έχει πλέον η ζωή, όχι τα όνειρα. Τα παιδιά προσγειώνονται ανώμαλα στη σκληρή και ωμή πραγματικότητα, αφού διαπιστώνουν ότι ο άνθρωπος δεν είναι αθάνατος, όπως αρχικά νόμιζαν. Ωστόσο, ο ερχομός της άνοιξης, καθώς συμπίπτει με το θάνατο του Αντρέα, υποδηλώνει το ξεπέρασμα του θανάτου και την αναπόφευκτη πορεία της νεότητας προς τα εμπρός:

Το σύννεφο αργοπέρασε πάνω από τα παιδιάτικα χρόνια – θαρρείς αυτό σημείωσε το τέλος τους. Την Κυριακή το βραδυνό, στο σπίτι του Βενιαμίν, μιλήσαμε για θάνατο και για αιωνιότητα ωσάν να πρόκειται για μια συνηθισμένη οποιαδήποτε υπόθεση. Μας απασχόλησε όμως η σκέψη της ζωής. Η παρθένα, η ωραία, η πικρή ζωή που απρόοπτα ορθώθηκε μπροστά μας. Μας απασχόλησε η άνιση πάλη με την υπεροπλία της ζωής. Μια δύναμη τόσο ακαταλόγιστη που να αποκλείει ακόμη και το ενδεχόμενο της αδικίας. (σ. 70-71)

Το τίποτα, το πώποτε, το αδειανό εδώ κάτω. (σ. 76)

– Γιατί χανόμαστε σε όνειρα και φαντασίες! Νά η ζωή, νά ο παράδεισος, νά όλα. Τα 'χομε στα χέρια μας. [...]

– Και τι αν έπειτ' από μας θα έρθουν άλλοι;... Θα φύγομ' ευχαριστημένοι, ζήσαμε – τι άλλο ακόμη. Ας πάει μπροστά η ζωή. [...]

– Μα νά, τα χάνομε όλα, τα χάνομε όλα, τα χάνομε όλα ... (σ. 85)

Κι ο θάνατος είν' ένας γυρισμός. (σ. 194)

Ο αρχηγός της παρέας, ο Λοΐζος Τραβεζάνος, απέρριπτε πια ιδεαλισμούς, παιχνίδια και συναισθηματισμούς, γιατί βίωσε την εγκατάλειψή του από τη μητέρα του, που ισοδυναμούσε με θάνατο. Για το χαμό του Αντρέα επιρρίπτονται ευθύνες στον ιατρό Παπακωστόπουλο και στο φαρμακοποιό, γιατί ο ορρός έπρεπε να ήταν

νωπός.⁴ Ακολούθως, διοργανώνονται αθλητικοί αγώνες – με εντολή του Λοΐζου – προς τιμήν του νεκρού και καίγονται τα σύνεργά του. Από την ώρα που πέθανε ο Αντρέας, η ζωή και οι πράξεις του Λοΐζου είναι ένα ακατάπαυστο μνημόσυνο στην ενθύμηση του αγαπημένου φίλου. Η επιλογή της τελετουργίας, με αφορμή το θάνατο ενός σημαντικού για τους εφήβους προσώπου, συνδέεται άρρηκτα με τη μετάβασή τους από την παιδικότητα στην ώριμη ηλικία αλλά και με την ομηρική *Ιλιάδα*. Ο συγγραφέας θυμάται μίαν ανάλογη, αρχετυπική τελετουργία, κατά την οποία ο Αχιλλέας διοργάνωσε αγώνες προς τιμήν του νεκρού φίλου του Πάτροκλου, καίγοντας ταυτόχρονα τα όπλα του σύμφωνα με τα έθιμα των Αχαιών.⁵ Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι πρωτόγονες φυλές τελούσαν ή τελούν ως σήμερα ανάλογες τελετές, για να χαιρετιστεί το πέρασμα των παιδιών στην εφηβεία. Ουσιαστικά πρόκειται για τελετές μύησης στην ώριμη ζωή· χωρίς αυτές δεν αναγνωρίζεται στους νέους κανένα δικαίωμα.

Επιπρόσθετα, στο κεφ. Π της *Eroica* ο θεός Ανδρόνικος πεθαίνει στα χιόνια μετά από ερωτική συνεύρεση με τη Θεανώ. Όπως φαίνεται από το παρακάτω χωρίο, πρόκειται για έναν άκρως ερωτικό - ηρωικό θάνατο:

Το άλογο κοιτότανε φαρδύ-πλατύ, ακέραιο, δεμένο ακόμα σ' ένα σχίνο από το χαλιναράρι. Πλάι του ο Ανδρόνικος πεσμένος με τα μούτρα και κάτω απ' αυτόν η Θεανώ. Κοκκαλιασμένοι, άλυωτοι και οι τρεις. – Μα είσαι σίγουρος; Δεμένο από το χαλιναράρι; – Ε καφοκυρούλα, τι να γίνει! Βλέπεις, τους άρεσαν τα δροσερά σεντόνια. (σ. 37)

Έναν τέτοιο θάνατο λαχταράει κι ο Αλέκος, επιδιώκοντας να φανεί άξιος απόγονος του θείου και να διατηρήσει τη μνήμη του. Με ανάλογο τρόπο κι ο Λοΐζος αγωνίζεται για να παραμείνει άσβεστη η μνήμη του επιστήθιου φίλου. Εκτός από τα παραπάνω, ο αναγνώστης πληροφορείται με μισόλογα και το θάνατο της μητέρας του Λοΐζου. Οι αναφορές στο θάνατο της μητέρας είναι πολύ υπαινικτικές, ενώ η ίδια σκιαγραφείται μέσα από διάφορα χωρία ως μια παράξενη γυναίκα, πιθανότατα ηθοποιός, που ντυνόταν εκκεντρικά κι έκανε συνεχώς ταξίδια. Ας μην ξεχνάμε ότι κι ο συγγραφέας έχασε τη μητέρα του στην τρυφερή ηλικία των δώδεκα χρόνων.

Οι ερωτικές σχέσεις, όπως εξελίσσονται στο μυθιστόρημα, παρουσιάζονται διαμεσολαβημένες. Η επιθυμία εδώ είναι κατά βάση μιμητική και επομένως «τριγωνική»,⁶ βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του μυθιστορήματος εφηβείας. Συγκεκριμένα, η Πολυξένη νιώθει ερωτικά σκιρτήματα για τον Αλέκο, ο οποίος όμως είναι ερωτευμένος με τη Μόνικα. Εκείνη, από την άλλη, αγαπάει το Λοΐζο, ενώ αδιαφορεί πλήρως για τον έρωτα του Αλέκου. Δε συμβαίνει το ίδιο με το Λοΐζο, ο οποίος ενδιαφέρεται μόνο για τον πεθαμένο Αντρέα και τη χαμένη μητέρα του, περιφρονώντας έρωτες και ιδανικά. Επίσης, ο Παρασκευάς τρέφει αισθήματα για τη Μόνικα, χωρίς ωστόσο να τα εκφράζει έκδηλα. Για το κάθε ερωτικό υποκείμενο, η μη ανταπόκριση του αντικειμένου του ερωτικού του πόθου, που είναι ζωντανό αλλά όχι δικό του, ισοδυναμεί μ' έναν εν ζωή θάνατο. Η Μόνικα, η Πολυξένη κι ο Παρασκευάς βιώνουν πρωτόγνωρα συναισθήματα μέσα από ανεκπλήρωτους έρωτες. Τελικά ο Αλέκος, αφού κατορθώσει να σμίξει ερωτικά με τη Μόνικα στο περιβάλλον του σπιτιού της, προσπαθεί να σκαρφαλώσει στο μαντρότοιχο για να διαφύγει. Όμως, ο αδελφός της Γκαετάνο τον πυροβολεί και τον σκοτώνει, νομίζοντας ότι είναι ο κοκκινόγατος που αναζητούσε. Ουσιαστικά πρόκειται για φόνο εξ αμελείας. Ο θάνατος δηλώνεται

για ακόμη μία φορά με αλληγορικό τρόπο: «ο Μιχαήλ Αρχάγγελος ήρθε και στάθηκε σιμά του» (σ. 195). Η μύση στον έρωτα έχει ως τίμημα το θάνατο της παιδικότητας και της αθωότητας. Ο Αλέκος τιμωρείται, γιατί διέπραξε ύβρη· τόλμησε να ξεπεράσει τα όρια που δεν θέλησε να υπερβεί ο Λοΐζος, ο οποίος απώθησε την αγάπη της Μόνικας από φόβο μήπως πονέσει. Αρχικά, ο συγγραφέας είχε στο μυαλό του να βάλει τη Μόνικα να γεύεται το σαρκικό έρωτα με το Λοΐζο, ο οποίος στη συνέχεια να πυροβολείται και να σκοτώνεται από τον πρόξενο.⁷

Όπως έχει επισημανθεί, στην *Eroica* αναπτύσσεται διακειμενικός διάλογος με το διήγημα «Οι νεκροί» («The Dead»), το τελευταίο της συλλογής διηγημάτων *Οι Δουβλινέζοι* (*Dubliners*, 1914) του James Joyce, την οποία μετέφρασε ο ίδιος ο Κ. Πολίτης. Η Τερέζα Μοντεκούκουλι λέγει: «Kindly forget my existence for a few minutes».⁸ Η έκφραση αυτή αποτελεί τη μοναδική ρητή οφειλή. Κοινή είναι, μεταξύ άλλων, η θεματική που αφορά την παρουσία των νεκρών στη ζωή των ζωντανών. Ο ήρωας του διηγήματος του ιρλανδού συγγραφέα, ο Γκάμπριελ Κόνροϊ, είναι παντρεμένος με την Γκρέτα. Όμως, στο παρελθόν ένας άλλος άνδρας, ο Μάικλ Φόρειν, πέθανε από έρωτα για χάρη της συζύγου του στα δεκαεπτά του χρόνια. Όταν η Γκρέτα θα έφευγε από το Γκαλγουέι για να πάει στο Δουβλίνο, ο ερωτευμένος νεαρός, παρόλο που ήταν άρρωστος, στεκόταν μέσα στη βροχή για να την αποχαιρετήσει αδιαφορώντας για τη δική του υγεία. Πέθανε γι' αυτήν λόγω της παθιασμένης του αγάπης. Ο Γκάμπριελ αντιλαμβάνεται τις διαφορές παρελθόντος-παρόντος, την εγγύτητα και αλληλεξάρτηση ζωντανών-νεκρών θεωρώντας ως κορυφαία αξία τη θυσία της ζωής για τον έρωτα. Η παρούσα απουσία του νεκρού εραστή κινεί τη δράση στο διήγημα: η σκιά του παρεμβάλλεται ανάμεσα στους δύο πρωταγωνιστές. Η μνήμη του Μάικλ διατηρείται ακόμη ζωντανή, αφού η Γκρέτα τον παρέβαλλε στο μυαλό της με το σύζυγό της. Ομοίως, στην *Eroica* «η παρουσία των απόντων», όπως σημείωσε ο Γ. Καλλίνης, «επηρεάζει μέσω της μνήμης τις ενέργειες των ηρώων του μυθιστορήματος».⁹ Ο νεκρός θεός Ανδρόνικος εμφανίζεται στις φαντασιώσεις του Αλέκου. Αλλά και ο Αντρέας, αν και πεθαίνει στην αρχή του μυθιστορήματος, στοιχειώνει με τη μορφή του τις ζωές της παρέας των παιδιών και ιδιαίτερα του αρχηγού Λοΐζου, όπως προαναφέρθηκε. Η απουσία του παιδικού φίλου αλλά και της μητέρας σηματοδοτούν τη ζωή του Τραβεζάνου, οδηγώντας αναπόφευκτα στη δική του απουσία. Ο ίδιος τρέπεται σε φυγή και εξαφανίζεται· μόνο αόριστες και δυσάρεστες φήμες ακούγονται γι' αυτόν (σ. 183).

Συνδυαστικά αναφέρεται και το μοτίβο της λήθης των νεκρών. Ο Παρασκευάς κι η μικρή αδελφή του, βλέποντας ένα λεύκωμα με φωτογραφίες οικείων κεκοιμημένων προσώπων, συνειδητοποιούν ότι δεν είναι εφικτό να αναγνωρίσουν τα πρόσωπά τους και εκφράζουν την άποψη ότι οι νεκροί ξεχνιούνται εύκολα. Φοβούνται ότι και οι ίδιοι θα λησμονηθούν μετά θάνατον από τις επόμενες γενιές, αλλά και πάλι αποφεύγουν να αρθρώσουν τη λέξη «θάνατος»:

Δεν τους θυμόμαστε, δεν τους γνωρίσαμε. Κανένας απ' αυτούς δεν έζησε. Είναι μονάχα εικόνες κολλημένες σε χαρτόνια.

– Παρασκευά, έτσι θα μας ξεχάσουνε κι εμάς τότε που;...

– Τι θες να πεις;

– Να, τότε που θα... Τότε που θα μας βάλουνε στο λεύκωμα κι εμάς; (σ. 153)

Καθίσταται, λοιπόν, πασιφανές ότι το γεγονός του θανάτου φανερώνει στα παιδιά την τραγικότητα και τη ματαιότητα των ανθρωπίνων πραγμάτων. Ο χαμός αγα-

πημένων τους προσώπων τα εξαναγκάζει να ωριμάσουν απότομα και να αναζητήσουν ερείσματα και υποκατάστατα για να συμπληρώσουν την απουσία τους. Ο προοδευτικός πλουτισμός του εσωτερικού κόσμου του εφήβου οδηγεί στην ενηλικίωση και την κατάκτηση της γνώσης. Στην *Eroica* τα σχολιαρόπαιδα ζούνε μια εσωτερική ζωή· μούνται στον έρωτα και στο θάνατο, γεύονται επιτυχίες κι αποτυχίες και ωριμάζουν χωρίς να προβληματίζονται ιδιαίτερα για τα κοινωνικο-πολιτικά πράγματα. Η απουσία, είτε είναι πραγματική εξαιτίας θανάτου είτε ψυχική λόγω ανεκπλήρωτου έρωτα ή εγκατάλειψης, συμβάλλει στη βαθύτερη κατανόηση της ζωής. Ο θάνατος του Αντρέα, του Αλέκου και της μητέρας του Λοΐζου, οι ερωτικές συναναστροφές και τα ταξίδια σημαδεύουν ανεξίτηλα τη ζωή τους. Στο μυθιστόρημα δεσπόζει το αίσθημα της φθοράς και της απώλειας. Ο Κ. Πολίτης, ένας από τους πιο αξιόλογους πεζογράφους της γενιάς του '30, με αφορμή τις περιπέτειες των ηρώων του παρουσιάζει ένα μυθικό ταξίδι στα μεγάλα μυστικά και θαύματα της ζωής, καταδεικνύοντας την καθοριστική σημασία που έχει η μεταβατική περίοδος της εφηβείας ως μαθητείας στη διαμόρφωση κάθε ανθρώπου.*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τα θέματα αυτά βλ. κυρίως, P Mackridge, «Συμβολικές και ειρωνικές δομές στην *Eroica*», Εισαγωγή στον τόμο Κοσμά Πολίτη, *Eroica*, Αθήνα, Εστία, 2004, σσ. κε'-πς'. Γ. Μελισσαράτου, «Το μυθιστόρημα *Eroica* ως Bildungsroman: Κριτικά ξαναδιαβάσματα και μια πρόταση τυπολογικού προσδιορισμού», *Ελίτροχος* 11 (Χειμώνας 1996-1997) 103-121· Μ. Παπαρούση, «Χρονικές σχέσεις στην *Eroica*», *Περίπλους* 48 (1999) 92-105· Φρ. Αμπατζοπούλου, «Αυτοβιογραφικός λόγος: Ιστορικοί και μυθιστορηματικοί βίοι στο μυθιστόρημα εφηβείας», *Η Γραφή και η βάση. Ζητήματα λογοτεχνικής αναπαράστασης*, Αθήνα, Πατάκης, 2000, σσ. 57-83· Γ. Καλλίνης, *Ο μοντερνισμός ενός κοσμοπολίτη: στοιχεία και τεχνικές του μοντερνισμού στο μεσοπολεμικό μυθιστόρημα του Κοσμά Πολίτη*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2001. Βλ. επίσης, Π. Σπανδωνίδης, «Κ. Πολίτη: *Eroica*», *Μακεδονικές Ημέρες* 1 (Ιαν-Φεβρ. 1939) 21-24· Α. Καραντώνης, «Κοσμάς Πολίτης», *Νέα Εστία* 95 (Ιαν.-Ιούν. 1974) 406-409· Αλ. Διαμαντόπουλος, «Διαβάζοντας την *Eroica* του Κοσμά Πολίτη», *Τα Νέα Γράμματα* 5 (1939) 62-72· Α. Σαχίνης, «Το μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας», *Η σύγχρονη πεζογραφία μας*, Αθήνα, Εστία, 1983, σσ. 13-64.
2. Βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, «Κοσμά Πολίτη, *Eroica*: Σμύρνη τραγωδίες νέες ή Από τον υπαρκτό σμυρναϊκό χωροχρόνο στη φαντασιοχαρτογραφία του "Σμύρνη γιοκ"», *Μικροφιλολογικά* 20 (Φθινόπωρο 2006) 27-36. Ο P Mackridge (ό.π., σ. λξ') έχει αναγνωρίσει «φαινομενικές ομοιότητες της φανταστικής πόλης με την Πάτρα», όπου έμενε ο συγγραφέας κατά την περίοδο που έγραψε την *Eroica*.
3. Κ. Πολίτης, *Eroica*, Αθήνα, Εστία, 2004, σ. 172. Στο εξής οι παραπομπές στην έκδοση αυτή γίνονται εσωτερικές σε παρένθεση εντός της μελέτης. Ο συγγραφέας ασπάζεται εδώ τη γνωστή άποψη του Τζ. Τζόις περί θανάτου και απουσίας. Ο θάνατος καθόρισε και τη ζωή του Κ. Πολίτη, αφού στην τρυφερή ηλικία των δώδεκα έχασε τη μητέρα του, ενώ το 1942 έχασε τη μοναχοκόρη του Φοίβη (Κνούλη), καθώς και τη νεογέννητη εγγονή του. Έτσι, παραμέλησε τις επαγγελματικές του υποχρεώσεις λόγω ψυχολογικών προβλημάτων και απολύθηκε από τη θέση του διευθυντή της Ιονικής Τραπεζής. Αργότερα πέθανε και η αστροουγγρικής καταγωγής γυναίκα του Κλάρα Καρόλου Κρέσπι, βυθίζοντάς τον σε ατέλειωτες ώρες μοναξιάς. Βλ. P Mackridge, «Χρονολόγιο Κοσμά Πολίτη (Πάρι Ταβελούδη)», *Διαβάζω* 116 (10.4.1985) 8-12· Μ. Παπούλια, «Η ζωή του ψυχικώςτη συγγραφέα Κοσμά Πολίτη», *Περίπλους* 48 (1999) 57-65.
4. Ο συγγραφέας δήλωσε σε συνέντευξή του ότι ο θάνατος αυτός βασίζεται σε πραγματικό γεγονός: «Τον Αντρέα, τον ήρωα του βιβλίου μου [...], δεν τον γνώρισα. Όταν άρχισα το γυμνάσιο, οι καθηγητές κι οι συμμαθητές μου μιλούσαν τότε τότε για έναν πεθαμένο μαθητή που τους άφησε μια εκθαμβωτική ανάμνηση»: R. Lévesque, *Domaine grec*, Γενεύη, Éditions des Trois Collines, 1947, σσ. 197-198 [=Κ. Πολίτης, *Eroica*, ό.π., σ. 207].
5. Βλ. και Α. Καραντώνης, «Κοσμά Πολίτη: *Eroica*», *Τα Νέα Γράμματα* 4 (1938) 821.
6. Βλ. R. Girard, *Ρομαντικό ψεύδος και μυθιστορηματική αλήθεια*, μτφρ. Κ. Κολλέτ, Αθήνα, Ίνδικτος, 2001.
7. Κάτι τέτοιο μαρτυρεί σε γράμμα του προς τον Α. Καραντώνη, διευθυντή των *Νέων Γραμμάτων*, όπου πρωτοδημοσιεύτηκε η *Eroica*. Βλ. Ε. Σταυροπούλου, «Κ. Πολίτη, *Eroica*: "Επί του πιεστηρίου"», *Η Λέξη* 87 (Σεπτ. 1989) 778-779.
8. «Έχετε την καλοσύνη να ξεχάσετε την ύπαρξή μου για λίγα λεπτά;» (σ. 43). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο

Πολίτης μεταφράζει το διήγημα «The Dead» ως «Ο νεκρός» κι όχι «Οι νεκροί» όπως είναι γνωστότερο κι από τη γαλλική μετάφραση της συλλογής. Βλ. και Γ. Καλλίνης, «Οι Νεκροί» του James Joyce στην *Eroica* του Κοσμά Πολίτη: Μια πολύπλοκη περίπτωση διακειμενικότητας», *Παλίμψηστον* 14/15 (Δεκ. 1994-Δεκ. 1995) 231-242. P. Mackridge, «Παραθέματα, παρωδία, λογοκλοπή και διακειμενικότητα στην *Eroica* του Κοσμά Πολίτη», *Περίπλους* 48 (1999) 66-78. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Joyce έγραψε και *Το πορτρέτο του καλλιτέχνη σε νεαρά ηλικία* (1916), που θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα μυθιστορήματα διήγησης του καλλιτέχνη (Künstlerroman).

9. Γ. Καλλίνης, «Οι Νεκροί» του James Joyce...», ό.π., σ. 240.

* Απόσπασμα από μεταπτυχιακή εργασία που εκπονήθηκε στο Πανεπιστήμιο Κύπρου με επίπτη τον κ. Μ. Πουργούρη.

Γιώργος Δ. Μουστακάς

Η «οδηγήτρα» στην «Έγκωμη» του Σεφέρη

Στη μνήμη του αλησμόνητου φίλου Φοίβου Σταυρίδη

«*Tod und Verklarung*», 6.3.2012

[...] Τα μαλλιά μαύρα χύνονταν στην τραχηλιά, τα φρύδια 26
είχανε το φτερούγισμα της χελιδόνας, τα ρουθούνια
καμαρωτά πάνω απ' τα χείλια, και το σώμα
έβγαινε από το χεροπάλεμα ξεγυμνωμένο
με τ' άγουρα βυζιά της οδηγήτρας, 30
χορός ακίνητος. [...]

Ποια είναι η «οδηγήτρα»; Η λέξη αυτή στον τύπο Οδηγήτρια είναι οικεία στους ελληνόφωνους από την ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση και αναφέρεται ως προσωνυμία της Παναγίας από τους βυζαντινούς ακόμα χρόνους. Αυτό οδήγησε στην ταύτισή της με την Παναγία (Keeley και Sherrard,¹ Βαγενάς,² Beaton³). Αν όμως δεχτούμε αυτήν την ταύτιση, θα πρέπει να εξηγήσουμε πώς ένας άνδρας σαν τον Σεφέρη, βλέποντας μια νέα και αισθησιακή γυναίκα στην ανασκαφή, όπου (στ. 28-30): «[...] το σώμα / έβγαινε από το χεροπάλεμα ξεγυμνωμένο / με τ' άγουρα βυζιά», μπορεί να σκεφθεί πως πρόκειται για την Παναγία που δείχνει τον μικρό Χριστό σαν την οδό, όπως στην ορθόδοξη εικονογραφία. Ακόμη, αυτή η ταύτιση της «οδηγήτρας»⁴ δεν συνάδει με τον επόμενο στίχο «χορός ακίνητος», που θα εξετάσουμε παρακάτω.

Ας σημειωθεί ότι ο Σεφέρης γράφει τη λέξη αυτή με μικρό το πρώτο γράμμα – σύμβαση που μας υποβάλλει τη σκέψη ότι δεν πρόκειται για την Παναγία της ορθόδοξης παράδοσης.

Ο Παπάζογλου, μεταφράζοντας την «οδηγήτρα» γαλλικά, την αποδίδει ως «προστάτισσα παρθένα»⁵ ενώ ο Pontani, αποδίδοντάς την στα ιταλικά ως «θεά που οδηγεί»,⁶ είναι κοντά στο πρωτότυπο και στην ταύτιση που προτείνεται σ' αυτήν εδώ την εκδοχή.

Ποια τότε είναι η «οδηγήτρα» στην «Έγκωμη»;

Αρκετά χρόνια πριν από τον Σεφέρη, τη λέξη «Οδηγήτρα» (με κεφαλαίο το όμιχρον) τη χρησιμοποίησε ο Σικελιανός ως προσωνυμία της Ορθίας Αρτέμιδος που λατρευόταν στη Σπάρτη, στο ποίημά του «Ύμνος στην Ορθία Αρτέμιδα» (Πρόλογος στη Ζωή, Β', Η Συνείδηση της Φυλής μου, 1915-1917):⁷ «Ω, πότε τέλος / Οδηγήτρα, / με γυμνό ποδάρι δέροντας το χιόνι ολονυχτίς, / θα ιδούμε στην κορφή, / [...] την ανατολή». Όμως, το πρότυπο και για τον Σικελιανό, κατά πάσα πιθανότητα, ήταν η προσωνυμία «προστατηρία» (= αυτή που ίσταται μπροστά, LSJ) που χρησιμοποίησε ο Αισχύλος για την Αρτέμιδα στην τραγωδία του Έπτα επί Θήβας (στ. 449-450).

Τώρα, στον Ιππόλυτο του Ευριπίδη, ύστερα από το χαμό της Φαίδρας και το θανάσιμο τραυματισμό του Ιππόλυτου, ο Χορός τραγουδά έναν ύμνο στην οικουμενική και ακαταμάχητη δύναμη της Αφροδίτης (Ιππόλυτος, στ. 1268-1269):

*σὺ τὰν θεῶν ἄκαμπτον φρένα καὶ βροτῶν / ἄγεις, Κύπρι·
(Εσύ οδηγείς την αλύγιστη βουλή των θεών / και των ανθρώπων, ω Κύπρις).*

Αυτήν την παντοδυναμία τραγουδά και ο Σοφοκλής στο μικρό απόσπασμα, από ένα περιώνυμο χορικό μιας χαμένης τραγωδίας του:

*[...] ἄνευ δορός, / ἄνευ σιδήρου, πάντα τοι συντέμνεται
Κύπρις τὰ θνητῶν καὶ θεῶν βουλευμάτα.⁸
[...] χωρὶς δόρου, / χωρὶς σπαθί, κατακομματιάζονται
ὄλες οἱ αποφάσεις των ανθρώπων και των θεών, / ω Κύπρις).*

Αλλά και στον Ομηρικό Ύμνο εις Αφροδίτην⁹ βρίσκουμε τη θεά στην Τροία, πηγαινόντας γεμάτη πόθο η ίδια να σμίξει με τον θνητό Αγκίστη, να οδηγήσει (69, 72, «οἱ δὲ μετ' αὐτὴν ... ἦσαν») την ακολουθία της από άγρια θηρία μέσ' απ' τις δασόφυτες πλαγιές της Ίδης, να ανάβει μέσα στα στήθη τους τον ερωτικό πόθο, κι εκείνα να υπακούουν και να σμίγουν μέσα στις βαθύσκιωτες χαράδρες.

Πιστεύουμε πως τη θεά Αφροδίτη, την οδηγήτρα του ερωτικού πόθου και της βουλής των ανθρώπων, σε αντιστοιχία προς την «Οδηγήτρα Ορθία Αρτέμιδα» του Σικελιανού, είχε στο νου του ο ποιητής, όταν είδε στην ανασκαφή σχυμμένο το αισθησιακό κορμί της νεαρής Εγκωμίτισσας κι έγραψε το στίχο «με τ' άγουρα βυζιά της οδηγήτρας» (στ. 30).

Μια έμμεση επιβεβαίωση της ερμηνείας που προτείνουμε για την «οδηγήτρα» μάς δίνει ο αμέσως επόμενος στίχος 31, «χορός ακίνητος». Στη συμβολική γλώσσα των ονειρών, η λέξη «χορός» υποδηλώνει την ερωτική πράξη, και η παράδοση ποιητική περίφραση «χορός ακίνητος» τη φαντασίωση της ερωτικής κορύφωσης.

Ο Beaton, στη βιογραφία του για τον Σεφέρη, μνημονεύει ένα απόσπασμα επιστολής του ποιητή στον Philip Sherrard, σχετικό με αυτήν την εμπειρία του στον χώρο της Έγκωμης: «[...] Ανάμεσά τους, μια νεαρή πανέμορφη κοπέλα χειριζόταν το φτύρι της με τέτοιο ρυθμό, που είχε κανείς την αίσθηση πως από την κίνηση ξεπρόβαλλε το γυμνό της¹⁰ σώμα – της αληθινής Αφροδίτης». Αντίστοιχα, σημειώνει και στο ημερολόγιό του εκείνων των ημερών: «Οι κοπέλες – χορεύοντας – τίς έβλεπες γυμνές. Και η μια» (Μέρες, Στ', εγγραφή 13 Νοέμβρη 1953, σ. 103).

Οι περιγραφές αυτές του ποιητή έρχονται σαν μία ακόμη επιβεβαίωση της ερμηνείας που δώσαμε στην «οδηγήτρα».

Ας προσθέσουμε εδώ ότι τα χαρακτηριστικά της κεφαλής της γυναικείας μορ-

φής που τόσο έντονα περιγράφει ο Σεφέρης (στ. 26-28) μας θυμίζουν, καθώς πιστεύουμε, ακριβέστερα από κάθε άλλο κυπριακό ή ελλαδικό γλυπτό, την εξάισια πεπλοφόρο κεφαλή γυναικείου αγάλματος των αρχών του 3ου αιώνα π.Χ., που βρέθηκε στο Ιερό της Αφροδίτης Γολγείας στο Άρσος της Κύπρου.¹¹ Ίσως το ωραιότερο δείγμα της κυπριακής γλυπτικής αυτής της εποχής.

«Τα φρύδια είχανε το φτερούγισμα της χελιδόνας...»

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι Keeley και Sherrard μεταφράζουν στα αγγλικά: την οδηγήτρα ως *Virgin*, και την ανάληψη ως *Assumption*.

Η μετάφραση και των δύο λέξεων, με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα αντίθετα από το πρωτότυπο, γίνεται με άμεση αναφορά στη Παναγία. (George Seferis, *Complete Poems*, translated, edited and introduced by Edmund Keeley and Philip Sherrard, Anvil Press, London 2003, σσ. 194-195).

2. Νάσος Βαγενάς, *Ο Ποιητής και ο Χορευτής, Μία εξέταση της ποιητικής και της ποίησης του Σεφέρη*, Κέδρος 1979, σ. 295.

3. Ρόντρικ Μπήτον, *Γιώργος Σεφέρης, Περιμένοντας τον Άγγελο*, Βιογραφία, Ωκεανίδα 2003, σσ. 459 και 480.

4. Ας σημειωθεί ότι τη λέξη «οδηγήτρα» δεν τη συναντάμε ξανά σ' ολόκληρη τη σφαιρική ποίηση από την άλλη, και η λέξη «Παναγία» απαντά μόνο μία φορά, στο *Ημερολόγιο Καταστώματος*, Β', «Τελευταίος σταθμός», στ. 8 (κι εκεί με μεταφορική σημασία και όχι με τη θρησκευτική έννοια): βλ. Ξ. Α. Κοκόλης, *Πίνακας λέξεων των «Ποιημάτων» του Γιώργου Σεφέρη*, Ερμής 1975, σσ. 79, 83.

5. Ο Παπάζογλου μεταφράζει στα γαλλικά: την οδηγήτρα ως *vierge protectrice*, και την ανάληψη ως *ascension*. Γιώργος Σεφέρης/ Georges Séféris, *Ημερολόγιο Καταστώματος*, Γ' / *Journal de Bord*, III, édition commentée, introduction, traduction, commentaire par Christos Papazoglou, Paris-Athènes, Publications Langues'O - Néféli, 2002, σ. 111.

6. Ο Pontani μεταφράζει στα ιταλικά: την οδηγήτρα ως *Dea che guida*, και την ανάληψη ως *assunzione*. Giorgio Seferis, *Poesie*, A cura di Filippo Maria Pontani, Mondadori 1964, σ. 295.

7. Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός Βίος*, τ. Γ', επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Ίκαρος 1966, σ. 87.

8. Sophocles, *Ap.* 941, *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, vol. 4, Ed. S. Radt, Vandenhoeck & Ruprecht, Goettingen 1977.

9. Όμηρος *Ύμνος εις Αφροδίτην* 5, στ. 68-74.

10. «γυμνό της σώμα», η υπογράμμιση είναι του Σεφέρη. Βλ. Ρ. Μπήτον, *Γιώργος Σεφέρης*, ό.π., σ. 458-η επιστολή του Σεφέρη έχει ημερομηνία 22.12.1953.

11. Η έξοχη αυτή κεφαλή γυναικείου αγάλματος από ασβεστόλιθο της ελληνιστικής περιόδου βρίσκεται στο Κυπριακό Μουσείο της Λευκωσίας (ύψος 27 εκ.), όπου σίγουρα θα την είχε δει ο Σεφέρης στο πρώτο του ταξίδι. Κατά τον Καραγιώργη, τα εκφραστικά χαρακτηριστικά της γυναικείας μορφής υποδηλώνουν επίδραση της τέχνης του μεγάλου Πάριου γλύπτη Σκόπα: βλ. Βάσος Καραγιώργης, «Κυπριακό Μουσείο», στο βιβλίο *Τα Ελληνικά Μουσεία*, Εκδοτική Αθηνών 1975, σ. 321.

Γιώργος Δ. Παναγιώτου

Ο Άντης Χατζηαδάμος αποχαιρετά τον Παντελή Μηχανικό

Στο αρχείο του γλύπτη και συγγραφέα Α. Χατζηαδάμου (1936-1990),¹ ανάμεσα σε άλλα ανέκδοτα κείμενά του, σώζεται και ένα δισέλιδο ιδιόχειρο πεζό του, γραμμένο στη Νότια Αφρική το 1979 με αφορμή τον θάνατο του Π. Μηχανικού (1926-1979).² Ο Α. Χατζηαδάμος ένωσε την ανάγκη να αποχαιρετήσει με τον δικό του, ιδιόμορφο τρόπο τον νεκρό ποιητή, έστω και αν δεν τον γνώριζε προσωπικά, έστω και αν δεν είχε υπόψη του το ποιητικό του έργο. Αλλά από τα συμπραζόμενα του κειμένου του φαίνεται ότι γνώριζε μεμονωμένα ποιήματά του, ιδίως το πεζόμορφο «Εμπιστευτικό για τον Ιωάννη τον Βαπτιστή». Ο συγγραφέας ομολογεί στο άγνωστο και άτιτλο αυτό κείμενό του ότι έχει καλλιτεχνική συγγένεια με τον ποιητή, την ίδια «όμορφη τρέλλα», μια λοξή και αντικοφορμιστική, σατιρική ματιά στα πράγματα:

The tear is for Barbara, φίλε μου Παντελή Μηχανικέ... Η Μπάριμπαρα πέθανε...

Στην κηδεία ο παπάς φορούσε και τα παράσημά του. Κάποιος πόλεμος πέρασε, πόσοι τόσοι σκοτώθηκαν, κι ο παπάς φορούσε τα παράσημά του... Του Peter τα μάτια φουσκωμένα από το κλάμα, κι ο παπάς μάς μιλούσε για κείνους τους ωραίους τόπους στον Παράδεισο που 'ναι γιομάτοι μπανανόδεντρα και παπάγιες και για το πώς ο γιος του Θεού στ(ρ)αβρώθηκε για μας και για το πώς θα συναπαντηθούμε μια μέρα όλοι εκεί πάνω και για το να μην ξεχάσουν οι καλοί φίλοι να – αν εβαρεστούνται – να βρεθούν στο νούμερο 58 Russel Rd St Lucia Mall για τσάι και να συλλυπηθούν τον Peter και τα παιδιά...

Κι ο Peter κλαίει τη Μπάριμπαρα, φίλε μου Παντελή Μηχανικέ, ο παπάς μιλά τες συνηθισμένες μαλακίες, κι εμείς κλαίμε τη Barbara, κι εγώ – που 'μασταν κάποτε συμφοιτητές – κλαίω τη Barbara, και δεν υπάρχει ούτε ένα εβλογημένο εικόνισμα

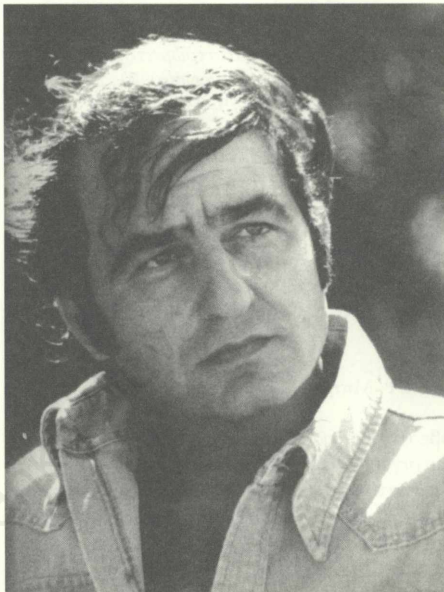
Παναγίας λυπημένης στην εκκλησιά, κι ο παπάς δεν κατάφερε να μας κάνει να κλάψουμε.

Δεν σε ξέρω φίλε μου, Παντελή Μηχανικέ, ούτε διάβασα το έργο σου... Υπόσχομαι να το διαβάσω... Μ' αρέσει το όνομά σου και κείνοι οι γυμνοσάλιαγκες του Ιωάννη του Βαπτιστή... Πρέπει εσύ κι εγώ να 'χουμε την ίδια τρέλλα... Με το συμπάθειο, όμορφη τρέλλα...

Σε μια πελώρια πόρτα που σκαλίζω τώρα, σκάλισα ένα ξύλινο τόσο δα δάκρυ να κυλάει από τα μάτια μιας γυναίκειας ζωγραφιάς μου... The tear is for Barbara, φίλε μου Παντελή Μηχανικέ· και κάποτε, αν ζήσω, θα φτιάξω μια ξυλογκραβούρα για σένα, ένα Ιωάννη Βαπτιστή περιτριγυρισμένο από γυμνοσάλιαγκες...

UMHLALI - SALT ROCK / S. AFRICA - 1979

Δεν γνωρίζουμε αν ο ολιγόζωος Α. Χατζηαδάμος πρόλαβε να φτιάξει μια ξυλογκραβούρα για τον Π. Μηχανικό, με τη μορφή του Ιωάννη του Βαπτιστή να περι-

Άντης Χατζηαδάμος

βάλλεται από γυμνοσάλιαγκες. Όμως ήδη με το μικρό αυτό πεζό του κατάφερε να μνημειώσει το πρόσωπο του ποιητή και μάλιστα να το συνδέσει εύστοχα με τη μορφή του ασκητικού Βαπτιστή Ιωάννη, όπως άλλωστε υποβάλλεται, από μian άποψη, στα δυο πεζά ποιήματα «Εμπιστευτικό για τον Ιωάννη τον Βαπτιστή», «Και πάλι φωνάζει» από την τρίτη και ωριμότερη ποιητική συλλογή του Π. Μηχανικού (Κατάθεση, 1975). Μεταφέρουμε εδώ μερικά χωρία από το πρώτο πεζό ποίημα, που φαίνεται ότι προϋποθέτει το μικρό πεζό του Α. Χατζηαδάμου:

[...] Ω Ιωάννη, ω τρελλέ αδελφέ μου, δεν ήσουνα πιο δυνατός από εμέ. Εφώναζες και συ όπως εγώ. Και ύβριζες με πολλήν ευγλωττίαν την Ηρωδιάδα, αλλά και αυτή δεν τα πήγαινε παρακάτω, σου έκοψε το κεφάλι και της το εσέριβιραν εις ασημένιο δίσκο. Μη μου πεις ότι έφταιγε η Σαλώμη, όσον ωραία κι αν χόρευε. Αυτό ήταν το πρόσχημα. / Πολυαγαπημέ μου αδελφέ, έχασες κι εσύ ο ίδιος το κεφάλι, και τον βαφτιστικό σου τον σταύρωσαν. Και μένω τώρα εγώ μόνος μου να φωνάζω. Αλλά φωνάζουν μαζί μου και άλλοι πολλοί και οι περισσότεροι είμεθα τρελλοί και γίνεται θόρυβος και κρότος πολύς και κανείς δεν καταλαβαίνει τι λέγουμε – αλλά κι αν ακόμα καταλάβαιναν, δεν θα μας έκαναν το χατίρι να καθίσουν να μας ακούσουν. [...] / Είμεθα γυμνοσάλιαγκες τώρα όλοι, αγαπητέ μου αδελφέ Ιωάννη Βαπτιστή. Βεβαίως με πιάνουνε κι εμένα καμμιά φορά τα μπουρίνια και βάζω τις φωνές στα παιδιά κι ύστερα πάω και κρύβομαι ωσάν το σκαντζόχερα. Πού οι χρυσοί καιροί που φώναζες εσύ! Και σ' έτρεμε φορές φορές η Ηρωδιάς κι έβλεπε άσχημα όνειρα στον ύπνο της. Οπότε μια μέρα στον ξύπνο της σου την έσκασε. [...] / Εν πάση περιπτώσει – και για να τελειώνουμε – αγαπητέ μου αδελφέ Ιωάννη Βαπτιστή: μήξε ακόμη καμμιά από τις αγριοφωνάρες σου και μη φοβάσαι. Εξάλλου εσύ ποτέ δεν φοβόσουνα κανένα. Μπήξε λοιπόν καμμιά από τις αγριοφωνάρες σου για να χαλάσουνε λίγοι ναοί, να εξοργισθούνε κάμποσοι Φαρισσαίοι και να χολοσκάσει καμμιά Ηρωδιάς. Κι αν δεν βρει το κεφάλι σου για να το κόψει, δεν πειράζει, ας πάρει το δικό μου τούτη τη φορά – είναι που είναι χαμένο. Μπήξε λοιπόν καμμιά φωνάρα να ευχαριστηθεί η ψυχή μου. Και μην ξεχνάς πως σε θαύμασα όταν, με το κεφάλι κομμένο μέσα στον δίσκο, έρριξες μια δυνατή φτυσιά μέσα στα μούτρα του μαλάκα του Ηρώδη.³

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τον Α. Χατζηαδάμο βλ. κυρίως, Γ. Κεχαγιώγλου, «Τα πεζά του Άντη Χατζηαδάμου: ένας σύγχρονος κύπριος κοσμοπολίτης και ονοματοποιός», *Αντίποδες/ Antipodes* 23-24 (1988) 90-99· Κατερίνα Κωστή, «Ο αναμορφωτικός λόγος του Άντη Χατζηαδάμου», *Σημείο* 4 (1996) 257-269· Μ. Μπακογιάννης, «Ο μετεωρισμός του λόγου. Το πεζογραφικό έργο του Άντη Χατζηαδάμου με επίκεντρο τη Ζανζουέρα», *Πόρφυρας* 131 (2009) 115-122· Άντρεα Κωνσταντίνου (επιμ.), *Άντης Χατζηαδάμος (1936-1990)*, Λευκωσία 2010.
2. Για τον Π. Μηχανικό βλ. ενδεικτικά, Φ. Σταυρίδης, *Ο ποιητής ως αγαματοποιός. Δέκα χρόνια από το θάνατο του Παντελή Μηχανικού*, Λευκωσία 1990· Σ. Παύλου,

Παντελής Μηχανικός
Σχέδιο Καίτης Στεφανίδου (1975)

«Η μορφή του Ριμακό στη νεότερη κυπριακή λογοτεχνία (Κυριάκος Χαραλαμπίδης, Παντελής Μηχανικός, Κώστας Βασιλείου)», *Ακτή* 23 (1995) 275-290 [=Φιλολογικά και άλλα, Λευκωσία 2005, σσ. 189-213].
Λ. Παπαλεοντίου, «Παντελής Μηχανικός: “Ωδή για ένα σκοτωμένο Τουρκάκι”», *Κ* 19 (2009) 99-114- αφιερώματα των περ. *Ο Κύκλος* 1 (1980) 3-17, *Ακτή* 10 (1992) 233-318, *Μικροφιλολογικά Τετράδια* 4 (2005) 3-24.
3. Παντελής Μηχανικός, *Ποιήματα*, επιμ. Θ. Νικολάου - Φ. Σταυρίδης, Λευκωσία, Χρυσοπολίτισσα, 1982, σσ. 82-83.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

35 χρόνια στη βιβλιογραφία

Η πρώτη βιβλιογραφική εργασία του Δημήτρη Δασκαλόπουλου δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Συλλέκτης*, σε συνέχειες, από το 1976 μέχρι το 1978. Αναφερόταν στις εκδόσεις της Κρητικής Λογοτεχνίας. Ακολούθησε, στο ίδιο περιοδικό, πάλι σε συνέχειες (1978-1980), η παρουσίαση των καβαφικών αυτοτελών μελετών. Και οι δύο εργασίες με εκτενή σχόλια, για την κάθε έκδοση που παρουσιαζόταν. Έκτοτε παρήλθαν τριάντα πέντε χρόνια, αφού ακολούθησαν και πολλές άλλες βιβλιογραφικές εργασίες του, σε αυτοτελείς εκδόσεις και σε μεμονωμένα δημοσιεύματα, που απέσπασαν ευνοϊκές κριτικές από το σινάφι των φιλόλογων, για τη γνώση, τη μεθοδικότητα και την υπευθυνότητα που τις διακρίνει. Ο Δ. Δασκαλόπουλος, κλεισμένος στο βιβλιογραφικό του εργαστήρι, γεμάτο έντυπα και φακέλους, “εκτίει” τη βιβλιογραφική του θητεία, αγόγγυστα, με μεράκι και ευθύνη, ξέροντας ότι, για πολλούς, αυτά τα έργα θεωρούνται “ουχί παραδεδεγμένης χρησιμότητας”.¹

Η εικόνα του Δ. Δασκαλόπουλου, μέσα στο γραφείο, τη βιβλιοθήκη, το αρχείο, ανάμεσα σε ράφια με βιβλία και τόμους περιοδικών, εμφανίζεται και στην ποίησή του. *Αλφαβητάρι* και *Γράμματα στον Ερμόλαο* (*Δυσκολίες γραμματικού*) είναι οι τίτλοι της τρίτης και πέμπτης συλλογής του. Στους στίχους του προβάλλει η εικόνα ενός ποιητικού ήρωα που ενσαρκώνει γραφέα αρχαίο και αντιγραφέα του Μεσαίωνα, γραμματικό της Αναγέννησης και αλληλογράφο του περασμένου αιώνα, σύγχρονο αναγνώστη, μελετητή και συγγραφέα, επιπλέον: τυπογράφο και επιμελητή εκδόσεων. Ακόμη αναφέρονται: βιβλία (ολιγοσέλιδα βιβλία και βιβλία δασκάλων), σελίδες [ανάμεσά τους και το: *απολογία με πολλές λευκές σελίδες* (*Απόπλους*)], φηφία [ανάμεσά τους και το: *λίγα φηφία και δυο χρονολογίες* (*Επιστροφές*)], ξεφύλλισμα, λεξικά, στίχοι, ποιήματα, επιφυλλίδες, τόμοι και ράφια βιβλιοθήκης, εφημερίδες, γράμματα και κολλυβογράμματα, γράμματα κεφαλαία και πεζά, γράμματα ανεπίδοτα και μη, χειρόγραφα μισοτελειωμένα και μη, χαρτιά, υποσημειώσεις, καλλιγραφήματα, βιβλιογράφοι, τυπογραφικά στοιχεία, σημεία στίξης, γραφές, λέξεις, που σαρκώνουν τον κόσμο του και τη ζωή του.

Σ’ όλες τις διαβαθμίσεις από το αρνητικό: *Μισοτελειωμένα χειρόγραφα οι τάφοι/ συνεχίζονται στο κορμί μου*, στο μεταίχμακό: *Περμένω τον υποβολέα να γυρίσει σελίδα/ να μ’ ερμηνέψει ν’ απαλλαγώ από τούτα τα λόγια*, στο τραγικό: *Οι λέξεις που μου απόμειναν μυρίζουν σφαγείο./ Τις αποθέτω με τρυφεράδα στο χαρτί/ μα εκείνες αφορμίζουν και στάζουν αίμα/ όπως οι τρυπημένες παλάμες/ του Εσταυρω-*

μένου (Γράμματα στον Ερμόλοα), στο θεσπέσιο: Το ακρογιάλι ξαναγίνεται σελίδα του Ομήρου (Κλειδούχος μοίρα): ο Δ. Δασκαλόπουλος από τον κόσμο αυτόν, του κειμένου και της μελέτης, ανάγεται στα θεμελιώδη και στα αρχετυπικά θέματα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα: Ζούμε στο 85ο έτος μ.Ν.Ε. [=μετά Νέαν Εστίαν]. Ένα περιοδικό που η μακροβιότητά του δημιούργησε μια διατέμνουσα γραμμή, γεννηθέντες πριν και μετά την έκδοσή του. Σήμερα, από τα δώδεκα εκατομμύρια που ζουν στην Ελλάδα, τα 11.700.000 έχουν γεννηθεί ύστερα από τη χρονιά που πρωτοκυκλοφόρησε το έντυπο αυτό. Όσον αφορά τις 300 χιλιάδες των ζώντων Ελλήνων, που γεννήθηκαν πριν από το 1927, ας μη βιαζόμαστε. Το πρόβλημα λύνεται σιγά σιγά και οσονούπω θα βρεθούν όλοι από τη μία και μοναδική πλευρά που θα υπάρχει: των γεννηθέντων μετά την έκδοση του περιοδικού.

Ο Δ. Δασκαλόπουλος προεκτείνει το θέμα αναφερόμενος και στην αποχώρηση όλων ημών που ήρθαμε στη ζωή μετά το 1927, ενώ η *Νέα Εστία* θα συνεχίζει, αταλάντευτη, αμέτοχη και αδιάφορη για την προσωπική μας πορεία, τη μηνιαία κυκλοφορία των τευχών της. Γιατί, στην τελευταία ποιητική συλλογή του Δ. Δασκαλόπουλου, *Υπαιγιμοί*, ο αναγνώστης στέκεται στο τελευταίο ποίημα, με τίτλο «*Εξοδος*», τίτλος που ούτε κρύπτει, ούτε δηλοί, αλλά σημαίνει:

ΕΞΟΔΟΣ

Ο ήλιος του απογεύματος
φώτιζε τα αδειανά ράφια
της βιβλιοθήκης.
Σκέφτηκε πως,
έως ότου πεθάνει,
δεν θα έχουν ακόμα γεμίσει
από τους μελλοντικούς τόμους
της "*Νέας Εστίας*".

Ο καθαφικός ήλιος του απογεύματος φώτιζε άλλα πράγματα και ανέσυρε από τη μνήμη άλλα συναισθήματα: εδώ το ποιητικό υποκείμενο υπάρχει και παίζει με τα βιβλία και τα περιοδικά έντυπα, μετρά τη ζωή του με τη μεζούρα των σελίδων και την αρίθμηση των τευχών που συσσωρεύονται, το δέσιμο των τόμων, την ταξινόμησή τους στα ράφια της βιβλιοθήκης. Όμως, διαβάζοντας και μελετώντας τις βιβλιογραφίες και τις μελέτες του Δασκαλόπουλου, διαπιστώνεις ότι το περιοδικό *Νέα Εστία* αποτελεί το περισσότερα αναφερόμενο έντυπο. Από όλα τα περιοδικά που αναδίφησε, η *Νέα Εστία* τού έδωσε τα περισσότερα λήμματα, προσφεύγει σ' αυτήν τακτικά και τεκμηριώνει τα γραφτά του παραπέμποντας στις σελίδες της. Όμως το χιούμορ του, το χαρίεν και παιγνιώδες ύφος του, του επιτρέπει την αποστασιοποίηση και την πικρή ειρωνεία: με αφορμή ένα οικείο έντυπο να δει το θεμελιώδες θέμα της ζωής και του θανάτου, παίζοντας εν παικτοίς.²

Το σπαρακτικό στην πίκρα του «παίζοντας αντί χαρτιά βιβλία» του Καρυωτάκη εγκαθίσταται αμέσως στη σκέψη, όμως εδώ αισθάνομαι ότι αυτή η υπόγεια ή εμφανής ειρωνεία και το παιγνιώδες, που αναρριπίζει πολλές από τις σελίδες του (σελίδες από όλα τα είδη με τα οποία ασχολήθηκε), πως ο λόγιος Δ. Δασκαλόπουλος, ο ποιητής, ο βιβλιογράφος, ο μελετητής, ο πάντοτε πνιγμένος μια ζωή σε έντυπα και βιβλία, έπαιξε και παίζει στη ζωή του και χαρτιά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τη φράση αυτή του Παπαδιαμάντη προτάσσει, ως προμετωπίδα, στο βιβλίο του *Εργογραφία Σεφέρη*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1979, σ. 11.

2. Μπορούμε εδώ να αντιπαραβάλουμε το αμφίσημο «χορακοζώητη» που αποδίδει στο περιοδικό ο Θανάσης Βαλτινός (*Εθισμός στη νικοτίνη*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003, σ. 36) και το εντελώς κατεδαφιστικό «Νέα Αστεία» του κύκλου των *Νέων Ελληνικών* και του Ρένου (περ. *Νέα Ελληνικά* 14, Φεβρ. 1967, σ. 1049).

Σάββας Παύλου

Μικρά φιλολογικά, προσθήκες, διορθώσεις

Ι. Ο Λ. Βαρελάς εντόπισε στην εφ. *Εστία* (13.9.1895) το παρακάτω σημείωμα, σύμφωνα με το οποίο ο βρετανός νομικός Frederic Gordon Templer, που υπηρετούσε τότε ως εισαγγελέας στην Κύπρο, μετέφρασε στα αγγλικά το ποίημα του Γ. Μ. Βιζυηνού «Μαργαρώ» (α' δημοσίευση: *Εικονογραφημένη Εστία* 21, 21.5.1895, σ. 161) και το δημοσίευσε σε αδήλωτη αγγλική εφημερίδα το 1895:

Ποίος δεν ενθυμείται του ατυχούς Έλληνος Μωπασάν, του Βιζυηνού, την «Μαργαρώ», την Μαργαρώνα Μαργαρώ, την Μαργαριταρένια, η οποία εδημοσιεύθη εξ ανεκδότου συλλογής εις έν από τα τελευταία φύλλα της *Εικονογραφημένης Εστίας*; [Ακολουθούν οι δυο πρώτες και οι δυο τελευταίες από τις δέκα στροφές του ποιήματος.] / Το γλυκύ άρωμα των στίχων αυτών, μας πληροφορούσι, προσεπάθησε να αποδώση εις την γλώσσαν του Βύρωνος και του Σέλλεϋ ευγενής Βρετανός, ο εν Κύπρω εισαγγελέας κ. Τέμπλερ, εδημοσιεύθη δε εις τина αγγλικήν εφημερίδα. / Δεν το είδομεν δυστυχώς ούτε δυνάμεθα κατά συνέπειαν να αποφανθώμεν περί της επιτυχούς ή μη αποδόσεως των στίχων του Έλληνος ποιητού. Την καλαισθησίαν μόνον επαινούμεν του Άγγλου νομομαθούς, ο οποίος δεν εδίστασεν να σπαταλήση ολίγας ώρας της σχολής του, εναντίον της άκρας πεζότητος του επαγγέλματός του, εις την ποίησιν.

Δεν μπορέσαμε να εξακριβώσουμε αν η αγγλική μετάφραση της «Μαργαρώς», που εκπονήθηκε κατά τους θερινούς μήνες του 1895, δημοσιεύτηκε την ίδια εποχή (και πάντως πριν από τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους) σε αγγλική εφημερίδα της Κύπρου ή της Μ. Βρετανίας. Ας σημειωθεί ότι στην Κύπρο τυπώνονταν τότε δυο αγγλικές εφημερίδες: *The Times of Cyprus* (1886-1896) και *The Owl* (1886-1896). Η πρώτη τυπωνόταν κατά το 1894 σε 10-15 χιλιάδες αντίτυπα και κυκλοφορούσε σε Κύπρο, Τουρκία, Γαλλία, Γερμανία, Ινδία, Κίνα και Ηνωμένο Βασίλειο (*Cyprus Blue Book*, 1894-1895). Το τιράζ της εφημερίδας φαίνεται εξαιρετικά μεγάλο, αν σκεφτούμε ότι οι περισσότερες ελληνοκυπριακές εφημερίδες της εποχής (λ.χ. η *Σάλπιγξ* της Λεμεσού) έβγαζαν γύρω στα 500 αντίτυπα. Δεν γνωρίζουμε αν η μετάφραση αυτή έχει αποδελτιωθεί από την έρευνα: λ.χ. δεν καταγράφεται στη «Βιβλιογραφία Γ. Μ. Βιζυηνού, Τα ποιήματα, τ. Α'-Γ', επμ. Ελένα Κουτριάνου, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2003. Από στοιχεία που συλλέξαμε από την ετήσια έκδοση της αποικιακής κυβέρνησης *Cyprus Blue Book* των χρόνων 1882-1899, προκύπτει ότι ο Frederic Gordon Templer (1849-1918) διορίστηκε αρχικά (1.3.1883) πρόεδρος του επαρχιακού δικαστηρίου Κερύνειας με ετήσιο μισθό 450 λίρες· και στη συνέχεια (10.11.1893) εισαγγελέας ή δικηγόρος της βασι-

λισσας (The Queen's Advocate) με ετήσιο μισθό 750 λίρες. Παρέμεινε στη θέση αυτή (και στην Κύπρο) ως το 1898.

Ευχαριστούμε τον συνάδελφο Πέτρο Παπαπολυβίου για τις πληροφορίες του.

II. Η συνεργατίδα μας Μιχαέλα Καραμπίνη-Ιατρού, με αφορμή το τελευταίο δημοσίευμά της στα *Μικροφιλολογικά* (31, 2011, σσ. 3-7), μας ενημέρωσε ότι: Πρώτη βιβλιογραφική αναφορά για την ύπαρξη του ημερολογίου του Χρ. Ευαγγελίδη έγινε από τον Στεφ. Π. Λαδά στο άρθρο του «Δασκαλικά σκαλαθύρματα, ένα παλιό χειρόγραφο», στο *Ημερολόγιο Δυτικής Μακεδονίας*, Κοζάνη, 1933, σσ. 49-54. Η επιστολή του Χρ. Ευαγγελίδη προς τον Ε. Ροΐδη δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά μαζί με αποσπάσματα του ημερολογίου στην εργασία του Γιάννη Αργ. Τόζη «Αμερικανικά και αγγλικά πληροφορία περί της επαναστάσεως του 1854 εν Μακεδονία», *Μακεδονικά* 3 (1955) 149-207. Στη δημοσίευση αυτή υπάρχουν μικρές αλλαγές στη στίξη και την ορθογράφηση της επιστολής, συγκριτικά με το δημοσιευμένο κείμενο στα *Μικροφιλολογικά*. Η σημαντικότερη διαφορά είναι στη λέξη «συμβαίνει», που διαβάζεται σωστότερα «σημαίνει», στη φράση «και τούτο αγαπητέ μοι Εμμανουήλ σημαίνει πολύ».

III. Στην εφ. Αλήθεια Λεμεσού (18/30.7.1881 και 25/6.8.1881) δημοσιεύτηκε κείμενο ομιλίας της Πολυξένης Λοϊζιάδος, διευθύντριας του Παρθεναγωγείου Λεμεσού, «εκφωνηθέν την ημέραν των εξετάσεων». Το κείμενο αυτό δεν περιλαμβάνεται στην πρόσφατη ογκώδη έκδοση: Θεοδόσης Πυλαρινός - Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα (επιμ.), Πολυξένης Λοϊζιάδος, *Τα έργα*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2011, σελ. 1318. Στην ίδια πιθανόν να ανήκει και το ανυπόγραφο ποίημα «Θρήνος της αιχμαλώτου» (*Αλήθεια*, 17/29.10.1881), που αποτελείται από 15 τετράστιχους στροφές με εναλλασσόμενους δεκασύλλαβους παροξύτονους και εννιασύλλαβους οξύτονους στίχους και γράφτηκε στη Λεμεσό: «Ευπαίδευτος κυρία επέδωκεν ημίν προς δημοσίευσιν το εξής ποίημα, όπερ άσμενοι δημοσιεύομεν». Αλλά αυτό χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση.

IV. Στην εφ. Αλήθεια Λεμεσού (15.1.1921) αγγέλλεται η έκδοση του πρώτου τόμου των *Διηγημάτων* του Νίκου Νικολαΐδη, που θα περιλάμβανε σε 200 σελίδες τα παρακάτω έντεκα διηγήματα: «Υπηρέτες», «Παρδαλή γάτα», «Κούκλα», «Μυστικό», «Μέσα στην ομίχλη», «Στριμμένη ψυχή», «Τα δάκρυα», «Μεταθάνατο», «Η κάππα», «Το ξένο σκυλί», «Καινούργια μπόλια». Στην πορεία ο συγγραφέας έκανε αλλαγές: άφησε για τον δεύτερο τόμο το «Μυστικό», ενώ πρόσθεσε την «Παραμονή του Σωτήρος». Το πιο περίεργο είναι ότι έχουν παραλειφθεί και δυο τίτλοι («Τα δάκρυα» και «Η κάππα») που είναι, όσο γνωρίζουμε, εντελώς άγνωστοι. Δεν μπορούμε να πούμε αν πρόκειται για γνωστά διηγήματά του, τα οποία είχαν αρχικά διαφορετικό τίτλο, ή αν πρόκειται για άγνωστα και αδημοσίευτα διηγήματά του, τα οποία απέρριψε και κατέστρεψε.

Στην πρόσφατη έκδοση Νίκου Νικολαΐδη, *Επιλεγμένα διηγήματα*, επιμ. Βασίλης Βασιλειάδης (Λευκωσία, Αρμίδα, 2011), ας διορθωθεί μια αβλεψία στο εξαιρετικά πλούσιο «Χρονολόγιο»: εδώ (σ. 254) αναφέρεται ότι ο Νικολαΐδης δημοσιεύει το 1912 «λυρικές πρόζες σε περιοδικά (*Λύρα*, *Βωμός*, *Λόγος*, *Οι Νέοι*)». Στην πραγματικότητα, παρουσιάζει στα περιοδικά αυτά μικρές «λυρικές πρόζες» (δηλ. πεζά ποιήματα) αργότερα, στα χρόνια 1917-1919 – όπως άλλωστε δηλώνεται με κάθε λεπτομέρεια στο «Χρονολόγιο». Ας προστεθεί επίσης στο ίδιο κείμενο (σ. 263) ότι το 1939 ο Ν. Νικολαΐδης έδωσε συνέντευξη στην εφ. *Αιγυπτιακά Νέα* του Πόρτ Σάιτ, 28.6.1939. Βλ. Κ. Νικολαΐδης, «Νίκος Νικολαΐδης και Γλαύκος Αλιθέρης: Η εκατέρωθεν κριτική», *Πρακτικά Συμποσίου Οι Κύπριοι Λογοτέχνες της Αιγύπτου*, Λευκωσία, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας, 1993, σ. 128.

Είναι πιο λογικό τα αρχικά Α. Ι. Α., με τα οποία δημοσιεύτηκε το σημείωμα «Ο Νικολαΐδης για το καμένο ημερολόγιό του» (*Αλεξανδρινή Λογοτεχνία*, 1952), να ταυτιστούν με τον Άγγελο Ι. Αθανασόπουλο, εκδότη του ετήσιου περιοδικού *Αλεξανδρινή Λογοτεχνία* (1947-1953), και

όχι με τον Α. Αποστολόπουλο ή τον Αγησίλο Αριστοκλή, όπως έχει σημειώσει ο Λ. Παπαλεοντίου, «Τρία σημειώματα για τον Νίκο Νικολαΐδη», *Μικροφιλολογικά* 30 (Φθινόπωρο 2011) 35-36. Ήδη ο Δ. Δασκαλόπουλος (*Συμπαθητική μελάνη*, Αθήνα, Ερμής, 1999, σ. 148) έχει αποδώσει το σημείωμα αυτό στον Α. Αθανασόπουλο και έχει δώσει μερικές πληροφορίες για το πρόσωπό του. Μένει τώρα να εξεταστεί η πληροφορία που δίνει ο Α. Ι. Α. στο δημοσίευμα αυτό, ότι ο ίδιος ανήκε στην «παρέα των Γραμμάτων» και να διερευνηθεί αν είχε συνεργαστεί με το αλεξανδρινό περιοδικό (αν και δεν υπάρχουν επώνυμες συνεργασίες του, θα μπορούσε να διερευνηθεί αν έχει δημοσιεύσει σημειώματα με τα αρχικά του ή και με ψευδώνυμο) ή αν είχε συγγενική σχέση με τον Βασίλη Αθανασόπουλο, που έχει δημοσιεύσει στα *Γράμματα* το άρθρο «Ο Καβάφης και η ρουτίνα», διήγημα, μεταφράσεις κτλ.

V. Με αφορμή το δημοσίευμα του Λ. Γαλάζη για το θεατρικό έργο του Α. Χ. Γαλανού *Ουαί δι' ού το σκάνδαλον έρχεται* (*Μικροφιλολογικά* (30, 2011, σσ. 41-44), ο κ. Ανδρέας Πολυδώρου μάς έχει ενημερώσει με επιστολή του ότι ο ίδιος έχει καταγράψει στα 1967-1969 και έχει δημοσιεύσει στο βιβλίο του *Η Ξυλοφάγου* (Λευκωσία 1989, σσ. 15-17) μια σχετική μαρτυρία, με την οποία επιβεβαιώνεται ότι η υπόθεση του παραπάνω δράματος βασίζεται σε πραγματικό γεγονός της ύστερης τουρκοκρατίας στο χωριό Ξυλοφάγου (επαρχία Λάρνακας) – «έστω και αν τα ονόματα των πρωταγωνιστών της ιστορίας διατηρήθηκαν στη λαϊκή μνήμη ελαφρώς διαφοροποιημένα: Ο Ζαγλούλ αγάς αναφέρεται ως Τζηγκούλ ή Ζηγκούλ αγάς, ο Μήτσιος ως Δήμητρος και η Παγώνα ως Πεζούνα». Ολόκληρη η επιστολή του κ. Α. Πολυδώρου έχει αναρτηθεί στην ηλεκτρονική σελίδα των *Μικροφιλολογικών* (<http://microphilologica.blogspot.com>), όπου έχουν περάσει και μερικά άλλα πρόσφατα κείμενα, όπως λ.χ. σημειώματα για τον αείμνηστο Φοίβο Σταυρίδη, παρεμβάσεις του Κ. Γ. Γιαγκουλλή για το κυπριακό γλωσσικό ιδίωμα, άρθρο του Αντώνη Κ. Πετρίδη για την κυπριακή ιδιωματική ποίηση, γλωσσολογικά σημειώματα του Χ. Δάλκου κ.ά.

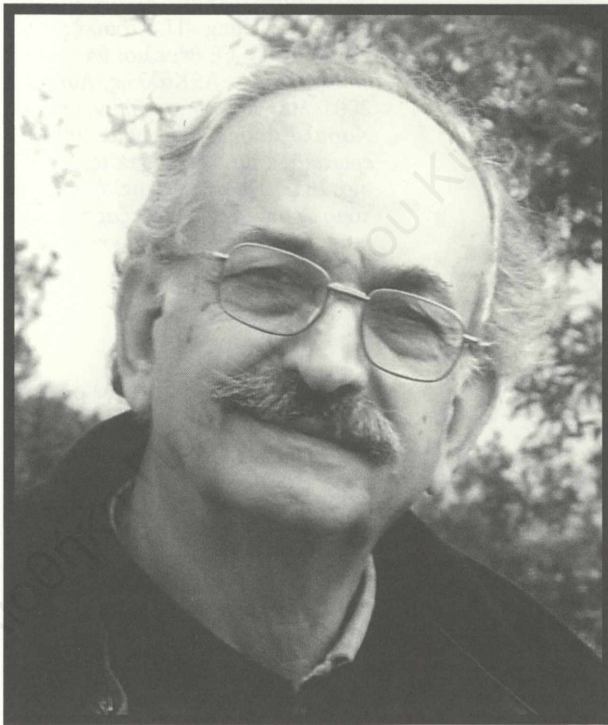
VI. Από δημοσιευμένη επιστολή (από Αθήνα, 14.12.1936) του Αιμ. Χουρμούζιου προς τον Γ. Λεύκη, που έχει παρουσιαστεί από τον Ρόη Παπαγγέλου (*Νέα Εστία* 1680, 1.7.1997, σσ. 984-987), επισημαίνουμε ανάμεσα σ' άλλα και τις παρακάτω ενδιαφέρουσες πληροφορίες:

α) Ο επιστολογράφος, σχολιάζοντας τη μάλλον αρνητική στάση του Α. Ιντιάνου στην πρόταση του πρώτου να συνεργαστούν στην ετοιμασία μιας μονογραφίας για τον Β. Μιχαηλίδη, σημειώνει: «Βέβαια δεν είμαι μικρόψυχος. Όταν έγραφα για το περιοδικό του [τα *Κυπριακά Γράμματα*] στη στήλη μου στην *Καθημερινή* [29.7.1935] – πρώτη φορά ασχολήθηκα με περιοδική έκδοση σε δυο στήλες – απέδωσα τα του Καίσαρος τω Καίσαρι. Απέδωσα μάλιστα κάτι περισσότερο. Είπα σχεδόν ότι η Αβγή – η Αβγή μου – ήταν δική μας, περιλαμβάροντας στο “μας” εκείνο περισσότερο Ιντιάνο παρά Χουρμούζιον, ή μάλλον δεν ανέφερα διπλά τον τελευταίο... Ξέρεις όμως αν η Αβγή, που ήταν έμπνευσή μου, δημιούργημά μου και μόχθος δικός μου, ήταν οιοδήποτε άλλου παρά δική μου. Η Αβγή ήταν η κατευθείαν απόγονος της Φιλολογικής Σελίδος της *Σάλπιγγος*, που εμείς οι δυο επιμελούμασταν. Αυτή είναι η ιστορία της Αβγής και καμιά άλλη» (σ. 986). Θα λέγαμε ότι η μαρτυρία αυτή έχει βαρύνουσα σημασία και για τον πρόσθετο λόγο ότι γράφεται από τον ίδιο τον Αιμ. Χουρμούζιο σε επιστολή προς τον ίδιο τον Γ. Λεύκη. Ο επιστολογράφος απαντά εκ των προτέρων στον Γ. Λεύκη, ο οποίος πολλά χρόνια αργότερα, σε επιστολή του στην *Πνευματική Κύπρο* (τχ. 282-283, 1984, σσ. 124-128), ή και σε άλλα δημοσιεύματά του, ισχυρίζεται ότι «ο σχεδιασμός και η έκδοση της Αβγής ήταν έργο δύο μόνο ανθρώπων, του Γ. Λεύκη και του Αιμ. Χουρμούζιου». Ο τελευταίος δεν έχει κανένα πρόβλημα να αναγνωρίσει στην επιστολή του ότι μαζί με τον Γ. Λεύκη φρόντιζαν τη Φιλολογική Σελίδα της *Σάλπιγγος* και ότι αυτή υπήρξε πράγματι ο προθάλαμος για την έκδοση του πρώτου αξιολογού λογοτεχνικού περιοδικού στην Κύπρο (*Αβγή*, Λεμεσός, 1924-1925). Όμως, είναι φανερό ότι στο παραπάνω χωρίο της επιστολής του ο Αιμ. Χουρμούζιος δεν εντάσσει τον Γ. Λεύκη ανάμεσα στους βασικούς συντελεστές της Αβγής. Βασικό στέλεχος του λεμεσιανού περιοδικού θεωρεί, λ.χ., τον Α. Ιντιάνο και παράλληλα ξε-

καθαρίζει ότι η Αβγή ήταν «έμπνευση», «δημιούργημα» και «μόχθος» του ίδιου του Αιμ. Χουρμούζιου. Η ξεκάθαρη αυτή τοποθέτηση δεν μας αφήνει κανένα περιθώριο να δεχτούμε τους ισχυρισμούς του Γ. Λεύκη, ο οποίος άλλωστε αποχώρησε από το περιοδικό για ιδεολογικούς λόγους αμέσως ύστερα από το τρίτο τεύχος του. Βέβαια, και από πολλές άλλες πηγές προκύπτει ότι ο Αιμ. Χουρμούζιος ήταν η «ψυχή» της Αβγής. Περισσότερα βλ. Λ. Παπαλεοντίου, *Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά στα χρόνια της αγγλοκρατίας*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2001, σσ. 73-124, 303-371.

β) Είναι γνωστό ότι ο Δ. Λιπέρτης ουδέποτε συγχώρεσε τον Α. Ιντιάνο για την αρνητική αλλά ουσιαστική και γενικά εύστοχη κριτική του στα *Τζωπριώτικα τραούδια*, τον πρώτο τόμο των ιδιωματικών ποιημάτων του πρώτου (Αβγή 2, Μάιος 1924, σσ. 39-42). Ο θυμός του Λιπέρτη δεν καταλάγιασε ούτε όταν ο Ιντιάνος δημοσίευσε στα *Κυπριακά Γράμματα* (1, 1934-35, σσ. 238-243, 263, 287-291, 317-323) ένα πιο ανεπτυγμένο, νηφάλιο και ουσιαστικό άρθρο του για τον Λιπέρτη και την κριτική υποδοχή της ιδιωματικής ποίησής του. Παρά τις μεσολαβήσεις κοινών φίλων τους (λ.χ. του Γλ. Αλιθέρση), ο Λιπέρτης ουδέποτε συγκατένευσε να δώσει συνεργασία του στα *Κυπριακά Γράμματα*, αφού το θεωρούσε (και ήταν, τουλάχιστον κατά τη δεκαετία του 1930) περιοδικό του Α. Ιντιάνου. Έτσι, όταν ο Αιμ. Χουρμούζιος συνάντησε τον Λιπέρτη στην Αθήνα το 1936 και του σύστησε να δώσει συνεργασία του στο περιοδικό της Λευκωσίας, η απάντησή του ποιητή (και μάλιστα στο κυπριακό ιδίωμα) ήταν ωμή και τσεκουράτη και δεν άφηνε κανένα περιθώριο για συμφιλίωση με τον κριτικό του. Μεταφέρουμε το σχετικό χωρίο από την παραπάνω επιστολή του Αιμ. Χουρμούζιου: «Στον Λιπέρτη, εδώ όταν ήλθε, “συνέστησα” να συνεργασθί με τα *Κ(υπριακά) Γ(ράμματα)*. Εκείνος μου απάντησε διά του εξής γνησιώτατα κυπριακού: “Να σσιέζω τζιαι να προσπερνά (δηλ. ο Ιντιάνος), ’εν θα του προσηκωθώ”. Έχει άδικο ο Λιπέρτης και πείσμα».

Τα επόμενα *Μικροφιλολογικά Τετράδια* (Άνοιξη 2013) θα είναι αφιερωμένα στον αείμνηστο Φοίβο Σταυρίδη, εμπνευστή και στυλοβάτη των *Μικροφιλολογικών*. Όσοι ενδιαφέρονται να καταθέσουν συνεργασίες τους για τον άνθρωπο, τον ποιητή και τον ερευνητή, θα τις θέλαμε ως το τέλος Δεκεμβρίου του 2012.

Φοίβος Σταυρίδης
(1938-2012)
Φωτογράφιση
Γιώργος Ζ. Χριστοδουλίδης

Παντελής Κακολής

ΔΥΟ ΕΡΩΤΙΚΑ ΣΟΝΕΤΑ ΣΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟ ΙΔΙΩΜΑ

Μόνον για σέν', αγαπημένη

Να 'μουν της βούφας σου τ' αντίν, γρουσή μου,
τζ'αι το παννίν εσού φρεσκοφαμμένον,
να 'μαι κοντά στα στήθη σου, καλή μου,
πάνω μου να 'σαι πάντα τυλιμένον.

Κάθε κλωστή να 'ντζίξει της καρδικιάς μου
με ξόμπλιν της ψυσής σχεδιασμένον,
το γάρπος να είσαι της αδρωπικιάς μου,
στα μέτρα μου κομμένον τζ'αι ραμμένον.

Να μ' αζουλεύκει όπκοιος θωρεί
πως με όσεπάξεις νύχτα μέρα,
να πά' το μήνυμαν ως πέρα:

τούτ' η καρδικιά μου να σε χαρεί,
να πά' στον Άδην 'νεπαμένη
μόνον για σέν', αγαπημένη.

17.5.2012

Είσαι αντζέλισσα

Τα 'μμάδκια σου για 'μέναν έν' μαγνήτης
τζ' άμα δικλήσουν πάνω μου τραβούν με,
έν' η αιτία της χαράς τζ'αι λύπης
τζ' όμως κρυφά παρηγορούν με.

Ο έρωτας σαν φυσικός τεχνίτης
τραβά με τζ'αι τα νάζια του κρατούν με·
για 'σέν', αγάπη, βκαίννω δικιακονίτης,
τζ' οι θύμησες καστιορούν με.

Όπου δικλήσουν μαγνητίζουν,
τζ' εγιώ θωρώ τζ'αι παλαβώννω·
τζ' όμως για σέναν συλλοούμαι

κόρη, τα μάδκια σου ζαλίζουν
τζ'αι κάμνουν με τζ'αι μαραζώννω,
τζ' είσαι αντζέλισσα, χαρκούμαι.

12.3.2012

Ο Παντελής Κακολής γεννήθηκε το 1933 στο Λιοπέτρι της επαρχίας Αμμοχώστου, μια αγροτική κοινότητα που έχει αναδείξει αρκετούς λαϊκούς ποιητές και ποιητάρηδες. Για σαράντα χρόνια (1956-1996) έζησε μετανάστης με την οικογένειά του στη Μεγάλη Βρετανία, όπου άρχισε να γράφει ποιήματα στο κυπριακό ιδίωμα. Εξέδωσε τις ποιητικές συλλογές: *Τα φύλλα της καρδικιάς μου*, επιμ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Λευκωσία 1978· *Το άλφα τζ'αι το βήτα*, επιμ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Λευκωσία 1979· *Λόγια τζ'αι φιγούρες*, Μάντσεστερ 1983· *Part of my Cosmos / Κομμάτιν 'πού τον κόσμο μου*, επιμ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Λευκωσία 1984· *Between two Cultures / Στην μέση δικο πολιτισμών*, επιμ. Θ. Νικολάου, μτφρ. D. Melling - Π. Κακολής, Λευκωσία 1995· *Οι θεμελιοί να γλεπηθούν*, επιμ. Α. Λ. Καλλής, Λιοπέτρι 2001· *Με γνήσιον προζύμιν*, επιμ. Κ. Χααραλαμπίδης, Λευκωσία 2008· *Τα ερωτικά*, επιμ. Ι. Τρισόκκας, Λευκωσία 2011. Επίσης, επιμελήθηκε τον τόμο *Εξόμπλια του νου τζ'αι της καρδικιάς*. *Λιοπετρίτες στιχουργοί 1899-1999*, Λιοπέτρι 1999.

Γλωσσάρι

αδρωπιά: ανθρωπιά
αζουλεύκω: ζηλεύω
αντίν: εξάρτημα του αργαλειού
βούφα: αργαλειός
γάρπος: καμάρι
δικλώ: στρέφω το βλέμμα μου
δικιακονίτης: ζητιάνος
καστιορώ: βασανίζω
'νεπαμένη: ήσυχη, ήρεμη
'ντζίξω: αγγίζω
ξόμπλιν: σχέδιο-πρότυπο
φρεσκοφαμμένον: φρεσκούφασμένο
χαρκούμαι (θαρκούμαι): θαρώ